سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ

پيرومل مهرچند آڏواڻي

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ

پيرومل مهرچند آڏواڻي

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
حيدرآباد، سنڌ
2022ع

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جو ڪتاب نمبر (338)

سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ

ليکڪ: ڀيرومل مهرچند آڏواڻي

ڇاپو: اٺون، جون 2022ع

ڪمپوزنگ: محمد بخش ڀنگر

ٽائيٽل: اسد الله ڀٽو

تعداد: 1000

قيمت: -/600 روپيا

ناشر: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد سنڌ

پاران ايم ايڇ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Catalogue Reference
Advani, Bheromal Maharchand
History of Sindhi Language
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-625-194-1

HISTORY OF SINDHI LANGUAGE

By: Bheromal Maharchand Advani
Edition: 8th, June 2022.
Quantity: 1000
Price: Rs: 600/-
Composing: Muhammad Bux Bhangar
Title: Asadullah Bhutto
Publisned by: Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh, 71000, Pakistan.
Tel: 022-9240050-51, 53
E-mail: contact@sindhila.edu.pk
Website: www.sindhila.org
Printed by: M/S Kachho Publication Karachi.

هيءَ ڪتاب، شبنم گل، سيڪريٽري، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، ميسرس ڪاڇو پبليڪيشن ڪراچي مان ڇپرائي، اداري جي آفيس، نيشنل هاءِ وي، حيدرآباد، سنڌ مان پڌرو ڪيو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ناشر نوٽ

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران، مشهور محقق، عالم، سنڌي ٻوليءَ جي ڄاڻو ۽ تاريخ نويس ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جا ٻہ ڪتاب 'غريب اللغات' ۽ 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' ڇپائي پڌرا ڪيا پيا وڃن. 'غريب اللغات' ڪي ڇپجندي سو سال کان مٿي جو عرصو گذري چڪو آهي، ساڳئي وقت 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' سنڌي ادبي بورڊ طرفان مختلف وقتن تي ڇپبو رهيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي پبليڪيشن ڪميٽي گهڻي عرصي تائين مختلف گڏجاڻين ۾ هي فيصلو ڪندي پئي رهي آهي تہ سنڌي ٻوليءَ تي اڳ ڇپيل ڪتاب، هن اداري پاران ڇپرائي پڌرا ڪيا وڃن. مختلف وقتن تي ٿيندڙ ان فيصلي جي پوئواريءَ ۾ ڪجهہ ڪتاب اڳ ڇپايا ويا آهن. جڏهن تہ هن وقت جڳ مشهور عالم ۽ اديب ڀيرو مل مهر چند آڏواڻيءَ جا هيءَ ٻئي ڪتاب هڪ ئي وقت ڇپائي پڌرا ڪيا پيا آهن.

هيءَ ڪتاب، ٻوليءَ جي تاريخ جي حوالي سان بنيادي ماخذن ۾ شمار ٿئي ٿو. هي تفصيلي ڪتاب ڀيرومل ان وقت لکيو جڏهن سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان پرڏيهي محقق گهڻو ڪجهہ لکي چڪا هئا. ڀيرومل لڳ ڀڳ انهن سڀني جي مطالعي کان پوءِ هيءَ ڪتاب حوالن سان تيار ڪيو. هن ڪتاب ۾ لکيل 'منڍ' ۾ هو ڄاڻائي ٿو تہ ٻولين جي تاريخن جوڙڻ جو رواج ويجهڙائيءَ ۾ يورپي لوڪن وڌو. ڀيرومل اڳتي لکي ٿو تہ "مون اُهي ڪتاب پڙهيا تہ پنهنجي سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جوڙڻ جو خيال آيم." جيتوڻيڪ هن يورپي محققن جي انهيءَ نظريي جي حمايت ڪندي لکيو آهي تہ سنڌي ٻولي اُها سنسڪرت مان ڦُٽي نڪتي آهي، پر هو سنسڪرت جا ٻہ دور ڄاڻائي ٿو. سندس لکڻ موجب اول جنهن مان ڇهون پراڪرت ٻوليون ڦٽي نڪتيون، ٻي اها سنسڪرت جيڪا چنڊيل ڇاٽيل هئي ۽ ان جو

سنسڪرت نالو بہ انهيءَ ڪري پيو. اِها ڳالھ ويچار جوڳي آهي ۽ هو انهيءَ آڳاٽي سنسڪرت کي آرين جي ان نسل جي ٻوليءَ چوي ٿو جيڪي هندستان کان ايران ۽ آئرلينڊ تائين پکڙيل ۽ آباد هئا. ان حوالي سان سنڌي ٻوليءَ جو سامي سٽ سان سڀنڌ ويچار جوڳو آهي. هن سلسلي ۾ تحقيق جا در جيتوڻيڪ بند نہ ٿيا آهن، پر اهو ضرور چئي سگهجي ٿو تہ ان پاسي واري کوجنا ۾ وڏي ماناز آهي.

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو ڀرپور دفعو ڪوشش ڪري، سنڌي ٻولي ۽ اُن جي تاريخ جا بنيادي سرچشما ڇپرائي رهيو آهي تہ جيئن نئين نسل جو محقق هن پاسي تحقيق جا نوان در کولي سگهي ۽ نوجوان محقق سنڌي ٻولي ۽ سنڌو لکتن تي نئين انداز سان تحقيق ڪري نيون حقيقتون آڻي سگهن.

ڊاڪٽر محمد علي مانجهي
چيئرمئن

12 ڊسمبر 2021ع
حيدرآباد سنڌ

ناشر طرفان ٻه لفظ

(سنڌي ادبي بورڊ طرفان 1956ع ۾ ڇپيل)

ڪتابي ادب جي حفاظت ۽ بقا جو دارومدار ڪتابن جي عام موجودگيءَ تي آهي. ڪي ڪي مذهبي ڪتاب بر زبان ياد به ڪرايا ويندا آهن ۽ انهن جي بر وقت حفاظت جو اهو به هڪ طريقو آهي، پر ڪتاب، مذهبي هجن يا خالص علمي ۽ ادبي، هڪ دفعو جيڪڏهين ڇپيا ۽ پوءِ اڻين گم ٿي ويا جو عام پڙهندڙن کي وقت سر انهن جو ملڻ ناممڪن ٿي پوي، ته چئبو ته اُهي ڪتاب منجهن جيڪو ادبي سرمايو موجود هو، سو هميشه لاءِ ڄڻ فنا ٿي ويو آهي.

زنده ٻوليون پنهنجي ادبي سرمايي کي ڪڏهين به اِئين بي درديءَ سان فنا ٿيڻ نه ڏينديون آهن. سندن ادبي شاهڪارن جا نوان نوان ڇاپا باقاعدگيءَ سان ۽ نهايت آب تاب سان هميشه نڪرندا ئي رهندا آهن. افسوس آهي، جو اسان جي سنڌي عالمن ۽ اديبن، ادبي جماعتن ۽ علمي ادارن ان طرف اڄ ڏينهن تائين ايترو ڌيان نه ڏنو آهي، جيترو ڪين ڏيڻ گهربو هو: نتيجو هو نڪتو آهي جو اڄ آءُ اهڙن بي مثل سنڌي ڪتابن جا نالا وٺي سگهجن ٿا، جيڪي ڪنهن به قيمت تي پڙهندڙن کي هٿ نٿا اچي سگهن، ۽ اڻين پيو پائنجي، ڄڻ اهي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪڏهين لکيائي ڪو نه ويا هئا. ظاهر آهي ته پنهنجي هن عظيم ادبي ورثي ڏانهن ايتري سرد مهري، ۽ ان کان ايتري غفلت ۽ لاپرواهي ته ڪڏهين معافيءَ لائق ٿي سگهي ٿي، ۽ نه وري ان جي ڪڏهين ڪا مناسب پورائي ئي اسان کان ٿي سگهندي. پنهنجن وڏن جي ميڙيل چونڊيل املهه ماڻڪن کي اڻين هٿن جي وٿين مان واريءَ وانگر جيڪڏهن هميشه وڃائيندائي رهنداسين، ته آخر ۾ سواءِ خالي هٿن جي باقي اسان وٽ ڇا وڃي بچندو، سا ڳالهه سڀ ڪو سمجهي سگهي ٿو.

سنڌي ادبي بورڊ، انهن ڳالهين کي محسوس ڪندي، هڪ بنيادي مقصد پنهنجي سامهون هي به رکيو آهي، ته پنهنجي ٻوليءَ جا پراڻا ڇپيل

ڪتاب جنهن عزت ۽ احترام جي لائق آهن، تنهن عزت ۽ احترام سان ٻيهر ڇپائي شايع ڪيا وڃن، تہ جيئن سنڌي ادب ۾ انهن ڪتابن جي هڪ دائمي حيثيت باقي رهي سگهي. انهيءَ مقصد جي پوئواريءَ ۾ بورڊ طرفان اڳ ڪتاب گل شڪر، حيات النبي، سير ڪوهستان، بلوڪوڪر، گل ڦل، جهان آرا، سون ورنيون دليون ۽ راسيلاس، اڳي ئي ڇپجي پڌرا ٿي چڪا اهن، هاڻي ساڳئي سلسلي جو هي ناڻون ڪتاب خدمت ۾ پيش ٿي رهيو آهي.

هيءَ ڪتاب اول سرگواسي مصنف ڇپائي پڌرو ڪيو هو ۽ پوءِ ٻين عمدن ٿوس ادبي ڪتابن وانگر ناياب ٿي ويو جو سنڌي ادبي بورڊ نئين طرز سان نئينءَ ٽائيپ ۾ شايع ڪرايو آهي.

لائق مصنف کي سنڌي زبان سان محبت عشق جي درجي تي پهتل هئي، هن جيتوڻيڪ ٻوليءَ جي خدمت ڪرڻ خاطر ٻيا بہ ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، پر هن ڪتاب تي جيڪا محنت، مشقت، سرجوشي ۽ دماغ سوزي ڪئي اٿس، تنهن جو مثال سنڌي زبان ۾ مشڪل ملي سگهندو. انهيءَ ڏس ۾ هن ڪتاب کي اهڙو درجو حاصل آهي، جو هن جي پرغور مطالعي کانسواءِ ڪو بہ شخص سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب تي عبور حاصل ڪري نہ سگهندو. اسان جي نئينءَ ٽهيءَ لاءِ هن جي مطالعي کان محروم رهڻ هڪ نهايت افسوسناڪ ڪوتاهيءَ برابر هو. سنڌي ادبي بورڊ، انهيءَ ڪوتاهيءَ کي دور ڪرڻ لاءِ اسان جي نئين ٽهيءَ اڳيان هي ناياب ڪتاب آڻي ٿو ۽ اميد ٿو رکي تہ هو هن کي پوري غور سان مطالعو ڪري پنهنجي پياريءَ زبان جا ماهر بڻبا.

حيدرآباد سنڌ — **محمد ابراهيم جويو**

19_06_1956 — سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

مُنڍ

سنڌي ٻوليءَ جي اونهي اڀياس ڪرڻ لاءِ هن وقت هڪڙو ٻه ڪتاب ڪونهي. ڪيترن کي اها به سڌ ڪونهي، ته ڇو لاڙ جي ٻولي هڪڙي، وچولي جي ٻي، ۽ سرحد سنڌ جي وچائين تي آهي ۽ ڪهڙي سبب شڪارپور جي ٻولي ٻين سيني کان ميناج ۾ وڌيڪ آهي؟ هن لاءِ هڪڙوئي سبب هيءُ آهي ته عربن سنڌ فتح ڪئي، تنهن کان اڳ جي تاريخ آهي ئي ڪا نه. جنهن مان اهڙين ڳالهين جو پتو پوي. مون ٿي ورهيه سانده محنت ڪري ڏيڍ سئو کن ڪتابن مان قديم سنڌ جا احوال ڪڍيا. ڪنهن مان ٻه ٿي سٽون ته ڪنهن مان فقط هڪ ٻه فقرو مليم. پر اهي ذرا پرزا ٻه ويهي ڳنڍيم، ته چڱي خاصي تاريخ تيار ٿي پيئي. اها سموري ڪتاب ۾ ڏيان ها ته ڪتاب تمام وڏو ٿي پوي ها. ته ٻه ٻوليءَ جي تاريخ ۾ جيترو پرڳڻي جو احوال ڏيڻ گهرجي، تنهن کان گهٽو ڏنم.

ٻوليءَ جي تاريخ معنيٰ ٻوليءَ جي تبديل جي تاريخ. ٻوليءَ ۾ تبديل ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ آڻين ٿا. تنهنڪري جنهن ٻوليءَ جي تاريخ لکجي، تنهن ۾ پرڳڻي جي ماڻهن جو ذڪر به ضرور ڪجي. انهيءَ سبب، سنڌ جي تاريخ ۽ ان جو جيڪو اثر ٻوليءَ تي ٿيو آهي، سو ٻڌايو اٿم.

ٻولي ۽ ساهت پاڻ ۾ ڳنڍيا ڳتيا پيا آهن: ساهت جو مدار ٻوليءَ تي ۽ ٻوليءَ جو مدار ماڻهن تي. تنهنڪري، هن ڪتاب ۾ اهو به ڄاڻايو اٿم ته سنڌي ساهت جي ترقي ڪيئن ٿي. مطلب ته هن ڪتاب ۾ ٽي تاريخون آهن: سنڌ جي تاريخ، ٻوليءَ جي تاريخ، ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ.

ٻولين جي تاريخن جوڙڻ جو رواج ويجهڙائي ۾ يورپي لوڪن وڌو. سندين جوڙيل انگريزي ٻولين جون تاريخون ڏسي، اسان کن ڏيهي عالمن بينگالي، گجراتي ۽ مراهٽي ٻولين جون تاريخون ناهيون آهن. هيءُ اجا شروعات آهي، تنهنڪري سيني ڏيهي ٻولين جون تاريخون اجا ڪو نه جڙيون آهن. باقي سر گريئرسن جي ڪوشش سان "لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا" جا ڪيترائي جلد ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. مون اهي ڪتاب پڙهيا. ته

پنهنجي سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جوڙڻ جو خيال آيم. اسان جي ٻولين جون کوجنائون اول يورپي لوڪن ڪيون هيون، تنهنڪري سندن کوجنائن جو مختصر ذڪر هتي منڍ ۾ ڏئي ڪيو اٿم. جو سنڌي ٻوليءَ جي بنياد جو انهيءَ سان وڏو ڏئي واسطو آهي. ڪيترين مکيه ڳالهين بابت سندون به ڇاڻايون اٿم، ته پڙهندڙن کي پتو پوي ته مون اهي احوال ڪٿان آندا.

سنڌي ٻوليءَ جي اونهي اڀياس ڪرڻ لاءِ هيءَ گويا پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ بابت ڪي مکيه ڳالهيون مختصر طرح ڏنيون اٿم، ۽ اهي به هتائي ڪتاب جي ڇيڙي ڏي ڪيون اٿم ته جن کي فقط تاريخ پڙهڻي هجي، تن کي اهي ڳالهيون وچ ۾ نه منجهائين. مضمون کي سلوڻي ۽ سوادي ڪرڻ لاءِ شاهه، سامي ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام مان ڪي تڪون ڏنيون اٿم، ته پڙهندڙ ٻلي ته وندر جو ڪتاب ڪري پڙهن. جيڪڏهن پڙهندڙن ٻوليءَ جي اونهي اڀياس لاءِ چاهه ڏيکاريو ته "سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس" نالي ڪتاب جلد ڇپائي پڌرو ڪندس، جنهن ۾ تاريخي احوال ٿورو ۽ ٻوليءَ جو ذڪر گهڻو آهي. هن ڪتاب تي جيڪا محنت ڪئي اٿم، تنهن جو قدر اُميد ته پڙهندڙ پاڻيهي ڪندا.

77، مڊل ڪلاس ڪالوني،
بندر روڊ ايڪسٽينشن، ڪراچي،
13 فيبروري، 1941ع.

ڀيرومل مهرچند

فهرست

• ٻولين جي ڪوڄنائون	11
ڀاڱو پهريون: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ	17
• باب پهريون: قديم سنڌ ۽ اڻ آريا ٻوليون	17
• باب ٻيو: آريا لوڪ ۽ سنسڪرت	25
ڀاڱو ٻيو: ٻين ٻولين سان ناتو	63
• باب پهريون: ٻوليءَ جو بنياد ۽ خاندان	63
• باب ٻيو: سنڌيءَ جي ڪري ٻولي	70
• باب ٽيون: سريلي	74
• باب چوٿون: وچولي	85
• باب پنجون: لاڙي	90
• باب ڇهون: ٿريلي	104
• باب ستون: ڪڇڪي	112
• باب اٺون: لاسي	116
• باب نائون: ٻوليءَ ۾ فرق	119
• باب ڏهون: سنڌي لغت	124
• باب يارهون: اصطلاح ۽ پهاڪا	139
• باب ٻارهون: مسلمانن جي حڪومت جو اثر	144
• باب تيرهون: انگريزن جي صاحبي	148
• باب چوڏهون: ٻوليءَ جي منزل ۽ آئينده	196
ڀاڱو ٽيون: ٻوليءَ جي تبديل ۽ واڌارو	200
• باب پهريون: تبديل جا سبب	200

• باب ٻيو: ٻوليءَ جي اکرن تي ويچار 206
• باب ٽيون: سنڌي ويا ڪرڻ تي ويچار 215
• باب چوٿون: سنڌيءَ جون خوبيون ۽ خاصيتون 227
• باب پنجون: لفظن جي بناوت 232
ڀاڱو چوٿون: سنڌي صرف جا اُصول 236
• باب پهريون: اصولن جو بنياد 236
• ضميما 246 کان 249

ٻولين جون ڪوڄنائون

يورپي لوڪن ۾ هيءَ هڪ وڏو گڻ آهي، تہ جنهن ملڪ ۾ وڃن، تنهن ملڪ جي ٻولي سکي، ان جو علمي خزانو ويهي ڦولين تہ پنهنجي دل ۽ دماغ کي روشن ۽ من کي منور ڪريون ۽ انهيءَ مان آبدار موتي ماڻڪ ميڙي، پنهنجي ديس پاين کي بہ ڏيون، تہ پلي اهي بہ لاڀ پرائين.

عيسوي پندرهين ۽ سورهين صديءَ ۾ پورچوگيزن، ڊچن، فرينچن ۽ انگريزن هڪٻئي جي پٺيان، واپار سانگي هندستان ۾ اچي ڪوٺيون وڌيون، ان وقت ڪي پادري بہ آيا، جن سنسڪرت تي گهڻو ڌيان ڏنو تہ ان ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ آهن، جن جهڙا ساڳيا ڪيترين يورپي ٻولين ۾ بہ عام آهن، رڳو اُچار ٿورو ڦريل اٿن، مثلاً:

سنسڪرت	سنڌي	فارسي	انگريزي
ماتر	ماتا-ماءُ	مادر	مدر Mother
ڀراتر	ڀراتر-ڀاءُ	برادر	بردر Brother
دهتر	ڌيئا-ڌيءُ	دختر	ڊاٽر Daughter
نامن	نانءُ-نالو	نام	نيم Name
نوُ	نئون	نوُ	نيوُ New

اهڙا ٻيا ڪئين لفظ آهن، جي گريڪ (يوناني) لاٽن، جرمن، فرينچ، انگريزي ۽ ٻين يورپي ٻولين ۾ عام آهن. لفظن جي هڪجهڙائي ڏسي حيران ٿيا، پر سمجهي نٿي سگهيا، تہ ائين ڪيئن ٿيو آهي.

پهريون ئي پيرو يورپي عالم، جنهن اهو پورو پڄو (پر ولي سلي)، سو سر وليم جونس هو. هو صاحب ٻولين سکڻ جو ڪوڏيو هو. اچا يورپ ۾ ئي هو تہ فارسي، عربي ۽ ٻين ڪي ٻوليون سکيو هو. سن 1783ع ۾ بنگال جو چيف جسٽس مقرر ٿي آيو تہ ٻئي سال (1784ع) ۾ سنسڪرت ۽ ٻين ڏيهي ٻولين جي ابياس کي زور وٺائڻ لاءِ بينگال جي رايل ايشياٽڪ سوسائٽي برپا ڪيائين، جنهن جو صدر پاڻ هو. ڪانئس اڳي هڪ پورچوگيز پادريءَ، راجا پرتريءَ جا شتڪ ترجمو ڪيا هئا. هن وري ڪوي ڪاليداس

جي "شڪنتلا" ناٽڪ جو ترجمو ڪيو ته يوروپ جي ماڻهن جون اکيون کليون ۽ قول ڪرڻ لڳا، ته هندستان ۾ به ڪي وڏا عالم ٿي گذريا آهن، جي اهڙا عمدا ڪتاب لکي سگهيا ٿي.

سر وليم جونس ڏٺو ته سنسڪرت ۾ نه رڳو يوروپي ٻولين جهڙا لفظ آهن، پر ٻولين جي نحوي بناوت (Grammatical formation) به ڪيتري قدر هڪجهڙي آهي! هيءَ نهايت عجب جهڙي ڳالهه هئي، تنهنڪري ٿي ورهيه سانده اونڌو ڪنڌ ڪري سنسڪرت جو هيڪاري اونهو اڀياس ڪيائين. سن 1786ع ۾ پنهنجي جاري ڪيل سوسائٽيءَ جي ٽئين ساليانې ميڙ مهل، پنهنجي صدارتي تقرير ۾ جيڪي چيائين، تنهن مان ٿورو ٽڪر هتي بجنسي ڏجي ٿو:

"The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of wonderful structure, more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either, yet bearing to both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs and in forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong, indeed, that no philologist could examine them all without believing them to have sprung from some common source which, perhaps, no longer exists. There is a similar reason, though not quite so forcible, for supposing that both the Gothic and Celtic, thought blended with a very different idioms, had the same origion with the Sanskrit, and the old Persian might be added to the same family."

سر وليم جونس جي هيءَ تقرير ولايت وارن پڙهي، ته سڄي يوروپ ۾ غلغلو مچي ويو. ان لاءِ سبب هو:

صدين کان يوروپي لوڪ ائين وسمندا هئا، ته "هيبرو" (Hebrew) يعني عبراني يا يهودين جي ٻولي، جنهن ۾ سندن آڳاٽا ديني ڪتاب (بائيبل يا انجيل وغيره) لکيل آهن، سا سڀني کان قديم ۽ مقدس يا پاڪ ٻولي (پوتر ڀاشا) آهي ۽ دنيا جون ٻيون سڀ ٻوليون، انهيءَ عبرانيءَ مان پيدا ٿيون آهن! هندستان ۾ ڪوٺين وجهڻ کان اڳ ڪيترن يوروپي لوڪن کي ايتري به ڪل ڪا نه هئي، ته هندستان ۾ سنسڪرت نالي ڪا ٻولي ٿيندي

آهي! جن ٽورٽن کي اها سڌ هئي، تن سنسڪرت کي خاطر ۾ نه پئي آندو! هينئر جو سر وليم جونس ٻڌاين، ته سنسڪرت ۽ يورپي ٻولين جو ٻڻ ئي ساڳيو آهي، ته انهيءَ ڳالهه تي ڪنهن به ويساهه نه پئي ڪيو.

ڪيترن يورپي لوڪن پوءِ سنسڪرت جو اونهو ابياس پاڻ ڪري ڏٺو ۽ ان جي يورپي ٻولين سان ڀيٽ ڪيائون ته گهڻن جو اڳيون اعتقاد ميٽجي ويو. يعني اڳي جو سمجهيائون ٿي، ته دنيا جون سڀ ٻوليون "هيبرو" يا يهودين جي قديم ٻوليءَ مان پيدا ٿيون آهن، سو خام خيال صفا ميسارجي وين. ڪي يورپي پوءِ پاڻ ائين وسهڻ لڳا، ته سنسڪرت ٻولي سيني يورپي ٻولين جي ماءُ ٿئي[1]. ٻين کي اها ڳالهه اعتبار ۾ نه آئي، تنهنڪري وڌيڪ کوجنائون ڪرڻ لڳا.

ٻولين جي باري ۾ کوجنائن ڪرڻ لاءِ يورپي لوڪن هيءُ رستو اختيار ڪيو جو يوروپ جي آڳاٽين ٻولين (گريڪ، لاٽن وغيره) جي هاڻوڪين ٻولين (انگريزي، جرمن، فرينچ وغيره) سان ڀيٽ ڪيائون ۽ انهن جي وري سنسڪرت سان ڀيٽ ڪيائون، ته ٻولين جو هڪ نئون راز هٿ آين، جنهن جي اڳي ڪل ڪا نه هين. هينئر سمجهڻ لڳا ته جيئن دنيا ۾ سڀ ڪا ڳالهه حڪم جي ڏوري ۾ ٻڌل آهي ۽ سج، چنڊ، تارا وغيره ڪن نرالين قاعدن پٽاندر ڪم ڪن ٿا، تيئن ٻولين کي به ڪي قدرت جا قاعدا ميڙيا پون ٿا، ۽ خود اُهي قاعدا به ڪن اصولن تي ٻڌل آهن، جن جو لاڳاپو انسان ذات سان آهي، ڇاڪاڻ ته ٻولين جا ڳالهائيندڙ فقط انسان آهن، تنهنڪري انهن اصولن جو لاڳاپو به ضرور انسانن سان ٿيندو. اهو نئون علم جو جدا جدا هنڌن جي ٻولين جي ڀيٽ ڪرڻ سان هٿ آين، تنهن جو نالو رکيائون Comparative Philology جنهن کي Glossology (علم لغات) ۽ Linguistic Science يعني ڀاشا وگيان يا ٻولين جي سائنس سڏين ٿا.

پهريون ئي يورپي، جرمنيءَ جو نامور عالم، فرئنسز باپ هو جو علم لغات جو مائي باپ يا بنياد وجهندڙ ليکجي ٿو. سن 1816ع ۾ هن صاحب هڪ

---

[1] ڊسورٿپسن صاحب واري "قديم هندستان جي تاريخ" صفحو 2.

گرامر ڇپائي پڌرو ڪيو جنهن ۾ سنسڪرت، يوناني، لاتن، فارسي ۽ جرمنيءَ جي ٻولين جي گردانن يا ڦيرن جي هڪجهڙي ترتيب ڏيکاري، وگيانڪ (Scientific) ريت هن ثابت ڪيو تہ سر وليم جونس جو قياس سچو هو ۽ اهي ٻوليون برابر اهڙيءَ ڪنهن قديم ٻولي مان پيدا ٿيون آهن، جا هن وقت دنيا جي ٻئي ڪنهن بہ ڀاڱي ۾ ڳالهائڻ ۾ نٿي اچي.

يوروپي لوڪن لاءِ هاڻ هڪ وڏو مسئلو پيدا ٿيو. هو چوڻ لڳا تہ هندستان ۽ ايران، جي يوروپ کان ٽي هزار ڪن ڪوهہ پري آهن، تن جي ٻولين جو پاڻ ۾ جڳري ناتو ٿيو ڪيئن؟ هي پرولي سلي ڪير؟

هندن جي 'رگ ويد' مان پتو پيو، تہ اهي آريا لوڪ هئا، جي پنهنجي نشاني هيءَ بي بها ويد ڇڏي ويا آهن. ايران طرفان پتو پيو تہ خود 'ايران' لفظ اصل ۾ آهي 'ائرين'، يعني آرين جو ملڪ. هوڏانهن يوروپ ڏي 'آئرلينڊ' آهي، جنهن جي بہ اکري معنيٰ آهي. 'آئر' (شهزادن) يعني آرين يا شريفن جو ملڪ. رڳو انهن نالن منجهان ئي جيڪر هر ڪو سمجهي، تہ اڳي هندستان ۽ ايران کان وٺي آئرلينڊ تائين سمورو ملڪ آرين جو هو. هندن جي رگ ويد ۽ پارسين جي زنداويستا جي پاڻ ۾ ڀيٽ ڪري ڏٺائون، تہ انهن ٻنهي ڌرمي پستڪن جي نہ رڳو ٻولي هڪٻئي سان گهڻي مشابهت رکي ٿي، پر ڪيترا ڌرمي خيال بہ منجهن ساڳيا ئي آهن. ڪن ديوتائن جا نالا جهڙا رگ ويد ۾، تهڙا يونانين جي ڏند ڪٿائن ۾! مثلاً هندن جي رگ ويد مان معلوم ٿو ٿئي تہ آڳاٽا آريا لوڪ آڪاس يا آسمان کي پِتا (پيءُ) ۽ ڌرتيءَ کي ماتا (ماءُ) ڪري پوڄيندا هئا. آڪاس کي سڏيندا هئا 'ديوس پتر' يعني ابو آڪاس (The sky father). انهيءَ 'ديوس پتر' جو اُچار لاتن ٻوليءَ ۾ آهي (Ju-peter). گريڪ يا يوناني ٻوليءَ ۾ 'ديوس' جو اُچار لاتن ٻوليءَ 'زيئوس' Zeus آهي ۽ اهو وڏو ديوتا لکبو هو. مطلب تہ ٻولين جي ڀيٽ ڪرڻ سان عام لغات (Comparative philology) جو پتو پيو، ۽ هاڻ ڏند ڪٿائن جي (Comparative Mythology) مان هيڪاري يقين ٿيو تہ انهن سڀني هنڌن جي آرين جي نہ فقط ٻولي ساڳي هئي، پر ڌرم ڪرم بہ ساڳيو هو.

يوروپي لوڪن کي پنهنجن ابن ڏاڏن جي احوال جي اڳي ڪا بہ سڌ ڪا نہ هئي. هاڻ جو ٻولين جي کوجنائن ڪندي تاريخ روپي تروار جهلڪا ڏيندا نظر آيا، تہ تاريخ جي کوجنائن ۾ پيا. هندن جي ويدن ، پراڻن ۽ اتهاسن يعني راماڻ ۽ مهاڀارت مان، ٻڌ ڌرم وارن جي ڌرمي ڪتابن مان، ڪن يونانين ۽ چيني مسافرن جي سفرنامن مان ۽ ٻين هنڌن ڪيترو تاريخي احوال ڪٺو ڪري، اسان کي قديم هندستان جي تاريخ جوڙي ڏني اٿن، جو جو عربن جي ڪاهہ کان اڳ جي تاريخ هئي ڪا نہ.

آرڪيالاجيڪل کاتي وارن بہ تاريخي احوالن ڪٺي ڪرڻ ۾ گهڻي مدد ڪين. انهن ميسوپوٽيميا طرفان ڪيترين حقيقتون هٿ ڪيون، جن مان پتو پوي ٿو تہ عيسوي سن کان پندرهن صديون کن اڳي، آرين جون انهيءَ طرف ٻيٺڪون هيون. انهن ۽ ٻين کوجنائن مان يوروپي عالمن کي ائين وسهڻ لاءِ سبب ٿيو تہ آڳاٽا آريا لوڪ وچ ايشيا ڏي يا انهيءَ ڪنهن طرف، گڏ رهندا هئا، جتي ٻولي ساڳي هين، پوءِ منجهائن ڪي يوروپ ڏي، تہ ڪي ايران ڏي ويا، ۽ اتان ڪي جبل جهاڳي اتر هندستان ۾ آيا ۽ پنهنجي سنسڪرت ٻوليءَ جو اتي ڦهلاءُ ڪيائون، جنهن مان پوءِ سنڌي، هندي، گجراتي ۽ ٻيون ڏيهي آريا ٻوليون پيدا ٿيون. انهن سڀني هنڌن جي ٻولين کي گڏي "اندو يوروپين" Indo-European ٻوليون سڏيو اٿن، تہ سمجهڻ ۾ اچي تہ هندستان ۽ يوروپ جي ٻولين جو پاڻ ۾ جگري ناتو آهي.

انهن سڀني هنڌن جي ٻولين کي گڏي ڪي صاحب "آريا" ٻوليون بہ سڏين ٿا، چاڪاڻ تہ انهن ٻولين جا ڳالهائيندڙ اصل آريا لوڪ هئا. جرمني وارا پاڻ کي "آريا" سڏائيندي فخر وٺن ٿا، پر سر گريئرسن ۽ ٻيا ڪي يوروپي چون ٿا تہ سندن ابا ڏاڏا آريا نہ هئا، پر آرين جهڙي ٻولي ڳالهائيندا هئا. ايترو قبول ڪن ٿا تہ ايران جا پارسي لوڪ ۽ هندستان جا آريا اصل هڪبئي جو هڏ رت آهن، تنهنڪري رڳو ايران جي ٻولين ۽ سنسڪرت ۽ انهيءَ مان ڦٽل ٻولين کي "آريا" ٻوليون سڏين ٿا. باقي ٻين هنڌن جي ٻولين تي ٻيا ٻيا نالا رکيا اٿن. اندو يوروپين ٻولين جي خاندان وارين اُن شاخن تي هيٺيان نالا رکيا اٿن:

1. آرين شاخ The Aryan Branch، جنهن ۾ سنسڪرت ۽ان جو اولاد ۽ ايراني ٻوليون ليکجن ٿيون.

الف: سنسڪرت مان پالي ۽ ٻيون پراڪرت ٻوليون پيدا ٿيون، جي پوءِ ڦري سنڌي، هندي ۽ گجراتي وغيره ٿيون.

ب: فارسي، بلوچي، مڪراني، افغاني يا پشتو ڪردستان جون ٻوليون ۽ داردستان جون دارڊڪ ٻوليون (ڪشميري وغيره)، لهندا، ملتاني ۽ سرائڪي، ايراني دفعي ۾ ليکجن ٿيون.

2. آرمينيا جي شاخ The Armenian Branch

3. هيلينيا جي شاخ The Hellenic Branch

4. آلبينيا جي شاخ The Albanian Branch

5. اٽليءَ جي شاخ The Italic Branch

هن ۾ لاٽن، فرينچ، اسپين ۽ پورچوگال جون ٻوليون ليکجن ٿيون.

6. سيلٽڪ ياڪيلٽڪ شاخ (ڪيلٽ يا گال لوڪن جون ٻوليون) The Celtic Branch

7. بالٽو سلوائي شاخ (لٿونيا، رشيا، بلگيريا وغيره جون ٻوليون) The Balto Slavonic.

8. ٽيوٽاني شاخ The Teutonic Branch، جنهن ۾ سڪئنڊ ينيويا (سئيڊن، ناروي، آئيس لئنڊ ۽ ڊينمارڪ)، جرمنيءَ جون ٻوليون گاٿڪ سميت، اينگلوسئڪسن، انگريزي، ڊچ ۽ فليمش ٻوليون ليکجن ٿيون.

انهن سڀني مان اسان جي سنڌي ٻوليءَ جو جڳري ناتو سنسڪرت جي ڪري آهي.

پاڱو پهريون

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ

باب پهريون

قديم سنڌ ۽ اڻ آريا ٻوليون

سنڌ جو جنم

1. سنڌ جو پرڳڻو سمنڊ مان پيدا ٿيل چوڻ ۾ اچي ٿو. ڌرتيءَ جي علم جا ڄاڻو چون ٿا ته نهايت قديم زماني ۾ اتر هندستان وارو پاسو گهڻو ڪري سمورو سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ هو. پوءِ خوفناڪ زلزلن سبب سمنڊ هٽي پري ٿيو ۽ زمين ظاهر ٿي بيني[1].

قديم سنڌ جا رهاڪو

2. سنڌ مان سمنڊ هٽي پري ٿيو ته جن لوڪن واريا سا پٽ اچي وسايا، تن مان قديم ۾ قديم لوڪ هانو ڪولن، سٿلن ۽ ڀيلن وغيره جا ابا ڏاڏا هئا. ڪن جا لاش موهن جي دڙي مان لڌا آهن، جا آرڪيالاجيڪل کاتي جي ڊائريڪٽر جنرل سرجان مارشل پنهنجي ڪتاب 'موهن جو دڙو' ۾ ڄاڻائي آهي.

3. البينيا جي شاخ The Albanian Branch

4. اٽليءَ جي شاخ The Italic Branch هن ۾ لاٽن، فرينچ، اسپين ۽ پورچوگال جون ٻوليون ليکجن ٿيون.

5. سليٽڪ يا (ڪياٽڪ شاخ) ڪيلٽ يا گال لو..... ٻوليون) The Celtic Branch

ڪول ۽ سنٿال ڪٿان آيا؟

3. عالمن جو چوڻ آهي ته قديم زماني ۾ جڏهن اتر هندستان ڏي سمنڊ هو تڏهن ڏکڻ هندستان وارو پاسو آفريڪا، سلون (لنڪا) ۽ آسٽريليا سان خشڪيءَ جي رستي ڳنڍيل هو. ڪولن ۽ سنٿالن جي ٻولين جي بناوت

[1] Sind is mainly a Sea_born land. M.B. Pitha walla: Marvels of the Earth, P.51. Mr. Wadia: Geology of India P.5, et.seq.

آسٽريليا طرف جي ٻولين سان گهڻي قدر مشابهت رکي ٿي. انهيءَ مان اهو انومان ڪيو ويو اٿن، تہ انهن لوڪن جا ابا، ڏاڏا انهيءَ غرق ٿيل، ڪنڊ وارا پٽ لتاڙي، خشڪيءَ جي رستي آسٽريليا کان چين ولايت واري واٽ وٺي، آسام ۽ بينگال ڏي آيا ۽ پوءِ اتر هندستان ڏي وڌيا. انهيءَ سموريءَ واٽ تي جيڪي ٻوليون چالو آهن، تن جو جگري ناتو آسٽريليا طرف جي ٻولين سان آهي.

ڪولن ۽ سنٿالن ۾ ڪي 'منڊ' لوڪ بہ هئا، تنهنڪري سندين ٻولين کي گڏي 'ڪوليرين Kolarian ۽ 'منڊا' Munda ٻوليون سڏيو اٿن ۽ اهي آسٽريليا جي ٻولين جي خاندان Austric family جي هڪ شاخ ليکجن ٿيون.

ڪولن جي ٻوليءَ جو نمونو

4. ڪول، سنٿال، ڀيل وغيره اڳي جڏهن سنڌ سميت سڄي اتر هندستان ۾ رهندا هئا، تڏهن سنڌ ۾ جيڪا ٻولي چالو هئي، سا هن وقت وچ هندستان ۾، چوٽا ناگپور طرف، ڪول ۽ سنٿال ڳالهائين ٿا. انهيءَ ٻوليءَ جي بناوت جي نموني جاچڻ لاءِ هتي هڪ مثال ڏجي ٿو:

سنٿالي (سؤنتالي) ٻولي ۾ "دل" معنيٰ "مارڻ" هن هڪڙي ئي لفظ سان پڇاڙين پٺيان پڇاڙيون گڏي چون. "دل – اوچو–آڪن– تهن–ت ۽– تن–آ–اي" ائين هڪڙي ئي لفظ پٺيان پڇاڙين (Suffixes) گڏڻ سان هيءَ هڪ جملو جڙي پيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي تہ "هيءُ جو هن جو آهي ۽ اهو جو منهنجو آهي، سو پاڻ کي پيو مارائيندو." انهيءَ ساڳئي "دل" لفظ جي وچ ۾ جيڪڏهين "پ" گڏي "دپل" چئبو تہ انهيءَ مان هڪٻئي کي مارڻ جي معنيٰ نڪرندي. جيڪڏهن "دل" ۽ "دپل" لفظن جي پٺيان ساڳيون ئي مٿيون پڇاڙيون رڳو ٿوريءَ ڦيرڦار سان گڏبيون، تہ پوءِ مارڻ ۽ ماراماريءَ بابت ڪئين جملا جڙي پوندا[1]. مسٽر سڪريفسرڊ M. Skrefsurd وارو سنٿالي گرامر ڏسو تہ "دل" فعل جو گردان رڳو ضمير غائب عدد واحد ۾ ڪيو اٿس، تہ هڪ سؤ کن صفحا پرجي ويا آهن! اسان جي پرڳڻي ۾ اجها اهڙي

[1]. Sir Grierson: Linguistic Survey of India. Vol., Part I.

قسم جي ٻولي ڪولن ۽ سنٿالن جي صاحبيءَ ۾ چالو هئي، اڻ آريا قومن جون ٻوليون مرڪب منزل Agglutinative Stage واريون ٻوليون آهن، جنهن جو هڪ مثال ترڪي ٻولي بہ آهي. انهيءَ منزل وارين ٻولين ۾ لفظن سان پڇاڙيون (glue) ڳنڍيون پون ٿيون، جنهنڪري لفظن جون صورتون نهايت پيچيديون ٿين ٿيون ۽ انهيءَ سبب انهن ٻولين جو گرامر نهايت ڏکيو ٿئي ٿو.

ڪولن جي ٻوليءَ جا سنڌيءَ ۾ نشان

5. هن وقت اتر هندستان ۾ آريا ٻوليون چالو آهن ۽ ڪولن جي ٻوليءَ جو نالو بہ ڪونهي. انهيءَ هوندي بہ سندين ٻوليءَ جو ڪو ڪو نشان اڄ تائين اسان وٽ آهي. مثلاً اسان جا هاري ناري ۽ ٻيا اٻپڙهيل اڪثر ويهون ويهون ڪري ڳڻيندا آهن. اهي 'پنجاهہ' بدران چون 'اڍائي ڪوڙيون' ۽ 'سٺ' بدران چون 'ٽي ڪوڙيون' يا 'ٽي ويهون'. انهيءَ تان چوڻي بہ آهي تہ "جهڙي سٺ، تهڙيون ٽي ويهون'. سر گريئرسن جو چوڻ آهي تہ اهو انگن ڳڻڻ جو دستور ڪولن ۽ سنٿالن جو آهي. جو اتر هندستان جا اڻ پڙهيل اڄ تائين هلائيندا اچن ۽ خود 'ڪوڙي' منڊا ٻولين جو لفظ آهي[1]. هن موجب چئبو تہ اسان وٽ جو ڪي چوندا آهن، تہ انگريزي لفظ 'سڪور' (Score) جو اُچار سنڌيءَ ۾ بگڙجي 'ڪور، ڪوڙي' ٿيو آهي، سا غلط ڳالهہ آهي.

الف: ويهہ ويهہ ڪري ڳڻڻ جي ترتيب (Vigesimal System) اسان ڪي ڪل جهڙي پيئي لڳي ۽ اسين اهو اٻپڙهيلن جو دستور ڪري ليکيون ٿا، چاڪاڻ تہ اسان جي ڳڻڻ جو دستور 'ڏاهيءَ' يعني 'ڏهاڪن جي ترتيب' (Decimal System) تي ٻڌل آهي. اسان جي انگن تي نالائي اهڙيءَ طرح رکيل آهن. مثلاً 'ٻارنهن' (اصل 'ٻاڏهن') معنيٰ ٻہ ۽ ڏهہ، تيرهن (تيڏهن) معنيٰ ٽي ۽ ڏهہ، ۽ چوڏهن معنيٰ چار ۽ ڏهہ ٻيا مثال:

[1] Linguistic Servey of India, Vol: 1, part 1, p. 35 and 132.

سنڌي	سنسڪرت	اصل لفظ	معني
ويھہ	ونشي	دوُ۔ دشنت	ٻہ ڏھاڪا
ٽيھہ	ترنشتي	تر۔دشنت	ٽي ڏھاڪا
چاليھہ	چتوار نشت	چتوار۔ دشنت	چار ڏھاڪا
پنجاھہ	پنچانشت	پنج۔دشنت	پنج ڏھاڪا

ٻيا انگ بہ ائين جڙيل آھن. اھي آريا لوڪن جا جوڙيل آھن.

ب: آڳرين تي ڳڻڻ جو رواج بلڪل سياويڪ ۽ نھايت سھنجو سولو آھي. انھيءَ سبب پانئجي ٿو تہ اڳاٽن آرين کي ڏھہ ڏھہ ڪري ڳڻڻ جو خيال ھٿن جي ڏھن آڱرين تان آيو. ڪولن ۽ سنٿالن شايد پيرن جون آڱريون بہ ٽي ڳڻيون، جنھنڪري ويھہ ويھہ ڪري ٿي ڳڻياٿون.

6. سنڌيءَ ۾ آوازن مان نميل لفظ گھڻا آھن. مثلاً ڪتي جو آواز 'ڀونءِ ڀونءِ'، ٻلي جو آواز 'مياٿو، مياٿو' ڪُٺي ۽ جھرڪيءَ جو آواز 'چون چون' ۽ بلبل جو 'تڪلو تڪلو'. انھن ڪانسواءِ گھٽگھڙ، جھڻجھڻ، ٺڪ ٺڪ، ٺا ٺا، ٺڪا ٺوڪي ۽ ٻيا ڪيترا آوازن مان نميل لفظ آھن. ھاڻوڪا ڪول ۽ سنٿال بہ ائين آوازن مان نميل لفظ ڪم آڻين ٿا. سنڌن ابن ڏاڏن جي ٻوليءَ جو اھو اثر آرين جي ٻوليءَ تي ٿيو ھجي تہ عجب ڪونھي.[1]

الف: ڪولن ۽ منڊ لوڪن جي ٻولين جا ٻيا بہ ڪي نشان سنڌيءَ ۾ ھوندا تہ عجيب ڪونھي. ھن باري ۾ ڪي يوروپي لوڪ وڌيڪ کوجنائون ڪن ٿا، پر ايترو اڳيئي ڄاڻايو اٿن تہ ڪول ۽ سنٿال ڪو گھڻو سڌريل ڪو نہ ھئا.

سنڌ ۾ دراوڙ

7. قديم ھندستان جون تاريخون، جي يوروپي عالمن کوجنائون ڪري ويجھڙائيءَ ۾ ناھيون آھن، تن ۾ ڄاڻايل آھي تہ ڪولن ۽ سنٿالن جي

[1] Onomatopoetic words and jingles, however, are characteristic of Kol as well. It may be that in this matter, there is also Kol influence on Aryan. Dr. S.K. Chatterji "The Origin and Development of the Bengali Language." Vol. 1. P. 175

صاحبيءَ ۾ دراوڙ لوڪ ڪاهي آيا، جن ڪولن ۽ سنٿالن کي هٽائي وچ هندستان ڏي ڪيو ۽ پاڻ اتر هندستان جا والي ٿي ويٺا. تازو موهن جي دڙي مان ڪن دراوڙن جا لاش لڌا آهن ۽ انهن سان گڏ ڪولن ۽ سنٿالِن جا بہ لاش لڌا آهن. هن مان سمجهجي ٿو تہ دراوڙن جي ڪاهہ ٿيڻ کان پوءِ بہ ڪي ڪول ۽ سنٿال ساڻن گڏ رهيا پيا هئا.[1]

دراوڙ ڪٿان آيا؟

8. دراوڙ لوڪ اصل ڪٿان آيا؟ تنهن بابت عالمن جا جدا جدا رايا آهن، جن مان ہ مکيہ آهن: هڪڙا چون تہ دراوڙ لوڪ بہ ڏکڻ هندستان کان آيا ۽ پوءِ اتر هندستان ڏي وڌيا. ويجهڙائيءَ ۾ جيڪي کوجنائون ٿيون آهن، تن پٽاندر ڪن جو چوڻ آهي تہ دراوڙ لوڪ يونوچ سمنڊ (Mediterranean Sea) طرف رهندڙ قومن مان هئا. اهي پهريائين ڪجهہ وقت ميسوپوٽيميا طرف رهيا ۽ پوءِ بلوچستان واري واٽ وٺي هندستان ڏي آيا. منجهانئن ڪن گنگانديءَ واري ماٿر تہ ڪي سنڌوندي‌ءَ واري ماٿري والاري ويٺا[2].

تازو موهن جي دڙي مان حيرت جهڙيون حقيقتون هٿ آيون آهن، تن جو ذڪر ڪندي سرجان مارشل چيو آهي، تہ سنڌو نديءَ جي ماٿر جي اها سڀيتا قديم دراوڙ لوڪن جي آهي ۽ اهي ميسوپوٽيميا ۽ مصر ملڪ جي قديم سڀيتا سان ملي اچي ٿي، پر ڪن ڳالهين ۾ انهيءَ کي بہ شهہ ڏيئي وڃي ٿي[3]. هن مان ظاهر آهي تہ دراوڙ لوڪن جي ميسوپوٽيميا طرف وارن سان گهٽي لهہ وچڙ هئي، جنهنڪري سنڌن تهذيب بہ اتي جي ماڻهن جهڙي هئي.

[1] "It may be that the two races (Kolarians and Dravidans) dwelt side by side, and this is the theory now generally accepted Or it may be that the Kolarians first inhabited the country and that the Dravidians came later, either from the North_ West or from the South, at a time when the land, now submerged beneath the sea, is supposed to have stretched from India in the direction of Australia."
E, Marsden and Sir Henry Sharp: A History of India P.13.

[2] Dr. S.K Chatterji, The Origin & Develop: of the Bengali Language, Vol.1

[3] Sir John Marshall: Mohan - jo-daro and the Indus Civilization, Vol. 1.P.5, preface.

دراوڙن جي ٻولين جو خاندان

9. دراوڙي ٻولين جو خاندان يا ڪل ٿي نرالو آهي، جنهن ۾ تامل، تيليگو ڪنڙين ڪرگو ۽ مليالم (مل-يہ-آلم) ٻوليون مکيہ آهن. بلوچستان جا بروهي لوڪ، جيڪا بروهي ٻولي ڳالهائين ٿا، تنهن جي نحوي بناوت بہ دراوڙي ٻولين جهڙي آهي. تنهنڪري اها بہ دراوڙي ٻولين جي دفعي ۾ ليکجي ٿي.ڀانئجي ٿو تہ قديم زماني ۾ بروهي لوڪن جا وڏا بہ ميسوپوٽيميا طرف رهندا هئا، تنهنڪري اتي ساڳي اها ٻولي ڳالهائيندا هئا. جا هاڻوڪن دراوڙن جا ابا ڏاڏا اتي ڳالهائيندا هئا. ائين رڳو سنڌين ٻولين جو پاڻ ۾ ناتو آهي، نہ تہ ٻيءَ طرح بروهي لوڪن جي مدراس وارن دراوڙن سان ڪا بہ مٽي مائٽي ڪانهي.

"اڻاسو" لفظ جو بنياد

10. دراوڙن جي صاحبي ۾ آريا لوڪ اتر هندستان تي ڪاهي آيا[1]. آرين جي وچ ۾ ڪي جنگيون لڳيون هيون، تن جو رگ ويد ۾ ججهو ئي ذڪر آهي. آرين ڌڪار وچان اڻ آريا لوڪن کي "ڪرشڻ" (سانورو يا ڪارو) "داس" (غلام) ۽ "دسيو" (رهزن) ۽ "آناس" ڪوٺيو آهي. رگ ويد ۾ "اناس" لفظ رڳو هڪ ڀيرو ڪم آيل آهي ۽ هن وقت سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ اهو لفظ ڪونهي! اسان وٽ عام طرح چون تہ "اناس" (سنڌي "اڻاسو"). اصل ۾ آهي: آ=نہ + ناس = نڪ- يعني "اڻاسو" معنيٰ جنهن کي نڪ ناس نہ هجي، نرلجو (نرجو) يا بيشرم. يورپي عالمن "آناس" لفظ جو ترجمو ڪيو آهي: Nose-less يعني جنهن کي نڪ نہ هجي، پر شاين آچاريا، جنهن ويدن جي ٽيڪا لکي آهي، تنهن ڄاڻايو آهي، تہ ويدڪ لفظ "اناس" اصل ۾ آهي "ان-آس" (ان = نہ + آس = وات) ۽ اکري معنيٰ اٿس: جنهن کي وات نہ هجي (Mouth-less) يعني جنهن کي برابر ڳالهائڻ نہ اچي. سندس چوڻ موجب اڻ آريا لوڪ سنسڪرت

[1] اشارو- "دراوڙ" لفظ جو اصل اچار "درامڙ" ۽ "ترامڙ" هو جو ڦري "تامل" ٿيو. مطلب تہ دراوڙ ۽ تامل ٻئي اصل ساڳيا لفظ آهن. بشپ ڪالڊ ويل: دراوڙي ٻولين جو گرامر، ڇاپو ٽيون، صفحو 9

لفظن جا اچار پوريءَ طرح ڪري نہ سگھندا هئا. تنهنڪري آريا لوڪن ڪين اناس ڪوٺيو[1]. هيءَ تہ وچائين معنيٰ ٿي پي، پر مصنف کي ٻنهي معنائن جي وچ ۾ لاڳاپو نظر اچي ٿو. اج بہ گجرات کان هيٺ جيئن مدراس طرف دراوڙن جي ملڪ ڏي وڃبو تيئن معلوم ٿيندو تہ اتي جي ماڻهن کي ج. گ. م. ن ۽ ڻ جا اُچار پوريءَ طرح ڪرڻ نہ ايندا آهن، جڻ تہ نڪ اٽن ٿي ڪو نہ. جنهن مان اهڙا اُچار ڪن. پانئجي ٿو تہ ائين "اناس" (اڻاسو) لفظ جي معنيٰ پوءِ ٿي "جنهن کي نڪ نہ هجي" ۽ تنهن کان پوءِ ٻيون اصطلاحي معنائون ٿيس. نڪ نرجو بيشرم ۽ بيڪار.

"محبت نہ جن جي من ۾، تن جي مٽي اڻاسي"

(سچل)

دراوڙن بابت غلط فهمي

11. دراوڙ لوڪ آرين جي نسل مان نہ آهن، تنهنڪري "آڻ آريا" Non Aryan سڏجڻ ۾ آيا. انهيءَ "اڻ آريا" لفظ جو اُچار پوءِ ڦري ٿيو "اناڙي" ۽ هاڻ معنيٰ اٿس اڻسڌريل يا جهنگلي. رگ ويد ۾ اڻ آريہ قومن بابت گهٽ وڌ لفظ لکيل آهن، تنهنڪري ڪيترن ائين سمجهيو تہ آريا لوڪ سڌريل ۽ اڻ آريا لوڪ اڻ سڌريل هئا. ائين غلط فهمي پيدا ٿي. نہ تہ حقيقتؤن دراوڙ لوڪ انهيءَ آڳاٽي زماني ۾ ٿي نهايت سڌريل هئا، جيئن خود رگ ويد ۾ ڄاڻايل آهي. سر جان مارشل بہ لکيو آهي تہ "تاريخون درست ڪرڻ گهرجن."

دراوڙن جي ٻولين جو اثر

12. آڳاٽا آريا لوڪ جدا جدا وقتن تي ٽولين ٽولين ٿي هندستان ۾ آيا. اتي جي اصلوڪن رهاڪن مان ڪن کي پنهنجو داس (ٻانهو يا غلام) بنايائون. منجهن جيڪي وڏ گهراڻا هئا، تن سان سڱ ڳنڍيائون. ائين هڪ ٻئي سان لهہ وچڙ وڌين، تہ ڪيترا دراوڙي لفظ سنسڪرت ۾ چالو ٿيا. اهڙن لفظن جي هڪ وڏي يادداشت بشپ ڪالڊويل پنهنجي ٺاهيل دراوڙي ٻولين

[1] ساڳيءَ طرح ايراني لوڪن کي عربي لفظن جا اچار پوري طرح ڪرڻ نہ آيا. تہ عربن ڪين سڏيو "عجم" معنيٰ گونگو Dumb.

جي گرامر (صفحي 567 کان 579 تائين) ۾ ڏني آهي، جنهن مان ٿورا مثال هي آهن. مڪت (موتي)، ڪٽيا (جهوپڙي)، ڪٺار (ڪماڙو)، ڪوٽ (قلعو)، ڪتوا (ڪتا)، شرنگ وير (هگ)، مڪل (مکڙي)، پشپ (گل) ۽ نير معني پاڻي.

جان جاڳان جند جهوريءَ ۾، نيڻين وهايان ويٺي نير،
ڪر منهنجي خواب جو تعبير.
(ڪافي)

سنڌ ۾ هن وقت دراوڙ

13. ويدن واري زماني ۾ دراوڙن سان جيڪا آڳاٽن آرين جي لهه وچڙ شروع ٿي، سا پوءِ به هلندي آئي. سنڌ ۾ هن وقت جيڪي "اوڏ" آهن، سي اصل دراوڙن جي ڪل مان آهن. سنڌ ۾ ٻيا هن وقت ماڇر ذات جا مهاڻا آهن، انهن جو وڌيڪ احوال لاڙي ٻوليءَ جي ذڪر ڪندي ڪبو. آڳاٽي وقت کان وٺي دراوڙي ٻولين جا جيڪي به اثر لاڙي ٻوليءَ خواهه سنڌيءَ ٻوليءَ تي ٿيا آهن، تن جو مناسب هنڌن تي ذڪر ڪبو. انهن سيني جي ٻڪي يادداشت ضميمي ٻهرين ۾ ڏني ويئي آهي.

آريا لوڪ ۽ سنسڪرت

باب پيو

آرين جون بينڪون

14. رگ ويد مان معلوم ٿئي ٿو، تہ آڳاٽا آريا لوڪ جدا جدا ڪلن يا خاندانن ۾ ورهايل هئا، جن مان پنجن ڪلن وارا مکيہ هئا، جنهنڪري "پنچ جن" (Five folks or Five People) لفظ رگ ويد ۾ گهڻا گهمرا ڪم آيل آهي، جنهن جي اکري معنيٰ آهي "پنج ڄڻا". انهن مان هڪڙا پرو، ٻيا انو ٽيان درهيو، چوٿان يدو ۽ پنجان تروسو هئا. تازين کوجنائن موجب چون ٿا تہ سڀ آريا لوڪ وچ ايشيا کان ايران واري واٽ وٺي، اتر هندستان ۾ آيا، باقي يدو ۽ ترسو آرين بابت تہ خود رگ ويد ۾ لکيل آهي، تہ اهي سمنڊ جي رستي آيا هئا ۽ اندر ديوتا کين سلامتيءَ سان آڻي پهچايو.[1] وڏيڪ کوجنائن سان يورپي لوڪن کي يقين ٿيو آهي، تہ اهي يدو ۽ تروسو بابل يا بئبلان کان سمنڊ جي رستي اچي، اول سنڌ ۾ رهيا هئا. انهن کوجنائن جا بيان رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي جرنل ۾ ڏنل آهن، جن مان ٿورو مضمون سن 1910ع ۾ سنڌ ڪاليج مسيلني ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو هو.[2] يورپي عالمن جو چوڻ آهي تہ آڳاٽن آرين جي بئبلان (بابل) ساڻ لڙهہ وچڙ هئڻ ڪري، انهيءَ طرف جا ڪي لفظ سنسڪرت ۾ اچي ويا، مثلاً "مَڻ" (سنسڪرت "من" 40 سير) بئبلونيا جو لفظ آهي، جو فارسيءَ ۾ بہ اچي ويو آهي. اهڙو ٻيو لفظ "ڪنس" آهي، جنهن جو اُچار سنڌيءَ ۾ آهي. "ڪنجهو" (ساڳيءَ طرح "هنس" جو اُچار ڦري ٿيو (هنجهہ- هنج پکي). پاڻنجي ٿو تہ ڪنجهي جي باسڻ جوڙڻ جو رواج ٿي بئبلونيا طرف جي ماڻهن وٽان سکيا آهيون.

---

[1] "Thou roaring Indra, dravest on the waters that make a roaring sound like rushing rivers, What time, O Hero. O'er the sea thou broughtest in safety broughtest, Turvasu and yadu."

Rq Veda, vi 20, 12. Griffith's translation.

[2] We know from recent historical research that before the Aryan conquest, Sindh was peopled by the tribes of Yadus and Turvasus."

D.F. Sindh College Miscellany, monsoon term issue of 1910 p.82

15. رگ ويد ۾ سيني ڪلن جي آرين بابت ڄاڻايل آهي، تہ اهي ستن ندين جا ڪنارا پاڻيءَ جي سهنج ڪري والاري ويٺا هئا. جن مان پنج نديون پنجاب واريون هيون، ڇهين سرسوتي ۽ ستين سنڌو جنهن ۾ سنڌو نديءَ جون پرتي ڪنڌڙنديون (ڪابل ندي وغيره) بہ ليکيون وڃن ٿيون. انهن ستني ندين کي گڏي "سپت سنڌو" يعني ست درياءَ سڏيندا هئا. جن جو اُچار پارسين جي زنداويستا ۾ "هپت هندو" لکيل آهي[1]. انهيءَ ايراضيءَ ۾ سنڌ، پنجاب ۽ گنڌار (هاڻوڪو پشاور ۽ ان جو آسپاس وارو ملڪ) اچي ٿي ويا. هندستان جي ٻين ڀاڱن (بينگال وغيره ۾) اڻ آريا قومون رهنديون هيون.

سنڌ ۾ پنچالن جي حڪومت

16. رگ ويد جي ٻهرين ئي ڀرين منڊل مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ قديم زماني ۾ سنڌ جو راجا سونيا ڀاويا Svanya Bhavaya هو جنهن جي راڻيءَ جو نالو "روماسا" هو. اهو راجا ڪروي (Krivi) آرين مان هو جي پوءِ "پنچال"سڏجڻ ۾ آيا. انهن مان ڪي اسڪني (چناب) نديءَ جي ڪناري تي، تہ ڪي سنڌو نديءَ جي ڪناري تي رهندا هئا. سندن سئوٽ "پروُ" آريا لوڪ هئا، جن مان ڪي شتدري (ستلج) تہ ڪي سرسوتي نديءَ جي ڪناري تي رهندا هئا. اهي سنڌ ۽ پنجاب وارا آريا لوڪ هئا. جن اڻ آريا لوڪن يعني دراوڙن وغيره سان جنگيون جوٽي، پنهنجو دڳو ڄمايو ۽ پنهنجي سنسڪرت ٻوليءَ جو ڦهلاءُ ڪيو، جنهن مان پوءِ سنڌي، هندي وغيره پيدا ٿيون.

ويدڪ سنسڪرت

17. هندن جا چار ويد آهن، جن مان رگ ويد سڀني کان آڳاٽو آهي، رگ ويد ۾ جيڪي منڊل (ڀاڱا) آهن، سي جدا جدا زمانن جا لکيل آهن، تنهنڪري خود رگ ويد جي ٻوليءَ ۾ ڦير آهي. رگ ويد جون ڪي ڪي رچنائون (Hymns) اهڙيءَ ڪنهن قديم سنسڪرت ۾ لکيل آهن، جو جيڪي رشي، ويدن واري زماني کان سگهوئي پوءِ ٿي گذريا، سي بہ انهن جو

[1] "سنڌو" لفظ جو اُچار آڳاٽن ايرانين ڦيرائي ڪيو "هندو"، جو نالو پوءِ سڄي هندو جاتيءَ، بلڪ سڄي هندستان تي پيو. "هندو" (سنڌو) لفظ جي اصل معنيٰ هئي سنڌو نديءَ جي ڪناري تي رهندڙ يا سپت سنڌوءَ ۾ رهندڙ پوءِ ٻيون قومون آيون، تہ "هندو" جي معنيٰ ٿي "برهمڻي ڌرم کي مڃيندڙ"

مطلب سمجهي نٿي سگهيا. جا حقيقت ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجي ڪتاب "ولسن فئلالاجيڪل ليڪچرس" (علم لغات بابت تقريرن جي صفحي 13) ۾ ڄاڻائي آهي. ٻين ٽن ويدن جي ٻوليءَ ۾ به ٿورو ٿورو ڦير آهي. پر ٿلهي ليکي انهن چئني ويدن ۾ ڪم آيل ٻوليءَ کي "ويدڪ سنسڪرت" يعني ويدن جي زماني واري سنسڪرت[1] سڏيو اٿن. سر گريئرسن ۽ ڪن ٻين عالمن جو چوڻ آهي تہ آڳاٽا آريا لوڪ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ توڙي لکپڙهہ ۾ جيڪا ٻولي ڪم آڻيندا هئا، تنهن جو مثال رگ ويد واري ٻولي سمجهڻ گهرجي.

آرين جو مڌيا ديش ڏي وڃڻ

18. رگ ويد کان پوءِ يجرويد آهي، جنهن ۾ سنڌو نديءَ ۽ ان جي پرتي ڪنڌڙ ندين جو نالو بہ ڪونهي[2]. آڳاٽن آرين مان جيڪي "پرو" آريا لوڪ هئا، تن مان هڪ راجا "ڪرو" ٿي گذريو آهي، تنهن جي نالي پٺيان ڪي ڀاڻ کي "ڪرو" بہ سڏائيندا هئا. جن جو اولاد پوءِ ڪورو ٿيا. جي پانڊون جا سئوٽ هئا. اهي "پروُ" يا "ڪرو" آريا لوڪ ۽ سندن ڏورانهان سئوٽ "پنچال"، جن جي سنڌ ۾ حڪومت هئي، تن مان ڪيترا يجرويد واري زماني ۾ سنڌ ۽ پنجاب جا وڻ ڇڏي، هاڻوڪن آڳري ۽ اٿوڌ جي گڏيل پرڳڻن ڏي ويا. اُتي جنهن هنڌ ٻيٺڪون وڌائون، سو هنڌ سندن نالن جي پٺيان ڪرو پنچال ديش سڏجڻ ۾ آيو. انهيءَ پاسي ٻيا آريا لوڪ بہ رفتي رفتي ايتري قدر ٽڙي پکڙي ويا، جو هماليا جبل کان وٺي ونڌيا جبل تائين سمورو ملڪ سندن ٿيو ۽ اهو مڌيا ديش يعني وچولو ملڪ Midland سڏجڻ ۾ آيو. اهو "آريا ورت" يا آرين جو ڪنڊ بہ ڪوٺجي ٿو. انهيءَ پاسي هو ٻين اڻ

[1] سنسڪرت لفظ جو ڌاتو يا بنياد آهي "ڪر" kri معنيٰ ڪرڻ جنهن جو اسم مفعول "ڪرت" معنيٰ ڪيو يا ڪيل. "سم" هڪ اڳياڙي (Prefix) آهي جنهن جي معنيٰ آهي "چڱو"، تنهنڪري "سمسڪرت" (سنسڪرت) ٻولي معنيٰ چڱي يا صاف ٿيل يعني اُجاريل يا سنواريل ٻولي Polished or refined language. سنسڪرت ۾ قاعدو آهي تہ "ڪر" ڌاتوءَ جي اڳيان جيڪڏهن "سم" اچي تہ "س" جو اُچار بالائي گڏڻ گهرجي انهيءَ سبب "سمڪرت" بدران "سمسڪرت" (سنسڪرت) ۽ "سمڪار" بدران سمسڪار (سنسڪار) چئبو آهي.

[2] "We hear no more of the Indus and its tributaries, for the geographical data of all the recensions of the Yajura Veda point to the Kuru panchal Country lying between the Saraswati and Drishdavati (Ghoghra)." Dr. Macdonell: Sanskrit Literature.

آريا قومن سان لهہ وچڙ ۾آيا، تہ سندن ٻوليءَ ۾ ڪجهہ بگاڙو ٿيو ۽ سنڌ جي سنسڪرت جا ڪي اهڃا نشان آهن، جي مڌيا ديش جي هاڻوڪي هنديءَ يا هندستانيءَ (اردو) ۾ ڪينهن.

سنڌ ۽ پنجاب جي گڏيل حڪومت

19. يجرويد واري زماني ۾ ڪيترا آريا لوڪ سنڌ پنجاب مان لڏي مڌيا پرديش ڏي ويا، تہ آنو آريا لوڪن جو مکو مچي ويو. اُهي پنهنجي تمام آڳاٽي وڏي ڏاڏي راجا آنوءَ جي نالي پٺيان "آنو" يا "آنوءُ" Anava يعني راجا آنوءَ جو اولاد سڏبا هئا ۽ ڪي پنهنجي ويجهي ڏاڏي "شوي" جي نالي پٺيان "شوي آريا" سڏبا هئا. رگ ويد واري زماني ۾ اهي پرشني (راوي) نديءَ جي ڪناري تي رهندا هئا. انهيءَ پاسي هو جنهن هنڌ جاوا نپنا هئا، سو هنڌ سندن نالي پٺيان "شوپور" (شوي، سبي) سڏبو هو ۽ هاڻ شورڪوٽ ڪونجي ٿو[1]. انهن شوي آرين جي اولاد مان هڪڙو هو ڪيڪيہ ۽ ٻيو سؤ وير. انهن ٻن پاٿرن پنجاب جا ڪي پاڳا هٿ ڪيا، جي سندن نالن پٺيان ڪيڪيا ۽ سئو وير سڏجڻ ۾ آيا. سندن ٻين پاٿرن پنجاب جا ٻيا پاسا هٿ ڪيا. انهيءَ ريت شوي آرين سڄوئي پنجاب، بلڪ ايران جو ڪجهہ پاسو پنهنجي قبضي ڪيو. پراڻن ۾ ڄاڻايل آهي، تہ انهن شوي آرين سنڌ بہ فتح ڪئي[2]. انهيءَ ريت پنجاب ۽ سنڌ جي گڏيل حڪومت ٿي.

20. آنوءُ يا شوي آرين جا ڏورانهان سؤٽ درهيو آريا هئا. انهن مان هڪ راجا گانڌار هو جنهن هاڻوڪو پشاور ۽ ان جي آسپاس وارو ملڪ پنهنجي قبضي ڪيو هو ۽ اهو سندس نالي پٺيان "گنڌار" سڏبو هو جنهن جو اُچار هاڻي قنڌار ڪيو اٿن. انهن درهيو آرين مان ڪيترا پنجاب ۾ هئا، تن ڪي انو آرين اتان هڪاليو تہ اهي گنڌار ڏي وڃي رهيا.

[1] "Shorkot in the Jhang district was the capital of the Sibi Country, Its ancient name being Sibi and Shivapur, as proved by an inscription dated 83 G.E(= A.D.402_03) on a large copper Cauldion from a Buddhist monastery now in the Lahore Museum.
Dr. V.A Smith: Early History of India, 4 th Ed: p.97 (Footnote).

[2] F.E partiger: Ancient Indian Historical Tradition, pp. 264 and 293.

نيٺ سنسڪرت جو سنڌ تي اثر

21. گنڌار (قنڌار) وارو پاسو توڙي ڪيڪيا پرڳڻو جو هاڻوڪي ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان کان وٺي ملتان جي حدن تائين هو سي نيٺ سنسڪرت جي ڪري ايتري قدر مشهور هئا، جو خود مڌياديش وارا انهيءَ اتر طرف وديا پرائڻ ويندا هئا. انهيءَ اتر طرف کان جيڪي علم پرائي ايندا هئا، تن جا اُچار صحيح ۽ چٽا هوندا هئا ۽ ماڻهو ڪين سَڌَ ڪري ليکيندا هئا. هيءَ ڳالهه خود ويدن جي هڪ برهمڻا ۾ ڄاڻايل آهي[1]. سڄيءَ سنڌ ۾ اڄ بہ سنڌ جي وچولي جي سنڌي ٻولي جهڙي نيٺ چٽجي، تهڙي آهي. اهو شوي آرين جي سنسڪرت جو اثر آهي. سرحد سنڌ جا رهاڪو خاص ڪري شڪارپوري، قديم زماني کان وٺي گنڌار (قنڌار) طرف وارن وارا سنسڪار پرائي رهيا آهن. تہ اڄ بہ ڏسو تہ اُچار سنڌن صفا ۽ چٽا آهن ۽ شڪارپور جي ٻوليءَ ۾ ميٺاج بہ اهڙو آهي، جو سڄيءَ سنڌ ۾ ٻئي ڪنهن بہ هنڌ جي ٻوليءَ ۾ ڪونهي. هنن ڳالهين جي وڌيڪ اپٽار "وچولي" ۽ "سريلي" جي ذڪر ۾ ڪبي.

سنڌ ۾ مڌيا ديش وارن جي حڪومت

22. شوي آرين جي حڪومت سنڌ ۽ پنجاب ۾ شايد ويدن واري زماني تائين هلي. اتهاسن واري زماني ۾ اهي ٻئي هنڌ مڌيا ديش وارن جي تابعي هئا. رامائڻ واري زماني (تريتا جڳ) ۾ مڌيا ديش طرف ايوڌيا جو راجا دسرٿ هو. ڪانئس پوءِ سندس مربي پٽ سري رامچندر ايوڌيا جي گاديءَ تي ويٺو جو راڻي ڪوشليا مان ڄائو هوس[1]. سنديس ٻي راڻي ڪيڪئي هئي،

---

[1] "In the northen quarters Speech is uttered with most discernment, and north ward go men to learn speech, he who comes thence to him men hearken". Kaustaki Brahmana vii_6 A.B. Keith'sTranslation, Quoted by Dr. S.K. Chatterji: The Origion and Development of the Bengali Launguage. Vol: 1.P.44.

[1] ايوڌيا جو نالو هاڻوڪي اوڌ تي پيل آهي. اهو اوڌ وارو پاسو اڳي "ڪوشل" سڏبو هو جو ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل هو: هڪڙو اتر ڪوشل، جنهن کي "گوڙ" بہ سڏيندا هئا، جتي جا "گوڙ" برهمڻ اڄ تائين مشهور آهن، ٻيو "ڏکڻ ڪوشل". سري رامچندر جي سڳي ماءُ راڻي ڪوشليا انهيءَ ڏاکڻي ڪوشل جي راجڪماري هئي، تنهنڪري انهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ ٿي آئي.

جا ڪيڪي پرڳڻي جي راجڪماري هئي، تنهنڪري انهيءَ نالي سان سڃڻ ۾ ٿي آئي. راجا دسرٿ کي راڻي ڪيڪئي مان پرت نالي پٽ هو، جنهن کي سندس ناناڻو پرڳڻو ڪيڪيا مليو. پر رگهو ونش (15، 87) ۾ ڄاڻايل آهي ته پرت کي سنڌ ديش مليو[2] هن حقيقت موجب چئبو ته آنو يا شوي آرين جو زور انهن سورج ونسي گهراڻي جي راجائن اڳيئي پيجي، سنڌ ۽ ڪيڪيا جا پرڳڻا پنهنجي قبضي ڪيا هئا، جنهنڪري راجا دسرٿ کان پوءِ سنڌيس حڪومت جو ورهاڱو مٿين ريت ٿيو.

23. مهاڀارت واري زماني ۾ سنڌ جو راجا ڄئدرٿ هو. پراڻن پٽاندر هو پنچالن مان هو[3] جي يجرويد واري زماني ۾ مڌيا ديش ڏي ويا هئا. مها ڀارت ۾ راجا ڄئدرٿ جو ٻيو نالو "سؤوير" ڄاڻايل آهي. البيروني (سن 1030 ڌاري) ڄاڻايو آهي ته اڳي ملتان ۽ جهارواڙ کي گڏي "سؤوير" سڏيندا هئا. انهيءَ سبب سمجهڻ سولو ٿيو آهي، ته راجا ڄئدرٿ ملتاني هو. اهو سؤوير پرڳڻو شوي آرين ويدن واري زماني ۾ هٿ ڪيو هو پر مهاڀارت واري زماني ۾ سنڌن هٿ ۾ نه هو.

24. سنڌ گزيٽيئر موجب مهاڀارت واري لڙائي عيسوي سن کان ٻارهن يا تيرهن صديون اڳي لڳي هئي، انهيءَ لڙائيءَ ۾ راجا ڄئدرٿ پنهنجن سالن ڪؤرون جي پاران لڙيو هو پر پانڊون هٿان مارجي ويو هو. ڪانئس پوءِ سنڌ جو پرڳڻو پانڊون جي تابعي ٿيو.

تعليم جو واڌارو

25. سري رامچندر جي ڀاءُ ڀرت جا ٻه پٽ تڪش ۽ پشڪر هئا. تن پوءِ گنڌار (قنڌار)[1] وارو پاسو پنهنجي قبضي ڪيو. اتي سنڌن گاديءَ جا هنڌ سنڌن نالن پٺيان تڪش سلا ۽ پشڪروتي سڏجڻ ۾ آيا. انهيءَ پاسي تعليم جي واڌاري لاءِ پوءِ هڪ وڏو وشو ودياليه (يونيورسٽي) عيسوي سن کان ڇهه صديون

[2] Quoted by F.E. Partiger: Ancient Indian Historical Tradition, P.278.

[3] Dr. Sita Nath Pardhan: Chronology of Ancient India p.103

[1] راجا ڌر تراشٽر جي راڻي "گانڌاري"، جا دريوڌن ۽ ٻين ڪؤرون جي ماءُ هئي، سا انهيءَ گنڌار پرڳڻي جي راجڪماري، راجا سبل جي ڌياڻي هئي، تنهنڪري انهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ ٿي آئي.

کن اڳي، تڪش سلا [2] ۾ برپا ٿيو جو سڄي هندستان ۾ برک هو. انهيءَ يونيورسٽيءَ جو ويرانو اڄ تائين راولپنڊي ضلعي ۾ آهي. انهيءَ يونيورسٽيءَ جي ويجهو ناميارو پاڻني مني عيسوي سن کان پنج صديون کن اڳي ڄائو هو جنهن جو جوڙيل سنسڪرت گرامر "اشٽاڌيائي" اڄ تائين مشهور آهي.

سنسڪرت ۾ ڦير ڦار

26. يجر ويد واري زماني ۾ ڪيترن آرين مڌيا ديش وڃي وسايو ته اتي ڀين ڀين قومن سان لڙهه وچڙ ۾ اچڻ ڪري سنڌين ٻوليءَ ۾ ڪجهه بگاڙو ٿيو هو. انهن ساڳين آرين پوءِ موٽي سنڌ، پنجاب ۽ گنڌار پنهنجي قبضي ڪيا. ته سنڌين بگڙيل ٻوليءَ جو اثر انهن هنڌن جي ٻوليءَ تي به ٿيو جنهنڪري پوءِ اها به گهڻو ڪري مڌيا ديش جي ٻوليءَ جهڙيءَ ٿي پئي ۽ رفتي رفتي ان وانگر بگڙجي اول وچولي ۽ پوءِ آخرين درجي تي آئي. مطلب ته سنسڪرت جا ٽي قسم آهن: قديم، وچولو ۽ آخرين. قديم سنسڪرت بابت مٿي اڳيئي چيو ويو آهي ته اها "ويدڪ سنسڪرت" سڏجي ٿي، تنهنڪري هينئر اول وچولي سنسڪرت جو ذڪر ڪجي ٿو.

وچولي زماني جي سنسڪرت

27. ويدن ۾ رچائون (Hymns) آهن، پر ويدن کان پوءِ جي سنسڪرت (Post- Vedic Sanskrit) ۾ اڪثر "سوُتر" آهن، تنهنڪري اها سوُترن جي زماني واري سنسڪرت (Sanskrit of the Sutra Period) سڏجي ٿي. "سوتر" لفظ اهو ساڳيو آهي جنهن جو بگڙيل اچار سنڌيءَ ۾ آهي "سُٽ". وچولي زماني ۾ وڏيون ڳالهيون ٿورڙن لفظن ۾ ائين آڻيندا هئا، جڻ ته سٽ يا ڌاڳي ۾ موتي پوئيندا هئا. سوترن جي مکيه خاصيت آهي "ٿورائي اکرائي" (Brevity). سنڌيءَ ۾ جيڪي پهاڪا آهن، سي اڪثر سوترن جي نموني جڙيل آهن. مثلاً "جڙيءَ کي جس"، "ڪندو سو پائيندو" يا "جهڙي ڪرٽي تهڙي پرٽي". هتي ڏسو ته هر هڪ پهاڪي ۾ لفظ ٿورڙا آهن، پر منجهن وڏي فيلسوفي سمايل آهي. سوترن ۾ اڪثر قاعدا ڄاڻايل آهن. "ڌرم سوترن" ۾ ڌرمي ڳالهين بابت ۽ "گريهه سوترن" ۾ گهرو ڳالهين بابت قاعدا آهن ته گهر ٻاريءَ يا ڪٽنبي ماڻهوءَ کي

[2] ڪن تاريخن ۾ ٽئڪسلا Taxila لکيل آهي، پر صحيح اچار"تڪش سلا" Taksha_sila آهي.

پنهنجي حياتي ڪيئن گذارڻ گهرجي. ائين "سوترا" لفظ جي معنيٰ ٿي قاعدو قول، يا نُڪتو جو ٿورڙن پر مائيدار لفظن ۾ جاٿايل هجي. سوترن ۾ لفظ ٿورڙا، معنيٰ وڏي، ويتر منجهن ٻولي به آڳاٽي ڪم آيل آهي. تنهنڪري سوترن تي وڏيون ٽيڪائون (تشريحون) لکيل آهن. سوترن واري ٻولي وچولي زماني جي ڪتابي ٻوليءَ جو نمونو ڄاڻائي ٿي، پر عام طرح جيڪا سنسڪرت ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، تنهن ۾ پوءِ به ڦير پوندو ويو جنهنڪري آخرين درجي تي آئي.

آخرين درجي واري سنسڪرت

28. آريا لوڪ مڌيا ديش ڏي ويا، تنهن کان پوءِ به هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ ٽڙندا پکڙندا ويا. مثلاً مهاڀارت واري زماني ۾ سري ڪرشن ڪيترا هزار جادو ونسي، متّرا مان ساڻ وٺي، دوارڪا ڏي وڃي رهيو. ائين سنسڪرت جو ڦهلاءَ جدا جدا هنڌن جي اڻ آريا قومن ۾ ٿيو ته انهن جي ٻولي وڏيڪ بگيڙي. جنهنڪري وچولي سنسڪرت ڦري آخرين درجي تي آئي. هندن جا اتهاس (رامائڻ ۽ مهاڀارت)[1]. سمرتيون، ڪوي ڪاليداس جا ناٽڪ ۽ ٻيا جيڪي به ڪتاب اڄ تائين سنسڪرت ۾ نڪتا آهن، سي سڀ انهيءَ ۾ لکيل آهن. هندن جا پراڻ به ان ۾ لکيل آهن، تنهنڪري اها عام طرح "پراڻڪ سنسڪرت" Puranic Sanskrit سڏجي ٿي. حقيقتون اڄ ڪله سنسڪرت سڏبو ٿي انهيءَ آخرين درجي واري سنسڪرت (Classical Sanskrit) کي آهي ۽ اها ئي هن وقت اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پاڙهڻ ۾ اچي ٿي.

سنڌ ۽ پنجاب ۾ پشاچن جون ٻينڪون

29. مهاڀارت واري لڙائي جنهن وقت لڳي، تنهن وقت دواپور جُڳ پورو ٿيڻ تي هو ۽ ڪلجڳ شروع ٿي ٿيو. انهيءَ وقت ڌاري ڪي پشاچ لوڪ آيا، جن جو ذڪر اتهاسن ۽ پراڻن ۾ آهي. اهي ڪير هئا، تنهن ڳاله

[1] رامائڻ ۽ مهاڀارت واري سنسڪرت ڪجهه قدر قديم آهي، تنهنڪري ان کي "اتهاسڪ سنسڪرت" Epic Sanskrit سڏين ٿا، پر ان ۾ ڪو گهڻو تفاوت ڪونهي، تنهنڪري عام طرح اها به آخرين درجي واري سنسڪرت جي دفعي ۾ ليکجي ٿي.

جو ذڪر هندن جي ڪنهن بہ ڏرمي پستڪ ۾ ڪونهي. سر گريئرسن پنهنجي نامياري لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا ۾ دارڊڪ ٻولين جي ذڪر ڪندي ڄاڻايو آهي تہ ٻولين جي کوجنائن مان اهڙو معلوم ٿيو آهي، تہ قديم زماني ۾ جيڪي آريا لوڪ هميشه لاءِ ايران ۾ رهيا، تن جي آريا ٻولي جڏهن اڃا پورو ايراني نمونو اختيار نہ ڪيو هو تڏهن ايران وارن آرين مان ڪي هندستان ڏي آيا ۽ ڪافرستان کان وٺي ڪشمير تائين پنهنجا ماڳ جوڙي ويٺا. منجهائن ڪن پنجاب ۽ سنڌ ۾ اچي ٻيڻڪون وڌيون. انهن مان ڪي ايشيا ۽ يورپ ڏي بہ ويا ۽ اهي "جپسي" (Gipsy) سڏجڻ ۾ آيا. اهي بہ آريا هئا، پر ايران طرف گهڻو رهيا هئا. تنهنڪري سنڌين رهڻي توڙي ڪٿي (ٻولي) ٻيءَ طرح جي هئي. اهي ڪچو گوشت ۽ مڇي ماس کائيندا هئا. مڌيا ديش وارا آريا لوڪ بہ اڳي مڇي ماس کائيندا هئا، پر پوءِ اهڙا پڪا ويشنو ٿيا، جو مڇي ماس کي ڇهندا بہ ڪين هئا. (ڏسو مهاڀارت جو شانتي پرو موڪش ڌرم 255) مڌيا ديش جي آرين هنن ايران مان آيل ماڻهن کي مڇي ماس کائيندو ڏٺو تہ اهڙي ٻڇان آين جو کين "پشاچ" نالو ڏنائون. اهو نفرت يا ڌڪار جو لفظ آهي ۽ پوت جهڙي معنيٰ اٿس. سنڌين ٻولي، کي بہ سڏيائون "پوت پاشا" يعني پوتن جي ٻولي. ڪشمير جي ڀريان چترال ۽ گلگت طرف اڄ تائين "درد" لوڪ رهن ٿا، جي انهن ايران کان پوءِ آيل آرين مان آهن. اهو سڄو پاسو سندن نالي پٺيان "داردستان" سڏجي ٿو تنهنڪري سندين ٻولين کي سر گريئرسن "دارڊڪ ٻوليون" سڏيو آهي ۽ هن کان پوءِ اسين بہ اهو ئي نالو ڪم آڻيندا سون.

30. ڪشمير طرف کان آيل پشاچ لوڪن جي شايد سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ ٻيڻڪ هئي، جو اڄ بہ جهبير ذات وارا مهاڻا اتي آهن. جي هن وقت ڪشمير ۽ پنجاب ۾ بہ گهڻي تعداد ۾ آهن. دارڊڪ ٻولين ۾ "گهوڙو" بدران چون "گورو". ڪراچي ضلعي واري لاڙ خاص ڪري ٺٽي طرف جا اچار بہ اهڙائي بگڙيل آهن. هنن ڳالهين جي وڌيڪ اُپٽار "لاڙي" ٻوليءَ جي ذڪر ڪندي ڪبي.

سنڌ جو مڌيا ديش سان ناتو ٽٽڻ

31.پنجاب ۽ سنڌ ۾ جنهن وقت پشاچ لوڪن بيٺڪون وڌيون، تنهن وقت مڌيا ديش وارن آرين ۾ ذات پات جو ڀيد گهڻو هو. ان وقت مڌيا ديش جي ٻاهرئين پاسي، يعني پنجاب، سنڌ، گجرات، بهار بينگال ۾ ڀين هنڌ، جنهن ڪي جتان وڻندو هو سو تتان پرڻبو هو[1]. مڌيا ديش وارن آرين پوءِ قاعدو ڪيو ته آرين جو سڱ ٻي ذت وارن ۾ نه ٿئي، ته منجهن نجو آرين جو رت هجي، ته آرين قوم سدائين ٻلوان رهي ۽ ورڻ شنڪر پيدا نه ٿين. ٻين هنڌ لنگ جي پوڄا جو به رواج هو جيئن قديم قومن ۾ هو. ويدن ڪي مجيندڙ آريا انهيءَ پوڄا جي برخلاف هئا. اهڙن سببن ڪري ٻين هنڌن جي ماڻهن کي نالو ئي ڏنائون وراٽيا (Viratya) يعني نيات کان نڪتل يا ڪريا ڪرم کان رهت Outcasts or Riteless people)، هنن لاءِ هيءُ قاعدو ڪيائون ته ڪين پنهنجي نيات ۾ تڏهن گڏيندا سون، جڏهن هو وراٽيا ستوم (Vratya-stoma) ڪندا. هيءُ شڌي ڪرڻ لاءِ هڪ يگيه هو. پنجاب ۽ سنڌ، جتي پشاچن بئنڪون وڌيو هيون، تن لاءِ چيائون ته اهي "مليڇ" (جهنگلي يا پليد) ديش آهن ۽ مڌيا ديش مان جيڪو ايڏاهين ويندو تنهن کي پراڇت ڪرڻو پوندو. همڙن سخت قاعدن جاري ٿيڻ ڪري پنجاب ۽ سنڌ جا رهاڪو آرين جي نيات منجهان ئي نڪري ويا. هيءُ ڪلجڳ جو پهريون چِٽو چِٽبو.

32.عيسوي سن کان ڇهه صديون ڪن اڳي، ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم جاري ٿيا، جن ۾ ذات پات جو ڀيد هئو ئي ڪو نه. جيڪي ماڻهو برهمڻ مان سڙيا وينا هئا، تن اهي ڌرم سيني کان اڳي اختيار ڪيا. سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم زور ٿيو ته به برهمڻ اچا گهڻيئي هئا.

سنسڪرت جو ڦري پراڪرت ٿيڻ

33.مڌيا ديش وارن آرين نه رڳو ڌرمي ۽ پنگتي وغيره ڳالهين بابت سخت قاعدا جاري ڪيا، پر پنهنجي ٻوليءَ جو به اونو ڌاريائون هيءُ حڪم جاري ڪيائون ته شودرن کي ويدن پڙهڻ جو ڪو به اڌڪار (حق) ڪونهي: پڙهڻ ۽

[1] ٻوڌاين جي سوترن ۾ جاٺايل آهي، ته انهن هنڌن جا رهاڪو گاڏڙ نسل جا آهن.

پاڙهڻ جو ڪم رڳو برهمڻ ڪن. تہ ويدن جا منتر اهي پوريءَ طرح اچارين. پر چالو ٻولي ڪنهن جي ٻنڌڻ ۾ ٻڌجڻ جي ڪانهي. سنسڪرت پوءِ بہ ڦرندي رهي رفتي رفتي اهڙي حالت ٿي، جو جيڪا سنسڪرت عام طرح ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي سا سموري ڦري هڪ ٻنهہ نئين قسم جي ٻولي ٿي پئي ۽ اها "پراڪرت" سڏجڻ ۾ آئي. عام طرح ماڻهو پراڪرت ڳالهائڻ لڳا، تہ سنسڪرت ڳالهائڻ جو رواج ئي بند ٿي ويو. هندن جا ويد ۽ ٻيا ڌرمي پستڪ سنسڪرت ۾ لکيل آهن، تنهنڪري برهمڻ ان جو درجو پراڪرت کان مٿي رکيو ۽ اڄ اها سڄي هندستان جي هندن جي پوتر ڀاشا يا پاڪ ٻولي ليکجي ٿي.

سنسڪرت جو سنڌيءَ تي اڄ تائين اثر

34. هن وقت سنسڪرت ٻولي دنيا جي ڪنهن بہ ڀاڱي ۾ عام طرح ڳالهائڻ ۾ نٿي اچي تہ بہ "مئل ٻولي" نہ آهي. اڄ تائين سنسڪرت ۾ نوان نوان پستڪ نڪرن پيا. ڪيترا پنڊت ڌرمي ڳالهين بابت بحث مباحثو ڪندا ئي سنسڪرت ۾ آهن. برهمڻ، آريا سماجي ۽ ٻيا ڪيترا هندو روزمره جي پاٺ پوڄا وغيره ۾ اها ئي ٻولي ڪم آڻين ٿا ۽ اها اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ بہ پاڙهڻ ۾ اچي ٿي. انهن ڳالهين جو نتيجو هيءُ ٿيو آهي، تہ ڪيترا نج سنسڪرت لفظ وري نئين سر چالو ٿيا آهن. ائين سنسڪرت جو اثر سنڌي، هندي، بنگالي وغيره تي اڄ تائين ٻيو ٿئي، پر خود سنسڪرت ۾ ڪا بہ ڦير ڦار ڪا نہ ٿي ٿئي. ڦير پوندو ئي چالو ٻوليءَ ۾ آهي. هن وقت سنسڪرت ٻولي عام طرح ڳالهائڻ ۾ نٿي اچي، تہ ان ۾ ڦير بہ ڪو نہ ٿو پوي. انهيءَ سبب جيڪا سنسڪرت پاڻني مني، ڪاتياينہ ۽ پتنجلي رشيءَ جي جوڙيل گرامرن پٽاندر نہ هوندي، سا غلط ليکبي.

"پراڪرت" لفظ جون معنائون

35. پراڪرت ٻوليءَ معنيٰ پرڪرتيءَ مان پيدا ٿيل ٻولي "پرڪرتي" لفظ جي هڪڙي معنيٰ آهي 'قدرت' (Nature) ۽ ٻي معنيٰ اٿس "اصلوڪي صورت". جنهن جو ضد آهي "وڪرتي" معنيٰ "بگڙيل صورت". پراڪرت ٻوليءَ جي پرڪرتي يا اصلوڪي صورت آهي سنسڪرت. تنهنڪري پراڪرت ٻولي معنيٰ اصلوڪي صورت يعني

سنسڪرت مان پيدا ٿيل ٻولي، جا قدرتي طرح يا پاڻمرادو سنسڪرت مان نمي پئي، اها ٻولي عام طرح ڪم ايندي هئي، تنهنڪري هر هڪ پرڳڻي جي پراڪرت پنهنجي پنهنجي هئي، تنهنڪري پراڪرت ٻولي معنيٰ پرڳڻي جي ٻولي به آهي. هن وقت سنڌ جي پراڪرت هاڻوڪي سنڌي ٻولي آهي.

پالي يا قديم پراڪرت

36. گوتم ٻڌ، جو عيسوي سن کان ڇهه صديون کن اڳي ٿي گذريو آهي، تنهن جي وقت ۾ سنسڪرت ٻولي اڪثر رڳو برهمڻ ڄاڻندا هئا، ٻيا ماڻهو عام طرح هڪ جهوني پراڪرت ٻولي ڳالهائيندا هئا، جا هاڻ "پالي" سڏجي ٿي. انهيءَ سبب گوتم ٻڌ پنهنجي ڌرم جو پرچار انهيءَ قديم پراڪرت ۾ ڪيو ته سندس متا ماڻهو پوريءَ طرح سمجهن. هن حقيقت مان اينسائيڪلو پيڊيا برٽنيڪا واري اهو بلڪل پورو انومان ڪيو آهي، ته عيسوي سن کان اٽڪل هڪ هزار ورهيه اڳي سنسڪرت ڦري پالي ٿي هئي، جنهنڪري گوتم ٻڌ ڪي انهيءَ ٻوليءَ ۾ پرچار ڪرڻو پيو هو.

37. ڪي يوروپي عالم چون ٿا، ته "پالي" لفظ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ "پرالي"، معنيٰ سِٽ (ڪتاب جي). ڌرمي ليک، ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي پستڪ ان ۾ لکيل آهن، تنهنڪري اهو نالو پيو اٿس. ٻڌ ڌرم وارا چون ٿا ته سنسڪرت ۾ "پال" معنيٰ پالڻ تنهنڪري "پالي" ٻولي معنيٰ اها ٻولي، جنهن ۾ ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي متا پاليل يا سنڀاليل آهن. هن وقت پالي ٻولي برما، سيام ۽ سلون (لنڪا) جي ٻڌ ڌرم وارن جي پوتر ڀاشا يا پاڪ ٻولي آهي.

پالي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ

38. ٻڌ ڌرم وارن ڪتابن ۾ لکيل آهي ته گوتم ٻڌ پنهنجا پوتر چرن (پاڪ پير) اسان جي سنڌ پرڳڻي ۾ به گهمايا هئا ۽ سنڌي ماڻهن به ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو هو. هن مان ظاهر آهي ته ان وقت سنڌ ۾ پالي ٻولي چالو هئي، جنهنڪري اسان جا ماڻهو گوتم ٻڌ جو پرچار ۽ ٻڌ ڌرم جا ڌرمي پستڪ سمجهي سگهيا ٿي.

39. گوتم ٻڌ پنھنجي وقت ۾ ٻڌ ڌرم جو ڦھلاءُ پئي ڪيو تہ مڌيا ديش وارن آرين پنھنجي برھمڻي ڌرم ڦھلائڻ جي ڪوشش پئي ڪئي. مثلاً عيسوي سن کان ڇھہ صديون کن اڳي، اگست مني، ونڌيا جبل لتاڙي ڏکڻ ھندستان ڏي ويو ۽ اتي وڃي برھمڻن جون بينڪون وڏائين. ائين مدراس کاتي ڏي برھمڻي ڌرم ۽ سنسڪرت جو ڦھلاءُ ٿيو پر ان وقت اتر ھندستان ۾ ماڻھو عام طرح پالي ٻولي ڳالھائيندا ھئا. تنھنڪري ڏکڻ ھندستان ڏي بہ پالي جو ڦھلاءُ ٿيو.

40. عيسوي سن کان پنج صديون کن اڳي وجيہ نالي ھڪ راجڪمار ڪيترن ماڻھن سان "لاٽ"[1] مان لڏي لنڪا (سلون) ڏي ويو تہ ٻڌ ڌرم ۽ پالي جو ڦھلاءُ اوڏھين ٿيو ۽ اتي جي پالي ٻولي پوءِ ڦري سنھالي (سنگھالي) پراڪرت ٿي، جا ھندستان جي پراڪرت ٻولين جي ڏوراھين سٿوٽ ڇٽبي.[2]

41. عيسوي سن کان چار صديون کن اڳي مڌيا ديش وارن آرين، بھار کان وڏي بينگال وارو پاسو وسايو.[3] انھيءَ پاسي اڳي ڪول، سنٿال ۽ ھندستان جا ٻيا آڳاٽا رھاڪو ھئا. انھيءَ وقت جو سنڌ بابت ڪجھہ تاريخي احوال ڏجي ٿو، تہ ھُن جھوني زماني جون حقيقتون سمجھڻ سوليون ٿين.

سنڌ تي ڌارين جون ڪاھون

42. ٻڌ ڌرم واري زماني کان ئي اڳي سنڌ جو پرڳڻو سيپتا ۽ شاھوڪاريءَ سبب ملڪان ملڪ مشھور ھو. انھيءَ تي ايران جي بادشاھہ دارا ٻھرئين جو وات پاڻي ٿيو سو عيسوي سن کان 516 کن ورھيہ اڳي پنجاب، گنڌار (قنڌار) ۽ سنڌ تي ڪاھي آيو. انھن ٺنھين ھنڌن جا رھاڪو سنڌن ڍَن پرو ٿيا. تہ ٽي سئو سٺ ٽئلينٽ، يعني اٽڪل بہ سئو سٺ مڻ، سون جي خاڪي جا ساليانو ڍل طور ڪيس ڏيندا ھئا ۽ ايتري ڍل پئي ڪنھن بہ ھنڌان ڪا نہ ملندي

[1] گجرات جو ڪنيات جي نار وارو پاسو ۽ سنڌ جو ڏاکڻو ڀاڱو اڳي "لاٽ" سڏبا ھئا. ھيئنڙ "لاٽ" بدران چئون "لاڙ"، "ٽ" مٽجي "ڙ" ٿيو آھي.
[2] ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجي: بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ، جلد 1، صفحو 15
[3] ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجي: بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ، جلد 1، صفحو 26 ۽ 79

هيس. انهي ٽنهين هنڌن جا ناﻻ ايران جي هڪ ڪتبي (اڪريل نوشتي) ۾ اڄ تائين لکيل آهن. دارا بادشاهه جي پوين ٻه ڪي سال اهو ڏن پئي اڳاڙيو. ان وقت پنجاب ۽ سنڌ ۾ ايرانين پنهنجي آئيوپتا چالو ڪئي. اسان جا ماڻهو ديوناگري اکرن تي هريل هئا ۽ هنن اکرن جي شڪل بيدولي ڏٺائون ته انهيءَ آئيوپتا تي نالو ئي رکيائون "کر- وشٽي" يعني گڏهه جا چپ! سنسڪرت ۾ "کر" معني خر يا گڏهه ۽ اوشٽ معني چپ اها آئيوپتا ڪئين ورهيه ساندهه پئي هلي ۽ هندستان مان عيسوي ٽينءَ صدي ڌاري غائب ٿي[1].

سنه 1922ع ۾ موهن جي دڙي جي کوٽائي ٿيڻ وقت اتي هڪ جهونو ٺل ٻيٺل هو جنهن جي هڪ ديوار تي ڪي اکر ڪشن گهراڻي جي حاڪم وسديو پهرئين (158_177ع) جي وقت جا لکيل هئا. آرڪيالاجيڪل کاتي جي سپرنٽينڊنٽ مسٽر رکلداس بئنرجيءَ اهي اکر سڃاتا، ته کروشٽيءَ ۾ لکيل آهن. هن حقيقت موجب چئبو ته عيسوي ٻي صديءَ ۾ به اهي اکر سنڌ ۾ چالو هئا.

43. ايران جي ڪياني بادشاهن جو زور، عيسوي سن کان 330 ورهيه اڳي سڪندر اعظم ڀڳو ان وقت پنجاب، سنڌ ۽ گنڌار (قنڌار) ايراني حاڪمن جي تابعي هئا. تنهنڪري سڪندر اعظم اهي به اچي هٿ ڪيا. ان وقت الور (روهڙي) ۾ "ميوسيڪنس" (موشڪن جو راجا) هو تنهن اول آڻ مڃي ٿي، پر پوءِ پنهنجن برهمڻ وزيرن جي مت تي لڳي يونانين کي سامهون ٿيو ته يوناني لشڪر کي اهڙي باهه وٺي ويئي، جو کيس جهلي ڪُهي ڇڏيائون ۽ سيني برهمڻن جون سسيون لهرائي، انهن کي ڳجهن جو ڳاهه ڪيائون! هيءَ حقيقت 'ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا' جي جلد پهرئين ۽ 'سنڌ گزيٽيئر' جي صفحي پنجاسي ۾ به ڄاڻايل آهي. سنڌ جا سوين برهمڻ قتل ٿي ويا ته سنسڪرت جو جيڪو ٿورو گهڻو ڦلاءُ انهن پئي ڪيو تنهن کي گويا پنجو اچي ويو ۽ پالي ٻوليءَ جو واهپو وڌندو رهيو. اڄ به سنڌ ۾ برهمڻ تمام ٿورڙا آهن.

44. سڪندر اعظم، پنهنجي پاران پنجاب ۽ سنڌ ۾ ڪي گورنر مقرر ڪري، پاڻ بئبلان ڏي موٽيو ۽ عيسوي سن کان 323 ورهيه اڳي گذاري ويو. سندس مرڻ جي خبر ٻڌي، سنڌ جي ماڻهن يوناني لشڪر کي تڙي ڪڍيو ۽ پنهنجي پرڳڻي جا پاڻ والي ٿيا.

[1] Prof. Rapson: Ancient India.

45. انهن ڏينهن ۾ مگڌ، يعني بهار جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾، نند گهراڻي جي حاڪمن راڄ ٿي ڪيو. سندن لشڪر جو سپهه سالار چندر گپت نالي هڪ جوڌو جوان هو. جنهن ڪيترا همراهه ساڻ ڪري پنجاب مان يونانين کي لوڌي ڪڍيو. انهيءَ ڳالهه ۾ سوڀارو ٿيو ته سنڌ به پنهنجي قبضي ڪيائين، بلڪ نند گهراڻي وارن جو به زور ڀڃي، پاڻ سڄي اتر هندستان جو والي ٿيو ۽ مؤرين گهراڻي جو بنياد وڌائين.

46. سڪندر اعظم کان پوءِ سندس بادشاهت جو ڪجهه ڀاڱو سيليوڪس نڪيٽر کي مليو. پنجاب ۽ سنڌ هٿ ڪرڻ لاءِ هو عيسوي سن کان 305 ورهيه اڳي، پنجاب تي ڪاهي آيو. ان وقت تائين مهاراجا چندر گپت اهڙو زور ورتو هو جو سيليوڪس جي ساڻس پڄڻ جي جاءِ نه هئي. مهاراجا چندر گپت اهڙو ته سوڙهو گهٽيس، جو سيليوڪس پنجاب ۽ سنڌ تان ته هٿ کنيو پر پنهنجي ڌيءَ جو سڱ مهاراجا کي ڏيئي، ساڻس صلح ڪيائين ۽ افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪي پاسا ڪيس ڏاجي ۾ ڏنائين.

سنڌ ۾ مؤرين گهراڻي جي حڪومت

47. مهاراجا چندر گپت جي وقت ۾ ٻڌ ڌرم زور هو. پاڻ به اهو ڌرم اختيار ڪيائين، ته رعيت مان ڪيترن سنديس پيروي ڪئي. ان وقت پالي بولي چالو هئي، سا به رفتي رفتي هيڪاري اهڙو عام ٿي، جهڙي هينئر هندستاني بولي سڄي هندستان ۾ عام آهي. هن لاءِ هيءَ ثابتي آهي، ته مهاراجا چندر گپت جو پوٽو مهاراجا اشوڪ (272ـ232 ق.م)، جو سنڌ سميت سڄي اتر هندستان جو والي هو. تنهن ٻڌ ڌرم کي زور وٺائڻ ۽ اهنسا جي مت ڦهلائڻ لاءِ ڪي شاهي فرمان، اتاهن جبلن ۾ ٽڪرين تي اڪرائي چڙهيا هئا. جن مان چاليهه فرمان اڄ تائين هندستان جي ڪيترن ڀاڱن ۾ سلامت بيٺا آهن. ويجهڙائيءَ ۾ (1932ع ۾) اهڙا ٻارنهن وڏيڪ فرمان مدراس طرف ٽڪرين تان لڌا اٿن. هن مان ظاهر آهي ته ٻڌ ڌرم اتر توڙي ڏکڻ هندستان ڏي ڦهليو. ته پالي بولي به انهن سيني هنڌ چالو ٿي، جنهنڪري اهي فرمان سڄي هندستان جا ماڻهو سمجهي سگهيا ٿي. اڳ لڌل چاليهن ڪتبن (اڪريل نوشتن) جي ذڪر ڪندي جنرل اي

ڪننگهام ۽ ٻين عالمن ڄاڻايو آهي، ته مهاراجا اشوڪ جي ڏينهن ۾ پالي ٻوليءَ جا گهٽ ۾ گهٽ ته ٽي قسم هئا، جن جو واهپو اتر الهندي هندستان، ٿر سنڌ، راجپوتانا، گجرات، ڪاٺياواڙ مهاراشٽر ۽ وچ هندستان ۾ هو.

سنڌ جي ٺيٺ ٻولي

48. مهاراجا اشوڪ پاڻ مگڌ يعني بهار جي ڏاکڻي پاڱي ۾ رهندو هو پر اتي جي پالي ٻوليءَ کان سنڌ جي پالي ٻولي وڌيڪ ٺيٺ هئي، سنڌ مان ڪي اڪريل نوشتا ڪونه لڌا آهن، ته به هن ڳالهه لاءِ ثابتيون آهن. گنڌار (قنڌار) پرڳڻي ۾ شهباز ڳڙهيءَ طرفان مهاراجا اشوڪ جي وقت جا جيڪي به ڪتبا (اڪريل نوشتا) لڌا آهن، تن ۾ ڪم آيل ٻولي، قديم سنسڪرت کي گهڻو ويجهي آهي، پر انهيءَ ساڳئي مهاراجا جا جيڪي ڪتبا بهار طرفان لڌا آهن، تن جي ٻولي سنسڪرت کان گهڻو ڦريل آهي. هيءَ حقيقت ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجي جي ناهيل 'بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ' (جلد 1، صفحي 44 ۾) ۽ ٻين ڪن ڪتابن ۾ ڄاڻايل آهي، سر گريئرسن پنهنجي جوڙيل 'لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا' (جلد 8، ڀاڱو 1، صفحي 2 ۽ 7) ۾ لکيو آهي، ته گنڌار (قنڌار) پرڳڻي وارن نوشتن ۾ جيڪا پالي ٻولي ڪم آيل آهي، تنهن ۾ اچارن سان لاڳاپو رکندڙ ڪي ڪي اهڙيون خاص ڳالهيون آهن، جي اڄ تائين داردڪ ٻولين (ڪشميري وغيره) ، سرائڪي ۽ سنڌيءَ ۾ نظر اچن ٿيون. مثال ڏنو اٿس، ته سنسڪرت لفظ "ڀڪت" جو اچار پاليءَ ۾ بگڙجي ٿيو "ڀت" bhatta ("ت" اکر ٻٽو). پنجابي، لهندا (پنجاب جي الهندي طرف جي ٻولي، ديري غازي خان واري ۽ سرائڪي) ۽ سنڌيءَ ۾ به چون "ڀت"، باقي هندستاني، گجراتي، مراهٽي وغيره ۾ چون "ڀات". يعني ٻٽي "ت" جو اچار ڪيڏي ڇڏيو اٿن ۽ انهيءَ کوٽ جي مجرائيءَ لاءِ لفظ جي منڊ واري "اَ" جي اچار کي وڌائي "آ" ڪيو اٿن. سر گريئرسن هيئن به چيو آهي ته آءٌ پنهنجي دل ڪري ائين سمجهان ٿو ته گنڌار طرف تڪشِ سلا ۾ جيڪا پالي ٻولي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، سا ٻڌ ڌرم وارن پنهنجن ڌرمي پستڪن ۾ ڪم آندي. اسان به متي اڳي ئي چيو

آهي ته انوُ (شوي) آرين جي جڏهن سنڌ ۾ صاحبي هئي ۽ گنڌار طرف درهيو آرين راڄ ٿي ڪيو تڏهن انهن ٻنهي هنڌن جي سنسڪرت مڏيا ديش وارن آرين جي سنسڪرت کان وڌيڪ ٺيٺ هئي. سنسڪرت پوءِ بگڙجي پالي ٿي، ته سنڌ ۾ گنڌار طرف جي پالي ٻولي به ضرور بهار ۽ ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان وڌيڪ ٺيٺ ٿيندي. ٻي مکيه ڳالهه هيءَ به آهي، ته پالي ٻوليءَ جا نه رڳو اچار پر ڪي لفظ به، جهڙا اسان جي سنڌي ٻوليءَ سانديا آهن. تهڙا ٻيءَ ڪنهن به ڏيهي آريائي ٻوليءَ نه سانديا آهن. جيئن هيٺ ڄاڻائجي ٿو:

پاليءَ جا سنڌيءَ ۾ نشان

49. پالي ٻوليءَ جي اچارن ۾ هڪ مکيه ڳالهه. جا گهڻو ڌيان ڇڪي ٿي، سا هيءَ آهي، ته جن سنسڪرت لفظن ۾ دتيه يعني ٻٽا اکر يا گڏيل حرف صحيح آهن، تن جا اچار پاليءَ ۾ پڇي يا ملي هڪ روپ (Assimilate) ٿي ويا آهن. مثلاً، سنسڪرت "سپت"، پالي "ست" سنڌيءَ ۾ به چئون "ست" (7) پر هندستانيءَ وغيره ۾ چون "سات". ڏسو ته اسان جا اُچار بجنسي پاليءَ وارا بيٺا آهن!

ٻيا مثال:

سنسڪرت	پالي	سنڌي	سنسڪرت	پالي	سنڌي
ڌرم	ڌم	ڌرم- ڌم	پريم	پيم	پريم-پيم

سنسڪرت لفظ "ڌرم" ۽ "پريم" اسين هاڻ جيئن جو تيئن چئون ٿا، پر ڌمن مل ۽ ڌمي ٻائي (ڌرمي ٻائي) نالن ۾ نج پالي لفظ "ڌم" ڪم آڻيون ٿا، جو ٻئي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ڪم نٿو اچي. ٻيوي (پريمي) آهي، جنهن ۾ "م" کي مٽي "و" ڪيو اٿئون. سنڌ جي ڪن هندو ڇوڪرين ۽ زالن جو نالو "ميمي" آهي. اهو به اصل ۾ ساڳيو پالي لفظ "پيمي) آهي، جنهن ۾ "پ" کي مٽي "م" ڪيو اٿئون. ڪٿي آهن "ڌم" ۽ "پيم" لفظ هندستاني ۽ ٻين آريا ٻولين ۾؟ تڏهين چئبو ته شاباس اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي آهي، جا قديم زماني جي پاليءَ وارا نشان اڄ تائين سانديندي پئي اچي.

50. سنڌيءَ ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ آهن، جن جي اصلوڪي سنسڪرت صورت اتريقدر منجي ويئي آهي، جو اهي سڃاڻڻ ئي مشڪل، پر پاليءَ ۽ پراڪرت جي اُچارن سان انهن جي ڀيٽ ڪجي ٿي، ته پوءِ سڃاڻڻ سولا ٿين ٿا. مثلاً سنسڪرت لفظ "للاٽ" جو اُچار سنڌيءَ ۾ آهي "نرڙ"! هن ۾ هڪڙو به ساڳيو اکر ڪونهي، ته پوءِ سڃاڻجي ڪيئن؟ سنسڪرت جو اچار پاليءَ ۾ ٿيو "نلاٽ"، پراڪرت ۾ "نڊال" (ڻڊال)، سنڌيءَ ۾ نراڙ- نرڙ معنيٰ پيشاني. ائين پالي ۽ پراڪرت ٻولييون سنڌي لفظن جي بنيادن ڳولي لهڻ ۾ وڏي واهر ڪن ٿيون.

51. سنسڪرت ۽ پاليءَ جي باريڪ ڀيٽ ڪرڻ سان، عالمن کي معلوم ٿيو آهي ته ٻنهي ٻولين جي وچ ۾ جيتوڻيڪ تفاوت آهي، ته به پالي ٻولي سنسڪرت کي بلڪل ويجهي آهي. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجن تقريرن ۾ ڄاڻايو آهي، ته اٽڪل روءِ پاليءَ ۾ پنجن مان ٽي پتيون لفظ نج سنسڪرت آهن. باقي ٻن پتين ۾ به رڳو ٿوري تبديلي معلوم ٿئي ٿي. سنسڪرت وياڪرڻ جي، پالي وياڪرڻ سان ڀيٽ ڪرڻ سان عالمن کي معلوم ٿيو آهي ته پاليءَ مان "دو وچن" (Dual) نڪري ويو آهي. اسمن جي حالتن ۽ فعلن جي گردانن ۾ به ٿورو ڦير آهي. اهڙيءَ طرح ڪن جزوي ڦير ڦاري کانسواءِ ٻنهي ٻولين جو وياڪرڻ به گهڻو ڪري ساڳيو آهي. مطلب ته سنسڪرت کي جهڙو پالي ٻولي ويجهي آهي، تهڙو ئي ڪا به پراڪرت ٻولي ويجهي ڪانهي. حقيقتون "پراڪرت"، نالو ئي انهن ٻولين تي پيل آهي، جي پاليءَ کان وڌيڪ بگڙيل هيون. جنهن صورت ۾ گوتم ٻڌ پنهنجو پرچار پالي ٻوليءَ ۾ ڪيو هو ۽ ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي پستڪ ان ۾ لکيل آهن، تنهن صورت ۾ پالي ٻولي ٻڌ ڌرم وارن جي پوتر ڀاشا يا پاڪ ٻولي ٿي ۽ ان جو مرتبو ٻين پراڪرت ٻولين کان مٿي ليکجڻ ۾ آيو.

سنڌ تي بختر جي يونانين جي ڪاهه

52. مهاراجا اشوڪ جي وقت ۾ سنڌ ۾، ڪن هنڌ "ستوپ" (Stupa) ٺهيا ۽ اهي تيرٿن جا هنڌ ليکجڻ ۾ آيا. ان وقت ٻڌ ڌرم هيڪاري زور ورتو

۾ پالي ٻوليءَ بہ ترقي ڪئي. مهاراجا اشوڪ عيسوي سن کان 227 ورهيہ اڳي گذاري ويو. ڪانئس پوءِ عيسوي سن کان 180ع کن ورهيہ اڳي، بختر (بئڪٽريا) طرف جا ڪي يوناني لوڪ پنجاب تي ڪاهي آيا ۽ پوءِ سنڌ بہ فتح ڪيائون. سندن وقت جي نشاني، بختي، بغدي ۽ بلغاري لفظ آهن:

بغدي بلوچن جا آٿ ويهون اُٺن
ڏاڙي خاطر ڏاريا، مهري ملوڪن،
ٽنگن ڏگها، وچڙ سگها،
جن جا چيريا چپ چُرن،
ڪنڌن ڪارا، پيچ ٻهارا،
جن جا ڪر نہ ڪڙڪو ڪن،
نڪ ۾ نوڙي، وچن ڊوڙي، بختي بلوچن،
منزل مارڻ، پوءِ نهارڻ، اهو عيب اُٺن،
وڃي واءِ چڙهن، تہ بہ ڪنبن ڪين "ڪبير" چوي،
(ڪبير شاهہ)

بغدي معني بلخ (بلخ بخارا) جو اُٺ، بختي معني بختر (بئڪٽريا) جو اُٺ، اهي ٻئي يوناني لفظ آهن. بئڪٽريا (بڪٽر-بختر) جو قديم فارسيءَ ۾ اُچار "باختري" "باخدي" هو ۽ اهو هاڻ "بلخ" (بلغ) سڏجي ٿو[1]. انهن نالن مان "بغدي" ۽ "بختي" لفظ نڪتا آهن، اهي ٻن ٿوهن سان هئا ۽ پنڌ جا تکا هئا، تنهنڪري ٻنهي جي هاڻ معني آهي "پلو مهري اُٺ".

الف: بولغار جو شهر وونگا نديءَ جي ڪناري تي آهي، اتي جي نانگ جي ورن وانگر ڇُڪن جا نڙ سنڌ ۾ عام ٿيا، تہ اهي "بلغاري" يعني بولغار جا سڏجڻ ۾ آيا. انهن نڙن سان ڦوڪ سٺي پري سگهجي ٿي، تنهنڪري پوءِ "بلغاري" معني تي سٺي متل چلم يا چگو متل حقو.

[1] Raulinson: India and the Western world.p.69.

سنڌ تي مصيبت پنيان مصيبت

53.بئڪٽريا جي يونانين مٿان سن 70ع ڌاري سٿين (ساڪ) لوڪ ڪاهي آيا. ڪانئن اڳي ٻيا جيڪي ڌاريا ماڻهو آيا، سي ملڪ ڦُري هليا ويا، پر هي سٿين لوڪ هندستان ۾ ڪوپو ڪوڙي ويهي رهيا. پوءِ بہ سٿين لوڪن جون ٽولين پنيان ٽوليون هندستان ڏي ڌوڪينديون پئي آيون. راجپوتن مان راجا ساليواهن انهن سٿين يا ساڪ لوڪن کي ملتان کان ٿيهہ ڪوهہ پري ڪاهرور جي نزديڪ اهڙي سخت شڪست ڏني، جو سندس ماڻهن کيس لقب ڏنو "ساڪاري" يعني ساڪ لوڪن جي اَري (دشمن). هن وڏي سوڀ جي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ انهيءَ مهاڀاري لڙائيءَ واري سال (78ع) کان ساليواهن جو ساڪ يعني سنبت شروع ڪيائون، جو اڄ تائين هلندو اچي. راجا ساليواهن جي پوٽي جو نالو "ڀٽي" هو جنهن جو اولاد جيسلمير جا ڀٽي راجپوت آهن.

54. سنڌ ۾ ڪا اهڙي ڀر ڪا نہ هئي، جا ساڪن کي سامهون ٿئي، تنهنڪري هنن ڌارين جي ڌم اڪثر سنڌ ڏي هئي. انهيءَ وقت ڌاري سٿين لوڪن جون ٻيون بہ ذاتيون پنجاب ۽ سنڌ ڏي آيون. انهن مان هڪڙا "جت" ۽ ٻيا "ميد" (مير) هئا. سنڌ ۾ جت اڄ تائين آهن. راجپوتانا ڏي اچي اهي پاڻ کي "جاٽ" (راجپوت) سڏائين ٿا. سنڌ جي مهاڻن مان اڄ تائين ڪي "مير" سڏبا آهن. اهي سٿين لوڪ اصل تاتاري لوڪن مان هئا ۽ سنڌ ۾ اهڙو زور ٿي ويا جو ان وقت سنڌ تي نالو ئي پيو "انڊو-سٿيا" (ڏسو سنڌ گزيٽيئر صفحو 87). انهن نڪو ڪو نئون ڌرم آندو نڪا ڪا اوپري ٻولي آندائون. سندن وقت ۾ ٻڌ ڌرم زور هو تہ پاڻ بہ اهو اختيار ڪيائون ۽ ٻولي بہ اسان واري اختيار ڪيائون. پر پاڻ اُچار بگيڙيائون. سندين صاحبيءَ ۾ سنڌ جو واپار روم سان هلندو هو. سنڌي ماڻهو روم مان چڱو نڪو ماري ايندا هئا، جنهن ڳالھ جي يادگيري اڄ بہ هڪ پهاڪو ڏياري ٿو. "توڙي وڃي روم، تہ بہ ڍوڍو ۽ ٿوم، لکيو لوح قلم ۾". مطلب تہ روم ۾ وڃي ماڻهو شاهوڪار ٿئي ٿو پر جيڪڏهن ڪنهن جو نصيب ڪِٽل هوندو، تہ اتي بہ ڍوڍو ۽ ٿوم (غريباڻو روزگار) حاصل ٿيندس.

55. ستين جي وقت ۾ پرٿؤ (پهلو) Parthians آيا. "پيريپلس" ۾ ڄاڻايل آهي، تہ عيسوي پهرئين صديءَ ۾ اهي ستين ۽ پرٿؤ سنڌ ۾ پاڻ ۾ پئي لڙيا ۽ هڪٻئي کان زور ٿيڻ جي ڪوشش پئي ڪيائون، پر "چورن مٿان مور پيا"، وچائين ڪش لوڪ آيا، جي زور ٿيا.

56. ڪش گهراڻي جي راجا ڪنشڪ ٻڌ ڌرم کي گهڻو زور وٺايو جنهنڪري سنڌ سميت سڄي اتر هندستان ۾ ڌرم هيڪاري وڌيڪ ڦهليو. ڪانئس پوءِ وسديو پهريون ۽ وسديو ٻيو سنڌ جا حاڪم ٿيا. موهن جو دڙو، ڪاهوءَ جو دڙو ۽ ٻيا هنڌ جتي ٻڌ ڌرم جا نِل نميل آهن، سي نِل انهيءَ وقت ۾ نميا هئا.

سنڌ پر ڳُٽو گپت گهراڻي وارن جي تابعي

57. عيسوي سن کان 184 ورهيہ اڳي، جڏهن موُرين گهراڻي جو زور ٽٽو تنهن کان وٺي اٽڪل 320ع تائين يعني پريا پنج سئو ورهيہ ساندهہ سنڌ پر ڳٽي گهڻا لاها چاڙها ڏٺا. انهيءَ کان پوءِ 320ع ڌاري مڏيا ديش جي پنچالن جي ڪل وارن پنهنجو ناٽو ڪييو. يجرويد واري زماني کان وٺي اهي پنچال، ڪانيہ ڪبج (ڪنوج) ۾ راج ڪندا هئا. هينئر سندن ڪل وارن، گپت گهراڻي جو بنياد وڌو ۽ سنڌ جي ستين حاڪمن کي پنهنجو ڏن ڀرو ڪيائون، پر سنڌ جي حڪومت جون واڳون وري بہ ستين لوڪن جي هٿ ۾ ڇڏيائون.

58. گپت گهراڻي جي راج شروع ٿيڻ سان برهمڻن لاءِ ڄڻ تہ سونو سڄ ابريو. ڇاڪاڻ تہ گپت گهراڻي وارا سڀ ڪريا ڪرم برهمڻن کان ڪرائيندا هئا. ٻڌ ڌرم جاري ٿيڻ ڪري برهمڻ نوڪر ڪاڏي هئي، سي هينئر چيتي هلڻ لڳا. ڪن لنگ جي پوڄا ٿي ڪئي ۽ ناڪر دوارا ٿي ڏاهيا، تہ انهن ڳالهين تي اعتراض ڪو نہ اٿاريائون. ائين ماڻهن جي پيٽ تي هلڻ لڳا تہ ٻڌ ڌرم هوندي بہ، برهمڻي ڌرم وري پاڻ ڪٽڻ لڳو. راجا سمدر گپت جو پٽ راجا چندر گپت ٻيو جو عام طرح وڪرماجيت (وڪرمادتيہ) سڏجي ٿو[1]، تنهن جي ڪوشش سان وديا جو ڦهلاءُ چڱو ٿيو سندس دربار ۾

[1] هن راجا کان چار سئو کن ورهيہ اڳي ٻيو راجا وڪرماجيت ٿي گذريو هو جنهن جو سنبت عيسوي سن کان 85 ورهيہ اڳ ليکجي ٿو.

جيڪي عالم ۽ فاضل هئا، تن مان نَوَ ڄڻا "نوَرتن" (Nine gems) سڏجڻ ۾ آيا. جن مان هڪڙو ناميارو ڪوي ڪاليداس هو جنهن جا سنسڪرت ناٽڪ مشهور آهن. ٻيو وررچي هو جنهن جي جوڙيل پراڪرت وياڪرڻ مان هن ڪتاب جوڙڻ ۾ ڪجهه مدد ورتي ويئي آهي.

59. گپت گهراڻي وارن جي صاحبيءَ ۾ ماڻهو سک سانت ۾ گذارڻ لڳا. گهرن ۾ ڳالهائڻ ڪتائون ٿيڻ لڳيون ۽ ماڻهو پراڪرت لفظن بدران ڪيترا نج سنسڪرت لفظ ڪم آڻڻ لڳا.

سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو راڄ

60. گپت گهراڻي وارن جي راڄ شروع ٿيڻ کان پوءِ ڏيڍ سئو کن ورهيه ساندهه هندستان جي ماڻهن نهايت امن امان ۾ گذاريو. پر پوءِ "هون" لوڪ هندستان تي ڪاهي آيا. جي "هوُن" به سڏبا هئا. انهن مان ڪي گورجر، ڪي اهير (ابيرا) ۽ ٻين ذاتين وارا هئا. پر سيني کي گڏي "هوڻ" Huns سڏيو اٿن. سندن مهندار "مهر گل" نالي هو جو نهايت ظالم هو ٻيا ڪن سڄ مان وسنديءَ پر هيءَ وسنديءَ مان سڄ ڪرڻ وارو هو. گنڌار (قنڌار) طرف تڪش سلا يونيورسٽي هئي، تنهن کي هن مهر گل، جي ماڻهن ڦرلٽ ڪري ماڻهن جي گهرن کي باهيون ڏنيون. هندن ۾ اهڙو هراس پيدا ٿيو جو اهو سمورو پاسو خالي ڪري ويا ۽ هن وقت انهيءَ پاسي رڳو پٺاڻ رهن ٿا. پنجاب جي المندي طرف ڪيڪيا جو پرڳڻو جو وڏو مرڪز هو. سو به هنن هون لوڪن باهيون ڏيئي جلايو ۽ هتي جي هندن کي به لڏٽو پيو. اڄ اهو ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان وارو پاسو ٻروچڪو ملڪ آهي. اهي ئي هون لوڪ هئا، جن گپت گهراڻي جو خاتمو ڪيو ۽ سنڌ ۾ اچي راءِ گهراڻي جو راڄ برپا ڪيو. اهي لوڪ پهريائين شودر ليکبا هئا،[1] پر برهمڻ ڌرم کي مڃڻ لڳا، ته برهمڻن گهڻي خوشيءَ سان سندين شڌي ڪري، کين کتري بنايو. پاڻنجي ٿو ته اگني (باهه ٻاري، هون هوم ڪري)، سندين شڌي ڪيائون، جنهنڪري سندن اولاد "اگني ڪل" يعني باهه

[1]هوان شيانگ نالي هڪ چيني مسافر، عيسوي ستين صدي ۾ راءِ ساهسيءَ جي وقت ۾ آيو هو. هن صاحب پنهنجي سفر نامي ۾ ڄاڻايو آهي ته سنڌ جو راجا هڪ شودر هو پاڻنجي ٿو ته انهيءَ وقت کان سگهو ئي پوءِ هيءَ راءِ گهراڻي وارا حاڪم کتري راجپوت سڏجڻ ۾ آيا.

جي خاندان مان پيدا ٿيل راجپوت (راجا جا پٽ) سڏجڻ ۾ آيو ڏسو ڪرنل ٽاڊ جو 'راجستان جو احوال'. هندستان جي تازين جڙيل تاريخن ۾ راجپوتن جو زمانو سن 650ع کان وٺي ليکيو ويجي ٿو. انهن ڌارين لوڪن به اچي هندستان جون پراڪرت ٻوليون اختيار ڪيون.

پراڪرت ٻولين جا قسم

61. پالي ٻولي سڄي هندستان ۾ ڦهليل هئي ۽ پوءِ بگڙجي پراڪرت ٿي، ته هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ پراڪرت ٻولي پنهنجي پنهنجي نموني واڌارو ڪيو جنهنڪري ان جا گهڻا نمونا ٿيا. جين ڌرم وارن جا ڌرمي پستڪ، انهن مان ڪن ۾ لکيل آهن. اسان جي آڳاٽن ماڻهن انهن جا گرامر به ٺاهيا هئا، جي اڄ تائين موجود آهن. چنڊ نالي هڪ شخص عيسوي سن کان ٽي سؤ ورهيه اڳي، يعني مورين گهراڻي جي صاحبيءَ ۾، پراڪرت ٻولين جو وياڪرڻ "پراڪرت لڪشڻ" نالي جوڙيو هو، جنهن جو ترجمو ڊاڪٽر هورنل Dr. Hoernle ڪيو آهي. چنڊ کان پوءِ ور رچي، جو مهاراجا وڪرما جيت جي دربار جي نون رتنن مان هڪ لکيو وڃي ٿو، تنهن "پراڪرت پرڪاش" ٺاهيو جنهن جو ترجمو ڊاڪٽر ڪوويلDr. Cowell ڪيو آهي. جين ڌرم جو نامور اپاسڪ هيمچندر آچاريا، جو سن 89-1088ع ڌاري احمد آباد ۾ جاڻو هو، تنهن "هيم وياڪرڻ" جوڙيو جنهن جي اٺين باب ۾ پراڪرت ٻولين جو وياڪرڻ ڏنو اٿس. هيم وياڪرڻ جو ترجمو ڊاڪٽر پشل Dr. Pischel ڪيو آهي، هيمچندر آچاريا کان پوءِ تروڪرم، لڪشميڌر، مارڪنڊيا (عيسوي سترهين صديءَ ۾) ۽ ٻين، پراڪرت وياڪرڻ ٺاهيا. انهن ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته پاليءَ واري زماني کان پوءِ، هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ جيڪي پراڪرت ٻوليون چالو هيون، تن مان ڇهه مکيه هيون:

(1) مهاراشٽري (2) ماڳڌي (3) اڌماڳڌي (4) شؤرسيني (5) پئشاچي (6) اپڀرنش. انهن ڇهن نالن مان ظاهر آهي ته پهريون چار پراڪرت ٻوليون جن

هندن ۾ ڳالهائڻ ۾ اينديون هيون. تن هندن جا نالا متن رکيل هئا ۽ پئشاچي پراڪرت، پشاچ لوڪن جي ٻولي هئي. جن بابت متي اڳيئي چيو ويو آهي تہ ڪلجگ شروع ٿيڻ وقت هنن پنجاب ۽ سنڌ ۾ اچي ويڪون وڌيون هيون. "اپيرنش" معنيٰ بگڙيل ٻولي، تنهنڪري اها ڪنهن خاص هنڌ جي ٻولي نہ هئي، پر جيڪا بہ ٻين پراڪرتن کان وڌيڪ بگڙيل هئي، سا انهيءَ نالي سان سڏبي هئي. انهن ڇهن پراڪرتن مان مهاراشٽريءَ جو درجو سڀني کان متي ڪري ليکيو اٿن. جيئن ڊرم وارن جا ڊرمي پستڪ ان ۾ لکيل آهن. اها وڏي ايراضيءَ ۾ چالو هئي ۽ اهڙي تہ مکيہ هئي، جو هيمچندر آچاريا جڏهن رڳو "پراڪرت" لفظ ڪم آڻي ٿو تہ تڏهن مطلب ٿي اٿس "مهاراشٽري پراڪرت". پنهنجي گرامر ۾ گهڻو ذڪر ٿي ان جو اٿس. ٻين پراڪرت نحوين بہ قاعدا رڳو مهاراشٽري پراڪرت جا ڏنا آهن: ٻين پراڪرت ٻولين بابت رڳو ايترو ڄاڻايو اٿن تہ اهي فلاڻين فلاڻين ڳالهين ۾ مهاراشٽريءَ کان علحديون آهن.

اپيرنش

62. وچولي زماني جون پراڪرت ٻوليون جي پاليءَ جو درجو لنگهي وڌيڪ ابتر ٿيون، سي ٻوءِ وڌيڪ بگڙيون. اهو سياويڪ آهي تہ ڄٽ، ڌنار ۽ ٻيا اڻ پڙهيل ماڻهو لفظن جا اچار بگيڙين ٿا. وقتي ساڳيا واڳيا بہ ٻوليءَ ۾ ڇُڪون ڪن ٿا. اهين ٻولين ۾ بگاڙو پوي ٿو پر پاليءَ واري زماني کان وٺي هندستان ۾ حالتون ٿي اهڙيون اچي بڻيون، جو هڪيئي پنيان ڌاريا لوڪ ڪاهي پئي آيا ۽ انهن بہ اهي ئي پراڪرت ٻوليون اختيار ڪيون، تہ پاڻ اچار وڌيڪ بگيڙيائون، جنهنڪري آڳاٽن نحوين، انهن بگڙيل ٻولين کي "اپيرنش" سڏيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي مقرر درجي کان ڪريل Fallen from the norm، يعني بگڙيل يا ڪريل ٻولي[1]. اپيرنش جو درجو سڀني پراڪرت ٻولين کان گهٽ ڪري ليکيو اٿن. هندستان جي جدا جدا پاڳن جون اهي اپيرنش ٻوليون بگڙجي هاڻوڪيون هندي، سنڌي، گجراتي وغيره

[1] سنسڪرت ۾ "پرنش" معنيٰ ڪرڻ. "آپ" هڪ اڳياڙي prefix آهي، جا بگڙجڻ يا خراب ٿيڻ جي معنيٰ ڏيکاري ٿي. مثلاً "مانُ" معنيٰ عزت، ۽ "آپمان" معنيٰ بيعزتي

ٿيون آهن. جنهنڪري چئبو تہ آڳاٽين پراڪرتن ۾ هاڻوڪين ڏيهي ٻولين جو وچ وارو ڏاڪو اهي اپڀرنش پراڪرت ٻوليون آهن.

63. اپڀرنش جو ذڪر پراڪرت گرامر جوڙيندڙن هيمچندر آچاريا، تروڪرم، ڪرمڏيشور ۽ مارڪنڊيا ڪيو آهي. ڊنڊن پنهنجي "ڪاويہ درش" ۾ ڄاڻايو آهي تہ اپڀرنش ٻولي، اهيرن (اڀيرن يعني ڳنوارن يا مالدارن) جي ٻولي هئي ۽ سنڌ جا اهير اپڀرنش ۾ شعر چوندا هئا. ان وقت جو سنڌ جو شعر ملي نٿو سگهي، باقي گجرات طرف جي ناگر اپڀرنش جو شعر موجود آهي، جنهن مان ٿورا تڪر ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجي ڪتاب "Wilson Philological Lectures" ۾ ڏنا آهن. سنڌ ۾ اهي ڪو بہ سمجهي ڪو نہ سگهندو تنهنڪري هتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو تہ ان ۾ "دوهرا"، يعني ٻن سٽن وارا بيت آهن، سنڌ جو بہ قديم شعر "دوهرو" آهي.

پراڪرت جا مزيدار مثال

64. پراڪرت ۽ اپڀرنش ۾ بہ مکيہ ڳالهيون گهڻو ڌيان ڇڪين ٿيون. ڪيترن لفظن جي وچ ۽ پڇاڙيءَ مان حرف صحيح ايتريقدر نڪري ويا آهن، جو هن وقت پراڪرتن ۾ سڀ ڪنهن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ نہ ٻيو حرف علت يا "هہ" جو اچار آهي ۽ ٻيو ڪو بہ حرف صحيح ڪونهي. لفظن مان جڻ تہ هڏا ويا آهن نڪري، باقي رڳو ماس پيو لڙڪي. مثلاً سنسڪرت لفظ "هرديہ" معنيٰ هردو يا دل ۽ 'متر" معنيٰ مٽ (مائٽ). پراڪرت ۾ انهن جا اچار ٿيا "هنئہ" ۽ "مئہ"! ڪنهن کي جيڪر اعتبار ۾ ئي ڪو نہ اچي، تہ ڪو پراڪرت ڳالهائيندڙ هن ريت لفظن سان حرف ڪيي، رڳو ٻاتن وانگر (ءَ-ۃ-يہ يہ يہ) پيو ڪندا هئا. پر ڏسون ٿا، تہ اهي ساڳيا لفظ سنڌي ۾ آهن: پراڪرت لفظ "هنئہ" بدران چئون "هنئون- هنئانءُ" معنيٰ دل ۽ "منئہ" بدران چئون "مِنئون" (ميان)- مثلاً، ميان قادر بخش. پراڪرت ٻوليءَ ۾ خود "پراڪرت" لفظ جو اچار آهي "پائيہ". جنهنڪري ڌنپال آچاريہ پنهنجي جوڙيل پراڪرت ڪوش (ڊڪشنريءَ) جو نالو ئي رکيو آهي "پائيلچي" جو اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ "پراڪرت لڪشمي". "لڪشمي" جو اچار بگڙجي "لڇمي" ۽

پوءِ "لچي" ٿيو آهي. اهو اچارن جو نمونو اڄ تائين ڪجهه قدر لاڙجي هندن ۾ آهي، جي "ناريل بدران چوڻ "ناير"!

65. پراڪرت ڳالهائيندڙن جا اچار نه رڳو ٻاتن جهڙا هئا. پر ڪجهه گهڻن جهڙا به هئا. مثلاً،

سنسڪرت	پراڪرت	سنڌي
نر	ڻرو	ٺر (مونث: 'مادي')
نشڪرمڻ	ڻڪمڻ	نڪرڻ (ٻاهر وڃڻ)
نيان	ڻياڻ	نياڻ (حوض ـ چشمو)
نگر	ڻئر	نير معنيٰ شهر

مثلاً "بيڪانير" جو شهر بيکي نالي هڪ راجپوت جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. پراڪرت ڳالهائيندڙ گهڻن وانگر "ن" بدران "ڻ" ڪم آڻيندا هئا. جو پراڪرت ۾ اهڙا سڀ لفظ "ڻ" بدران "ڻ" سان شروع ٿين ٿا. اسان به شايد انهن جي آدِ چڪي آهي، جو لفظن ۾ نڪ جو اُچار گهڻو گڏيون ٿا. مثلاً "تمجو" ۽ "مهجو" بدران چئون "تنمنجو ۽ منمنجو" ۽ "پري" بدران عام طرح چئون "پرين"، معنيٰ پيارو. انهيءَ هوندي به ايترو چئبو پراڪرت ڳالهائيندڙن کان اسان جا اچار وڌيڪ مٺا آهن. هن وقت سنڌيءَ ۾ ڪو به لفظ "ڻ" سان شروع ڪو نه ٿو ٿئي، رڳو هڪ لفظ "ڻوڻ" (جمع ڻوٽيون) آهي، پر ان جو صحيح اُچار آهي "روڻ" (جمع روٽيون). درياءَ جو پاڻي اٿلي، ڪنهن بند کي ويڙهي ويندو، ته بند کي اول سيڪ ايندو يعني پچي آلو ٿيندو پوءِ روڻ پونديس، جنهن مان پاڻي "رڻ رڻ" ڪري وهندو ۽ پوءِ بند کي گهارو پوندو. اهو لفظ "رون رون" (آواز) مان نڪتل آهي.

اپڀرنش پراڪرت جا مثال

66. سنسڪرت لفظن جا اچار پراڪرت واري زماني ۾ ماڻهن هڪڙيءَ ريت بگيڙيا ۽ گپت گهراڻي وارن جي صاحبيءَ ۾ جيڪي سنسڪرت لفظ وري نئين سر چالو ٿيا، تن جا اچار اپڀرنش واري زماني ۾ ماڻهن ٻيءَ ريت بگيڙيا. مثلاً سنسڪرت "هرديه"، پراڪرت "هئند"،

سنڌي "هنئون"، پر اپڀرنش ۾ اچار ٿيس "هج" Hijja ، جنهن مان سنڌي لفظ "هيج" نميو آهي ۽ معنيٰ اٿس دل جو چاهه يا خوشي.

"هيج" نه هوندو جن، سي ڪيئن وندر ويندءيون." (شاهه)

اهڙيءَ طرح ساڳين سنسڪرت لفظن جون سنڌيءَ ۾ ڪيتريون علحديون علحديون صورتون آهن.

(الف) جيڪي لفظ پراڪرت ۾ ورهين کان چالو هئا، تن مان ڪيترن جا اچار پوءِ اپڀرنش ٿيا، يعني بگڙيا. مثلاً، سنسڪرت لفظ "راجا" جو اچار پراڪرت ۾ ٿيو. "راڻا، ته اهو اپڀرنش ۾ وڌيڪ بگڙجي ٿيو "راءِ". سنڌ جي شاهي گهراڻي وارا حاڪم پاڻ کي "راءِ" (راجا) سڏيندا هئا. اهو لفظ خود اپڀرنش پراڪرت جو آهي. هن وقت اسين اهو لفظ ماڻهن جي نالن پٺيان گڏيندا آهيون. مثلاً حشمتراءِ، بسنتراءِ. هن طرح چالو لفظن جا اُچار وڌيڪ بگڙيا، تنهن لاءِ تاريخي سبب به هئا جيئن هيٺ ڄاڻائجي ٿو:

برهمڻ گهراڻو ۽ عربن جي ڪاهه

67. راءِ گهراڻي وارن اٽڪل 495ع کان وٺي 632ع تائين حڪومت ڪئي. سندين صاحبيءَ جي اوائل ۾ ايرانين سنڌ ۾ اچي ڦرلٽ ڪئي. هن گهراڻي جي پوئين حاڪم جي وقت ۾، چچ نالي، هڪ برهمڻ حرفت ڪري سنڌ جي حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ ڪيون ۽ برهمڻ گهراڻي جو بنياد وڌائين. ڪائنس پوءِ ڀاڻس چندراءِ ڀڏ ڌرم کي مڃڻ لڳو. پر ست سال تڳيو. هن کان پوءِ راجا چچ جو پٽ راجا ڏاهر گاديءَ تي ويٺو. جنهن جي صاحبيءَ ۾ عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي.

68. سن 711ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي ۽ 13-712ع ڌاري ملتان به ورتائون. انهيءَ وقت ڪيترا هندو مسلمان ٿيا ۽ ڪي مسلمان بين هنڌان اچي سنڌ ۾ رهيا. انهيءَ ريت سنڌ ۽ ملتان ڏي عربي ٻوليءَ جو واهپو ٿيو. عربي تاريخ نويس اصطخري، پنهنجي ڪتاب "مسالڪ الممالڪ" ۾ ڄاڻايو آهي، ته منصوره، ملتان ۽ انهن جي آسپاس وارن شهرن ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون چالو

هيون اهو ڪتاب هجري سن 240 يعني 950ع جو لکيل آهي. منصوره جو شهر
هاٽوڪي شهدادپور تعلقي ۾ برهمڻ آباد جي نزديڪ هو ۽ ان وقت ملتان جو
شهر بہ سنڌ جي حڪومت هيٺ هو. انهيءَ سموري ايراضيءَ ۾ عيسوي ڏهين
صديءَ ۾ وراچڊ اپڀرنش چالو هئي. اها ئي سنڌ جي ٻولي هئي، تنهنڪري
اصطخري ۽ ٻين عربي تاريخ توڙي جاگرافي نويسن انهيءَ کي "سنڌي" يعني
سنڌ جي ٻولي سڏيو آهي. عربن کان پوءِ غزنوي گهراڻي جي حڪومت 1025ع
کان وٺي هلي. پوءِ سگهوئي سومرن جي صاحبي ٿي.

69. هون لوڪ، جن سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو بنياد وڌو. تن جي اچڻ جي
وقت کان وٺي عربن جي ڪاهه تائين جيڪي ٿيو تنهن جو مختصر بيمس
صاحب پنهنجي ناهيل ڏيهي آريا ٻولين جي گرامر ۾ هن ريت ڪيو آهي:

The first province of India which was conqured by foreigners was Sind, the next the Punjab. These provinces, especially the former, adopted the Muhammadan religion at an early date. Brahamans are, and have long been, comparatively scarce in both places. The Prakrits in use in both, especially in Sind, where always noted for their extreme corruptness. A soil, for the most part sterile, and more suited to a pastoral than to an agricultural people, was left by the main stream of the Aryan immigrants to the cattle tending bhirs, or ahirs, and to the Gujars and other rude tribes, to whom supervened the Jats, a branch of the great Kshatriya or Rajput caste who had been excluded from fellow-ship for some reason which has not yet been fathomed. With so rude a population as this it is not wonderfull that the language became debased, and that the censtant state of warfare and turmoil in which the people lived for ages, the perpetual seiges of their towns, pillagings of their humble dwellings, wholesale slaughter of their cattle, and other annually recurring horrors with which they were visited, should have left them neither opportunity nor inclination for literacy pursuits , by which alone their language could have been polished and continually renwed byd resuscitation of pure Sanskrit words.

John Beames: Comparative Grammer of the Modern Aryan Languages of India. Vol: I, pp.29-30.

هاڻوڪيون ڏيهي آريا ٻوليون

70. هندستان ۾ هن وقت جيڪي سنسڪرت مان پيدا ٿيل ڏيهي آريا ٻوليون (سنڌي، هندي، گجراتي وغيره) چالو آهن، سي مٿي ذڪر ڪيل پراڪرت ٻولين جي اپڀرنش يا بگڙيل صورتن مان هيٺينءَ ريت پيدا ٿيون آهن:

1. **مهاراشٽري:** مرهٽن جي ملڪ کي "مهاراشٽر" يعني وڏو پرڳڻو يا وڏي حڪومت چئبو آهي ۽ اتي جي ٻولي مهاراشٽري پراڪرت سڏبي هئي، جا پوءِ "اپڀرنش" ٿي، يعني بگڙي، اها مهاراشٽري اپڀرنش پراڪرت وڌيڪ بگڙي، جنهن مان مراهٽي ۽ ڪوڪني ٻوليون پيدا ٿيون.

2. **ماگڌي:** بهار جو ڏاکڻو پاڱو آڳاٽي زماني ۾ "مگڌ" سڏبو هو ۽ اتي جي ٻولي "ماگڌي پراڪرت"، يعني مگڌ ديش جي پراڪرت، سڏبي هئي. اها ٻولي وڏي ايراضيءَ ۾ چالو هئي، تنهنڪري ان جي اپڀرنش يا بگڙيل صورت جا گهڻا نمونا هئا. انهن علحدن نمونن مان هاڻوڪي بنگ ڀاشا يعني بينگالي ٻولي، اسامي، اُڙيا، يعني اوڙيسا جي ٻولي، مئٿلي، ڀوجپوري ۽ ناگپوري ٻوليون پيدا ٿيون آهن. بينگالي ۽ اُڙيا هڪٻئي کي گهڻو ويجهيون آهن.

3. **ارڌ ماگڌي:** مگڌا يعني بهار جي ڏاکڻي پاڱي (بينگال وغيره) کان وٺي هاڻوڪي الله آباد جي دنگ تائين جيڪا پراڪرت چالو هئي، سا "ارڌ ماگڌي" يعني "اڌ ماگڌي" سڏبي هئي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ اڌ جيتري ماگڌي ۽ اڌ جيتري پنجاب طرف جي شورسيني پراڪرت گڏيل هئي. انهيءَ ارڌ ماگڌي جي اپڀرنش يا بگڙيل صورت مان "پوربي هندي" پيدا ٿي، جا آگري ۽ اَئوڌ جي گڏيل پرڳڻن (United provinces) جا پوربي ڀيا ڳالهائيندا آهن. "پڇمي هندي"، جنهن کي عام طرح "هندستاني" (اردو) چئجي ٿو سا هن "پوربي هندي" کان نرالي آهي، مثلاً:

پوربي هندي- ڀيين، ڪا ڪرت هو؟
پڇمي هندي- ڀائي ڪيا ڪرتي هو؟
پوربي هندي- موري اکيان، يعني منهنجون اکيون.
پڇمي هندي- ميري آنکين، يعني منهنجون اکيون.

اهڙيءَ طرح ٻيا منجهن گهڻا تفاوت آهن.

پوربي هنديءَ جون مکيہ شاخون اَئوڌي يعني اَئوڌ (ايوڌيا) جي ٻولي، بنديلي يعني بنديل کنڊ جي ٻولي ۽ کنوجي آهن. تلسي ڪرت رامائڻ، ڪبير ڀڳت جا سلوڪ ۽ ٻيا ڪيترا پستڪ پوربي هنديءَ ۾ لکيل آهن.

4. **شورسيني:** مهاڀارت جي زماني ۾ راجا ڪنس ڪان گهڻو اڳتي متراجو راجا شُورسين هو تنهنڪري مترا ۽ ان جو آسپاس وارو ملڪ سندس پٺيان شورسين سڏبو هو ۽ اتي جي ٻوليءَ شُورسيني پراڪرت ڪوٺجڻ ۾ آئي. اها پراڪرت تمام وڏي ايراضيءَ ۾ ڦهليل هئي. ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجي پنهنجي ناهيل بينگالي ٻوليءَ جي تاريخ (صفحي 113) ۾ ڄاڻايو آهي تہ شُورسيني اپڀرنش پنجاب جي الهندي طرف کان وٺي گجرات ۽ بينگال تائين چالو هئي ۽ جيئن هينئر هندستاني ٻولي عام آهي، تيئن عام هئي. ان جي اپڀرنش يا بگڙيل صورت جا گهڻا نمونا هئا.

الف: مترا ۽ ان جي آسپاس واري ملڪ ۾ بلڪ دهليءَ تائين، شُورسيني اپڀرنش چالو هئي، جا ڦري هاڻوڪي "پڇمي هندي" ٿي، جنهن جي مکيہ شاخ "برج ڀاشا"،[1] يعني برج جي ٻولي آهي. ڀڳت سورداس جي واڻي برج ڀاشا ۾ لکيل آهي.

ب: مغلن جي صاحبيءَ ۾ اڪبر بادشاھ جي عدل ۽ انصاف جون ساکون ٻڌي، ڪٿان ڪٿان جا مسلمان دهليءَ ۾ آيا ۽ اتي جي هندي ٻوليءَ ۾ سندن ڪيترا عربي ۽ فارسي وغيره لفظ گڏجي ويا. اها گاڏڙ ٻولي پوءِ مغلن جي اُردَ يعني لشڪر جي ڇانوڻيءَ ۾ عام طرح ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، تنهنڪري "اردو" يعني لشڪر جي ڇانوڻيءَ جي ٻولي نالو پيس. اردوءَ ۾ لکيل شعر جي ٻوليءَ کي عام طرح "ريختہ" سڏين ٿا. جنهن جي معنيٰ آهي ذرا يا ڪريل ٽُڪر. ان ۾ ڪي جزا هنديءَ جا تہ ڪي عربي ۽ فارسي وغيره جا آهن. تنهنڪري اهو نالو پيس. مغلن جي لشڪر اها ٻولي پوءِ هندستان جي ڳچ ڀاڱي ۾ ڦهلائي، تنهنڪري "هندستاني" سڏجڻ ۾ آئي. هاڻ تفاوت

[1] مترا جي پسگردائيءَ ۾ چاليهن ميلن جي مفاصلي تائين گوڪل، برندابن ۽ ٻين هنڌن کي گڏي "برج" يعني وٿاڻ سڏين ٿا. جو اڳي اتي "گوال" (ڳئوار) رهندا هئا.

هي آهي تہ "هندي" اها چئجي، جنهن ۾ سنسڪرت بنياد جا لفظ گهڻا هجن ۽ اردو يا هندستاني اها آهي، جنهن ۾ عربي، فارسي لفظ گهڻا مليل هجن، پر اردو بہ شورسيني پراڪرت مان پيدا ٿي آهي.

ب: سچي پنجاب ۾ اصل شؤرسيني پراڪرت چالو هئي، جنهن مان هندي ڏار تہ اردو ڏار پيدا ٿي، پر الهندي طرفان پنجاب ڏي ڪشميري، سرائڪي ۽ ٻين داردڪ ٻولين جي لهر آئي ۽ اتي جي "ٽاڪ" لوڪن جي نالي پٺيان اها "ٽاڪ اپڀرنش" سڏجڻ ۾ آئي، جا پوءِ ڦري پنجابي ٻولي ٿي. مطلب تہ هنديءَ ۾ ڪشميري ۽ سرائڪي گڏجي ويئي ۽ انهن جي ميلاپ مان پنجابي ٻولي ٺهي.

پ: گجرات ۽ راجپوتانا ڏي بہ پنجاب واري شورسيني پراڪرت چالو هئي، جو مهاڀارت واري زماني کان وٺي، سري ڪرشن ۽ ڪيترا ٻيا جادونسي ، دوارڪا طرف اچي رهيا هئا ۽ پوءِ بہ لڏهہ وچڙ جاري هئي، پر گجرات ۾ ڏکڻ طرفان مهاراشٽري، پراڪرت جي بہ لهر آئي. هيءَ تاريخي حقيقت آهي تہ جيئن مهاراجا اشوڪ پالي ٻولي ڦهلائي، تيئن 68ع ۾ راجا هالا مهاراشٽري پراڪرت جو ڦهلاءُ ڪيو. مرهٽن بہ وارو ڏيئي گجرات تي پئي ڪاهيو. انهيءَ ريت پنجاب واري شورسيني پراڪرت جي ميلاپ ڪري گجرات ۾ هڪ گاڏڙ ٻولي ٺهي، جنهن تي علحدو نالو "سوراشٽري پراڪرت" پيو. "سؤراشٽر" جو اچار بگڙجي "سورٺ" ٿيو آهي. سؤراشٽري يا سورٺي پراڪرت جو هڪ بگڙيل نمونو "ناگر اپڀرنش" آهي (گجرات جا "ناگر" برهمڻ اڄ تائين مشهور آهن). ناگر اپڀرنش وڏي ايراضيءَ ۾ چالو هئي، تنهنڪري ان جا ٻہ مکيہ نمونا هئا: هڪڙو ناگر ۽ ٻيو اُپناگر. گجرات تي نالو "گورجر" (گجر) قوم تان پيو آهي ۽ انهن گورجرن جي ٻولي "گورجر اپڀرنش" سڏبي هئي، جا ڦري هاڻوڪي گجراتي ٻولي ٿي آهي. ناگر اپڀرنش جو ٻيو بگڙيل نمونو جو اُجين ۽ ان جي آسپاس وارن هنڌن ۾ چالو هو، تنهن کي "آونتہ اپڀرنش" چوندا هئا ۽ انهيءَ مان راجستاني يعني راجپوتانا طرف جون ٻوليون (مارواڙي ۽ جيسلميري وغيره) پيدا ٿيون آهن.

ت: سنڌ ۾ جيڪا اپڀرنش چالو هئي، سا گهڻو بگڙيل هئي، تنهنڪري اها "وراچڊ اپڀرنش" يعني گهڻو بگڙيل يا ردي ٻولي سڏبي هئي. اها وراچڊ اپڀرنش وڏيڪ بگڙجي هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي آهي. سنڌ جي ٻولي وڌيڪ بگڙجڻ جا سبب اڳيئي ڄاڻايا ويا آهن.

وراچڊ اپڀرنش

71. هندي، پنجابي ۽ گجراتيءَ وانگر، سنڌي ٻوليءَ جو سمورو گهاٽ پنجاب واري شؤرسيني پراڪرت تي ٻڌل آهي، پر جيئن گجرات طرف جي ٻوليءَ تي ڏار نالو سوراشٽري پراڪرت رکيل هو تيئن سنڌ جي پراڪرت تي ڪو ڏار نالو رکيل هو يا نه، سا ڳالهه ڪنهن به ڪتاب ۾ ڄاڻايل ڪانهي. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجين علم لغات بابت تقريرن (صفحي 232) ۾ هيئن چيو آهي ته جنهن صورت ۾ پراڪرت وياڪرڻ رچيندڙن "اپڀرنش" نالو ڪتب ٿي شؤرسيني پراڪرت جي باري ۾ آندو آهي، تنهن صورت ۾ گجراتي، سنڌي، پنجابي ۽ هندي اهي چار ئي قديم شؤرسيني پراڪرت جون عيوضياٽيون ڪري سمجهڻ گهرجن. هيءَ به تاريخي حقيقت آهي ته پنجاب ، گجرات، راجپوتانا ۽ سنڌ جي حڪومت ايامن کان گڏيل هئي ۽ انهيءَ ڪري انهن سڀني هنڌ شؤرسيني پراڪرت چالو ٿي هئي. اهي ڳالهيون ڳڻي، سنڌي ٻوليءَ جي هن وقت جيڪڏهن پيڙهي چڪبي، ته چئبو ته وراچڊ اپڀرنش ان جي سڳي ماءُ ٿئي پنجاب واري شُورسيني پراڪرت (يا ان جو ڪو نمونو جو سنڌ ۾ چالو هو) ان جي ناني ٿئي ۽ سنسڪرت ٻولي، جا رگ ويد واري زماني کان وٺي سڄي هندستان ۾ ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، سا ان جي پڙناني ٿئي ۽ سنسڪرت خود انڊو-يورپين ٻولين جي هڪ شاخ آهي، جنهنڪري سنڌيءَ جو جگري ناتو ايران ۽ يورپ جي ڪيترين ئي ٻولين سان آهي.

وراچڊ اپڀرنش جون مکيه خاصيتون

72. وراچڊ اپڀرنش ڦري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي آهي، سا پڪ اسان کي هن طرح ٿي آهي، جو مارڪنڊيا نالي هڪ پراڪرت وياڪرڻ

جوڙيندڙ پنهنجي ٺاهيل وياڪرڻ (ص 18_1) ۾ چٽيءَ ريت ڄاڻايو آهي، تہ سنڌ ۾ جيڪا اپڀرنش ڇالو هئي سا "وراچڊ اپڀرنش" يعني گهڻو بگڙيل يا ردي ٻولي سڏبي هئي. مارڪنڊيا ان جي ڪن مکيہ خاصيتن جو بہ ٿورو ذڪر ڪيو آهي: پنهنجي وياڪرڻ (ص 18_5) ۾ چوي ٿو تہ "سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظن جي اڳياڙيءَ وارو "ت" ۽ "د" جو اچار وراچڊ ۾ ڦيرائي "ٽ" ۽ "ڏ" ڪندا هئا. هيءَ هڪ چڱو ڏس ڏنو اٿس. اڄ بہ ڏسون ٿا، تہ هنديءَ ۾ جهڙوڪ "تانبا" تہ اسين چئون (ٽامون). سنسڪرت "دان" بدران چئون "ڏاڻ". هتي "د" کي ڦيرائي "ڏ" ۽ "ن" کي ڦيرائي "ڻ" ڪيو اٿئون. سنسڪرت "ديرگهہ" بدران چئون "ڊگهو": سنسڪرت لفظ "ستان" جو اچار سنڌيءَ ۾ "آستان" ۽ "ٿان" آهي، پر "ٿاڻ" بہ چئون: "جت ٻجهن گهوڙا گهڻا، انهيءَ کي چون ٿاڻ" (ديوانِ گل).

73. مارڪنڊيا پنهنجي وياڪرڻ (ص 3_18) ۾ ٻي مکيہ ڳالهہ هيءَ ڄاڻائي آهي، تہ وراچڊ اپڀرنش ۾ "س" جو اچار ڦيرائي "ش" ڪندا هئا. اها عادت بہ اسان ۾ برابر آهي. مثلاً، سنسڪرت لفظ سنهہ سيوا ۽ سيوڪ بدران چئون شينهن، شيوا ۽ شيوڪ: فارسي لفظ "سيخ" بدران ڪيترا چون "شيخ". اها عادت اُتر ڙهيلن ۾ هيڪاري گهڻي آهي، جي "خاصو" بدران چون "ڪاشو" ۽ سائين بدران چون "شائين".

74. وراچڊ بابت مارڪنڊيا ٻيو بہ ڪجهہ چيو آهي، پر هن وقت وراچڊ کان سنڌي ٻولي گهڻو ڦريل آهي، تنهنڪري اهي ڳالهيون پوري ريت سمجهڻ ۾ نٿيون اچن. پاڻنجي ٿو تہ "ٻ، ڄ، ڏ، ڳ، اکر، جي سنڌيءَ ۾ آهن ۽ هنديءَ وغيره ۾ ڪينهن، تن جو ذڪر ڪيو اٿس.

سنڌي ٻوليءَ جي جنم جي تاريخ

75. سڀني ڏيهي آريا ٻولين ۾ جهوني ۾ جهونو ڪتاب "پرٿيراج رسو" ناليءَ برج ڀاشا (هندي) ۾ لکيل آهي، جو نامور چارڻ چند برادئي جو جوڙيل آهي. هو لاهور جو ويٺل هو ۽ دهليءَ جي پوئين راجا پرٿي راج چوهاڻ جي دربار جو ڀٽ هو. پنهنجي هن ڪتاب ۾ راجا پرٿي راج چوهاڻ جي اصل نسل، جنم ۽ ڪارنامن جو نهايت عمديءَ ريت شعر ۾ ذڪر ڪيو اٿس. اهو

چارڻ اتڪل 1200ع ڌاري ٿي گذريو آهي. مراهٺي ٻوليءَ ۾ جهوني ۾ جهونو ڪتاب 1290ع جو لکيل آهي، پر "پاٽڻ" جي شعر ۾ مراهٺيءَ ۾ ڪي اکريل سٿون سن 1208ع جون لڌيون آهن، جنهن صورت ۾ اها پڪ آهي ته اپڀرنش پراڪرت ٻوليون عيسوي ڏهين صديءَ تائين عام طرح ڳالهائڻ ٻولهائڻ توڙي لکپڙهه ۾ ڪم اينديون هيون.[1] ۽ هندي ۽ مراهٺي سن 1200ع عيسوي ڌاري ڌار ٻولين ٿي ڪم اينديون هيون، تنهن صورت ۾ وولنر صاحب ۽ ٻين عالمن اهو بلڪل واجبي انومان ڪيو آهي، ته سنڌي، هندي ۽ ٻيون ڏيهي آريا ٻوليون سن 1100 ڌاري، سومرن جي صاحبيءَ ۾ پراڪرت مان ڦٽي ڌار ٿيون هونديون.

سنڌيءَ جي سنسڪرت ۽ پراڪرت سان ڀيٽ

76. سنڌي ۽ ٻيون ڏيهي آريا ٻوليون جي، سنسڪرت مان ڦٽي نڪتيون آهن، سي پڪڙيل پراڪرت ٻوليون آهن، پر انهن کي جيڪڏهن بگڙيل سنسڪرت سڏجي ته به روا آهي، ڇاڪاڻ ته بنياد وري به سنسڪرت اٿن. وراچڊ اپڀرنش ۾ هڪڙو به ڪتاب ڪونهي، باقي گجرات جي ناگر اپڀرنش ۾ ڪجهه ساهت آهي، جنهن جي وسيلي ڪجهه روشني پئجي سگهي ٿي. نموني لاءِ هتي اول هڪ ننڍڙو جملو سنسڪرت ۾ ڏجي ٿو ۽ اهو ساڳيو پراڪرت ۽ ناگر اپڀرنش ۽ سنڌيءَ ۾ به ڏجي ٿو ته ڀيٽ ڪرڻ ۾ ڪجهه سولائي ٿئي:

سنسڪرت: هي راجن، ايشه برهمڻ ڪتم سڪشي پوشيتي؟
پراڪرت: هي راين، ائسو ميٺو ڪڏن سمرو پوتسدي؟
اپڀرنش: هي راءَ، پهه- بهمين ڪم سکڙيئو هوسئي؟
سنڌي: اي راءَ، اهو ٻانڀڻ ڪئن سکي هوئيندو (ٿيندو).

هن هڪڙي ئي مثال مان ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌي جملن جي بناوت سنسڪرت جملن جهڙي آهي ۽ منجهن لفظ به ساڳيا سنسڪرت وارا ڪم اچن ٿا، رڳو اچار ٿورو ڦريل اٿن.

[1] Roughly speaking it (Apabhransha) extends (in round figures) from 600 A.D. to 1000 A.D. P.V Jahagirdar: An Introduction to the Comparative Philology of Indo_ Aryan Languages. P.27.

سنڌي ۽ ٻين ڏيهي آريا ٻولين جا عام لفظ

77.سنسڪرت	سنڌي	هندي	گجراتي	مراٺي	بينگالي
رشمي	رسي	رسي	رسي	رسي	رسي
سڪنڌ	ڪنڌ	ڪانڌا	ڪانڌو	ڪاندا	ڪانڊا
ڪاٺ	ڪاٺو	ڪانا	ڪاٺو	ڪاٺا	ڪاٺا
مستڪ	مٿو	ماٿا	ماٿو	ماٿا	ماٿا
هست	هٿ	هاٿ	هات	هات	هات

هتي ڏسو تہ لفظ ساڳيا آهن، رڳو اچار ڦريل اٿن. هيئن بہ اهي تہ ڪيترا سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظ هڪڙي ڏيهي ٻوليءَ ۾ عام آهن، پر ٻيءَ ۾ عام نہ آهن.

سنڌيءَ بابت عالمن جا رايا

78. سنڌي ٻولي جنهن وقت کان ونئي ڌار ٻولي ٿي ڪم اچڻ لڳي آهي، تنهن وقت کان وٺي منجهس گهٽيئي ڌاريا لفظ اچي ويا آهن، پر ٻيءَ طرح گهٽو واڌارو ڪو نہ ڪيو اٿس. انهيءَ سبب ڪيترين اهڙين آڳاٽين نشانين اڄ تائين قائم ڪيو بيٺي آهي، جي ٻين ڏيهي آريا ٻولين ۾ ڪينهن. تنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جو درجو انهن کان مٿي ليکجي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جي نحوي بناوت جي برٽن صاحب، ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ۽ ٻين عالمن گهڻي ساک ڪئي آهي. ڊاڪٽر ٽرمپ تہ جنسي ڏڪ ڀريا آهن. اجهي هيءَ آهن سندس لفظ:

The Sindhi is a pure Sanskritical language, more free from foreign elements than any other of the North Indian Vernaculars. The old Prakrit grammarians may have had their good reasons to designate the Apabhransha dialect, from which the modern Sindhi is immediately derived, as the lowest of all the Prakrit dialects, but if we compare now the Sindhi with its sister-tongues, we must assign to it, in a grammatical point

اشارو: هن قسم جي وڌيڪ جملن لاءِ ڏسو گجراتيءَ ۾ ڇپيل "گجراتي ڀاشا نون اتهاس" لکيل ورجه لال شاستري جو. پڻ ڏسو مسٽر لکشميڌر وارو گجراتي ۾ ڇاپيل ڪتاب "شڌ ڀاشا جندريڪا".

of view. The first place among them. It is much more closely related to the old Prakrit than the Marathi, Hindi, Punjabi and Bengali of our days, and it has preserved an exuberance of grammatical forms, for which all its sisters may well envy it. For, while all the modern Vernaculars of India are already in a state of complete decomposition. The old venerable mother - tongue being hardly recongnisable in her degenerate daughters the Sindhi has, on the contrary preseverd most important fragments of it and erected for itself a grammatical structur, which surpasses in beauty of execution and internal harmony by far the loose and levelling construction of its sisters.Dr. E. Trumpp:

بيمس صاحب هيئن چيو آهي:

Looking upon the change from a synthetical to an analytical state as progress and development, not as corrutption or decay, it may be interesting not as corruption between the several languages in this respect... The most advanced language is the Hindi, which is closely followed by the Punjabi and Gujrati.... Sindhi ranks next in the matter of development. It is a rough language. Loving thorny paths of its own, but there hangs about it, to my mind, somewhat of the charm of wild flowers in the hedge whose untamed luxubriance pleases more than the regular splendour of the parterre. Even as early as Prakrit times the dialect of the Indus valley shook it self free from trammels, and earned for itself from the pendantic followers of rule and line, he contemptuous epithet of Apabhramsa or vitiated. There is a flavour of wheaten flour and a reek of cottage smoke about Punjabi and Sindhi, which is infinitely more natural and captivating than anything which the hidebound Pandit-ridden languages of the eastern parts of India can show us. John Beames: Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India,. 48 to 51.

كئپٽن جارج اسٽئڪ پنهنجي ٿاهيل سنڌي گرامر جي مُنڍ ۾ چوي ٿو تہ سندس وقت (45_1847ع) ۾ سنڌي ماڻهن جو چاهہ عربي ۽ فارسي سان هو ۽ سنڌيءَ لاءِ چوندا هئا تہ اها مسخرن جي ٻولي آهي. پاڻ پنهنجي سر سنڌيءَ جي گهڻي ساک ڪئي اٿس.

"Learned Musalmans read Arabic and Persian, Hindus the latter, or Punjabi and Hindi. The speech they learn at their mother's breasts, was thought only fit for clowns. Yet I am confident the Sindhi will to the philologist prove a more interesting study than that of many of the other Indian dialects. The habit of affixing signs to words in lieu of the Pronouns and the Prepositions governing them, the regular form of the passive Voice, the use of Impersonals, the reduplicated Casual Verbs, and other points which the learner will mark as he proceeds, give to it beauties distinct most Indian tongues."

داردڪ ٻولين جو بنياد

79. هندستان ۾ داردڪ ٻولين جو بنياد پشاچ لوڪن وڌو جن ڪشمير، پنجاب ۽ سنڌ ۾ اچي بيهڪون وڌيون. پراڪرت گرامر جوڙيندڙ مارڪنڊيا، جنهن ڄاڻايو آهي ته سنڌ ۾ "وراچڊ اپڀرنش" چالو هئي (جا ڦري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي آهي) تنهن هيٺن به لکيو آهي، ته سنڌ ۾ ٻي ٻولي "وراچڊ پئشاچي" به چالو هئي ۽ گهڻو زور هن حقيقت تي ڏنو اٿس، ته وراچڊ پئشاچي جو مکيه نمونو "ڪيڪيا پئشاچي" هو. هيمچندر آچاريا پنهنجي ثاهيل "هيم وياڪرڻ" ۾ "چوُلڪا پئشاچي" جو به ذڪر ڪيو آهي. انهيءَ ريت معلوم ٿئي ٿو ته پئشاچي جا جملي ٽي نمونا هئا، اهي تيئي ڦري هاڻوڪيون "داردڪ ٻوليون" ٿيون آهن.

چُولڪا پئشاچي: سرگريئرسن جي چوڻ موجب اها ٻولي ڪشمير ۽ ان جي الهندي طرف چالو هئي، جنهن مان ڪافرستان، چترال، ڪشمير ۽ داردستان (گلگت، شنا وغيره) جون ٻوليون پيدا ٿيون، جن سڀني کي گڏي "داردڪ ٻوليون" سڏيو اٿس.

ڪيڪيا پئشاچي: ڪيڪيا جو پرڳڻو جنهن جو ذڪر اڳيئي ڪيو ويو آهي، سو هاڻوڪي ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان کان وٺي ملتان جي حدن تائين هو. ملتان وارو پاسو "سؤوير" سڏبو هو. ڪيڪيه ۽ سؤوير ٻئي پائر هئا. تنهنڪري سندن انهن ٻنهي پرڳڻن جي ٻولي ساڳي هئي. انهن پرڳڻن ۾ پشاچن بيهڪون وڌيون، ته اتي جي پراڪرت "ڪيڪيه پئشاچي" سڏجڻ ۾

آئي جنهن مان هاڻوڪي "لهندا" ٻولي يعني پنجاب جي الهندي طرف جي ٻولي پيدا ٿي آهي، جا پنجاب جي اتر الهندي ڏي ديري غازي خان ، ديري اسماعيل خان ۽ ميانوالي تائين ۽ پنجاب جي اتر اڀرندي ڏي بهاولپور رياست جي حدن کان وٺي مانٽگومري، پنجاب واري گجرات ۽ ڪشمير طرف پير پنجل واري گهاٽ تائين ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي. اها ملتان ڏي "ملتاني" ۽ بهاولپور ڏي "بهاولپوري" سڏجي ٿي، اهو سڄو پروچڪو ملڪ آهي، پر ايڏهين ڪيترائي پنجابي هندو به اها ٻولي ڳالهائيندا آهن، تنهنڪري پٺاڻ ۽ ٻيا 'لهندا' کي "هندڪي" (هندڪو) يعني هندن جي ٻولي به سڏيندا آهن.

وراچڊ پئشاچي: پشاچ لوڪن مان جن سنڌ ۾ بيٺڪون وڌيون، تن جي پراڪرت ٻولي وڌيڪ بگڙيل هئي، تنهنڪري اها "وراچڊ پئشاچي" پراڪرت سڏجڻ ۾ آئي، جا ڦري هاڻوڪي "سرائڪي" ٻولي ٿي آهي. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌي ۽ سرائڪي ٻئي اسان جي سنڌ پرڳڻي ۾ سن 1100ع ڌاري گڏ ڄايون هيون، جنهنڪري ڇٽيو ته هڪ سرتيون آهن. اڄ به ٻنهي ٻولين جي وچ ۾ ڪو گهڻو تفاوت ڪونهي. انهن جو وڌيڪ ذڪر اڳتي هلي ڪبو.

ڀاڱو ٻيو

ڀين ٻولين سان ناتو

باب پهريون

ٻوليءَ جو بنياد ۽ خاندان

80. سنڌي ٻوليءَ بابت هن کان اڳ جيڪي چيو ويو آهي، تنهن مان معلوم ٿيندو ته اسان جي پرڳڻي جي ٻوليءَ جو بنياد سنسڪرت مان آهي، سنسڪرت مان اول پالي ۽ ڪي پراڪرت ٻوليون پيدا ٿيون، جي هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ ڳالهائڻ ۾ ايندڙيون هيون. سمي پائي اهي سيئي "اپيرنش" ٿيون يعني بگڙيون. اهي بگڙيل پراڪرت ٻوليون ڦيري، هاڻوڪيون هندي، گجراتي وغيره ٻوليون ٿيون آهن. سنڌ ۾ جيڪا شؤرسيني پراڪرت جي نموني ٻولي چالو هئي، سا وڏيڪ بگڙيل هئي، تنهنڪري اها 'وراچڊ اپيرنش' يا گهڻو بگڙيل پراڪرت سڏجڻ ۾ آئي ۽ اها ڦري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي، جا اٽڪل سن 1100ع کان وٺي ڏار ٻولي ٿي ڪم اچڻ لڳي. سنڌي، هندي، گجراتي وغيره به اٽڪل روءِ ساڳئي سال ۾ پيدا ٿيون. تنهنڪري اهي سڀ پاڻ ۾ جاڙيون ڀينرون چئبيون. انهن سيني جي بنياد جي تاريخ اهڙيءَ طرح ڳنڍي ڳُتي پيئي آهي، جو منجهائڻ کمڙي به هڪڙيءَ جي ذڪر ڪرڻ لاءِ سيني جو ذڪر ڳڏي ڪرڻو پوي ٿو. اهي سڀ سنسڪرت مان پيدا ٿيون آهن ۽ سنسڪرت جو ناتو ايراني ۽ ڪيترين يوروپي ٻولين سان آهي. اهي سيئي ڳالهيون ڳڻي چئبو ته سنڌي ڪا ڇوري ڇني ٻولي ڪانهي، پر نهايت ٻڍائتي آهي. ان جو نسل انهيءَ عالي خاندان سان وڃي لڳي ٿو. جنهن جون لامون هندستان، ايران، وچ ايشيا ۽ يورپ جي ڳچ ڀاڱي ۾ ڪتل آهن ۽ اهو "انڊو- يورپين" خاندان سڏجي ٿو.

مکيہ دفعو-سرائڪي ۽ اُيي جي ٻولي

81. سنڌي ۽ ٻيون ڏيهي آريا ٻوليون، جي سنسڪرت مان ڦٽي نڪتيون آهن، تن کي عالمن جدا جدا دفعن ۾ ورهايو آهي ۽ جنهن جنهن هنڌ اهي ڳالهائڻ ۾ اچن ٿيون، تنهن تنهن هنڌ جو نالو هر هڪ دفعي تي رکيو اٿن. مثلاً ڏاکڻي دفعي ۾ مراهٽي ۽ وچولي دفعي ۾ هندي، پنجابي، راجستاني ۽ گجراتي ٻوليون ليکيون اٿن. هندستان جي ٻنهه اتر اولهه طرف جيڪي ٻوليون مروج آهن، تن کي "اتر اولهه دفعو" (The North- Western Group) سڏيو اٿن. انهيءَ دفعي ۾ (1) سنڌي (2) لهندا، ٻوليون شمار ڪيون اٿن.

82."لهندو" لفظ اصل ۾آهي "اُلهندو" ۽ خاص طرح معنيٰ اٿس "پنجاب جو الهندو طرف" ۽ اتي جي ٻولي "لهندا" يعني پنجاب جي الهندي طرف جي ٻولي سڏجي ٿي. اها ملتان ڏي ملتاني، بهاولپور ڏي بهاولپوري ۽ سنڌ ۾ سرائڪي سڏجي ٿي.

83. "سرائڪي ٻولي" معنيٰ سنڌ توڙي سنڌونديءَ جي سري يعني مٿئين ڀاڱي جي ٻولي، سنڌ جو سرو يا اتر وارو پاسو (جيڪب آباد طرف) بروچڪو ملڪ آهي، تنهنڪري اها "بروچڪي" بہ سڏجي ٿي. سنڌ ۾ جٽ اڪثر اها ٻولي ڳالهائيندا آهن، تنهنڪري اها "جَتڪي" بہ ڪوٺجي ٿي.

84. سرائڪيءَ جو ٻيو نمونو آهي "اُيي جي ٻولي"، پنجاب جو ڏاکڻو ڀاڱو بهاولپور جي حد کان وٺي سنڌ جي اتر واري ڀاڱي (اُٻاوڙي ۽ گهوٽڪي طرف) تائين، "اُيو" سڏجي ٿو. "اُيو" معنيٰ مٿيون پاسو (درياءَ جي وهڪ جو) ان جو ضد آهي "لمو" معنيٰ ڏاکڻو يا هيٺاهون ڀاڱو اُيي جي ٻولي اُٻاوڙي ، گهوٽڪي ۽ ميرپورماٿيلي طرف چالو آهي، جتي اٽڪل ڏهہ هزار بروچ ڪن ڪسابن کان بهاولپور کان لڏي اچي رهيا آهن. (لنگئسٽڪ سرويءِ جلد 8، ڀاڱو1: صفحو 360). اها اُيي جي ٻولي سرائڪيءَ کان ڪجهہ قدر ڦريل آهي. ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ڀاڳناڙي ۽ جيڪب آباد ۽ شڪارپور طرف جا ڀاڳي، ناريوال، چاٽي، روپاهي ۽ ٻيا ڪيترا هندو جي اصل قلات طرفان آيا آهن، سي اڄ تائين زالين، مڙسين، ٻارين ٻچين سرائڪي ۽ سنڌي ٻئي ڳالهائيندا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ جملي هڪ لک کن ماڻهو سرائڪي ۽ اُيي جي ٻولي ڳالهائين ٿا. (لنگئسٽڪ سرويءِ جلد 8، ڀاڱو 1، صفحو 5).

85. سرائڪيءَ ۽ اُڀي جي ٻوليءَ جو جڳري ناتو پنجاب جي "لهندا" ٻوليءَ سان آهي. اهي سڀ داردڪ بنياد جون آهن ۽ پشاچ لوڪن جي پئشاچي پراڪرت مان پيدا ٿيل آهن. تنهنڪري اسان جي سنڌي ٻوليءَ سان جڳري ناتو ڪو نه اٿن. پر "لهندا" ۽ "سنڌي" ٻئي هندستان جي ٻنهه اتر اولهه طرف چالو آهن ۽ رڳو انهيءَ سبب انهن جو هڪ ئي ڪو دفعو ليکيو اٿن.

ڪٿي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي

86. سنڌي ٻولي قديم وڏيءَ سنڌ جي ٻولي آهي، جنهن جون حدون ڪشمير کان وٺي گجرات جي سورت شهر تائين هيون. جنهنڪري پنجاب جو ڪجھ ڀاڱو راجپوتانا، سڄو ڪڇ علائقو ۽ ڪاٺياواڙ جو اتر وارو ڀاڱو سنڌ ۾ اچي ٿي ويا. هوڏانهن افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪي پاسا، لسٻيلي ۽ مڪران سميت، سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. انهن سيني هنڌ اسان جن سنڌي ماڻهن راڄ ٿي ڪيو. جنهنڪري سنڌي ٻولي انهن پاسن ڏي چالو ٿي. ڀاولپور ۽ ملتان جي حدن تائين هن وقت ڀاولپوري ۽ ملتاني ٻوليون چالو آهن، ته به انهيءَ اتر طرف ڪيترا سنڌي ڳالهائين ٿا. هوڏانهن بلوچستان طرف لسٻيلي ۾، ته هيڏانهن ڪڇ ڀُڄ ۽ ڪاٺياواڙ جي اتر واري ڀاڱي تائين، سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي. مطلب ته سنڌي ٻولي هاڻوڪيءَ سنڌ جي چئني حدن کان گهڻو پري بلوچستان، پنجاب ۽ گجرات جي حدن ۾ دخل ڪري ويٺي آهي. سنڌي ٻوليءَ جون اهي حدون اڄ تائين قديم وڏي سنڌ جي حدن جا اهڃاڻ ڏين ٿيون. مطلب ته "سنڌي ٻولي" جنهن کي چئجي ٿو سا قديم وڏيءَ سنڌ جي ٻولي آهي ۽ نه هاڻوڪي محدود پرڳڻي جي.

87. سر گريئرسن ڄاڻايو آهي، ته سنڌ مان ڪي سنڌي هجرت ڪري (لڏي پلاڻي) گنگا نديءَ جي اتر واري دوآبي ڏي وڃي رهيا آهن. ته اتي جي رهاڪن سان لڙهه وچڙ ۾ اچڻ ڪري سندين ٻولي بگڙجي هڪ نئين قسم جي ٻولي ٿي پيئي آهي، پر بنياد سنڌي اٿس. وڌيڪ هئڻ چيو اٿس، ته لڏ پلاڻ سبب ٻوليءَ ۾ ڪيئن ڦير ڦار پوي ٿو ۽ ڪنهن فرقي يا قوم جي اُپڀاشا (Tribal dialect) ڪيئن ٺهي ٿي، تنهن جو هيءَ عمدو مثال آهي.[1] مصنف کي پڇائڻ مان معلوم ٿيو آهي ته اهي سنڌي اصل شڪارپور جي انصاري آکه وارن

[1] لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا، جلد پهريون، ڀاڱو پهريون، صفحو 30.

جا مائٽ آهن، جن ورهين کان سهارنپور ضلعي ۾ وڃي ويٺڪ ڪئي آهي، تہ بہ اڄ تائين شادي غميءَ ۾ توڙي ٻين وقتن تي هڪٻئي وٽ ايندا ويندا آهن. اهي جيڪا سنڌي ڳالهائين ٿا، سا لهندا (سرائڪي، ۽ پنجابي نموني جي آهي، تہ بہ ڪي سنڌي لفظ ڪم آڻين ٿا. مثلاً هندي يا پنجابي حرف ”ڪا“ بدران ”جو“ حرف اضافت ڪتب آڻين ٿا.

سنڌيءَ جو سرائڪي ۽ دارڊڪ ٻولين سان ناتو

88. صدين کان سنڌ، پنجاب ۽ ڪشمير جا رهاڪو هڪٻئي سان گهڻو لڙهہ وچڙ ۾ آيا آهن ۽ خود ڪشمير وارو پاسو پنجاب سميت، ڪيترو وقت سنڌ جي حڪومت هيٺ هو. تنهنڪري سنڌيءَ جو انهن ٻولين سان ججهو ناتو ٿيو آهي. اڄ بہ ڏسو تہ سنڌي ٻولي سنڌ جي اتر ڏي اُباوڙي طرف سرائڪي يا اپي جي ٻوليءَ جو نمونو اختيار ڪندي، بهاولپور ڏي بہ اهو ئي ٻيڪ ڏاريندي، ملتاني ٻوليءَ سان وڃي گڏي آهي ۽ ملتاني لاهور ۽ امرتسر طرف، اڻ لکي طرح ڦرندي ڦرندي وڃي پنجابيءَ سان ڳنڍي ٿي ۽ پنجابي ٻولي اتر ڏي ڪشميريءَ سان وڃي گڏي آهي. انهيءَ ريت سنڌ کان وٺي ڪشمير تائين ٻولين جو پاڻ ۾ ڪڙو ڪڙي سان ڳنڍيو پيو آهي. ٻولين جي انهيءَ ناتي مان اهو بہ سمجهي سگهجي ٿو، تہ آڳاٽا پشاچ لوڪ اها ئي وات وٺي آيا هئا يعني ڪشمير کان پنجاب ۽ بهاولپور ۾ ويٺڪون وجهندا ۽ پوءِ سنڌ ۾ پنهنجا ماڳ جوڙي اچي ويٺا هئا. هن وقت جيتوڻيڪ انهن سيني هنڌن جون ٻوليون پنهنجي پنهنجي نموني آهن، تہ بہ اُچارن ۽ نحوي بناوت (Grammatical formation) ۾ هڪٻئي سان گهڻيون مشابهت رکن ٿيون. اهي ڳالهيون مناسب هنڌن تي کولي ٻڌائبيون. انهن جي يڪي يادداشت ضميمي ٻئي ۾ ڏني وئي آهي، هتي رڳو چند مکيہ ڳالهين جو ذڪر ڪجي ٿو.

89. سنڌيءَ ۾ ٻ، ڄ، ڏ ۽ ڳ اهي چار نج سنڌي اکر لکيا وڃن ٿا. انهن مان ڪو بہ اکر جنهن لفظ ۾ ايندو آهي، سو نج سنڌي ليکيو ويندو آهي. مثلاً ڄڄ، ٻڏڻ ڳڱہ اهي چارئي اکر نڪي سنسڪرت نڪي ڪنهن پراڪرت ٻوليءَ ۾ آهن، تہ پوءِ اسان ڪٿان آندا؟ پڌرو پيو آهي تہ سرائڪي ڳالهائيندڙن سان نهايت قديم زماني کان وٺي ويندي، ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين تائين، گهڻو

لڙهه وچڙ ۾ اچڻ ڪري ڪاٺڻ سڪيا آهيون سرائڪي ۾ چار ئي اکر آهن مثلاً:

دم دم اسان ڏي دل تي سڄڻان ديان ڳالهيان
ڏاڍيا فرق لڳڙا برهه باهيان ٻاليان
(بيڪس)

هتي ڏسو تہ "ٻاليان" ۾ "ٻ"، "سڄڻان" ۾ "ڄ" "اسان ڏي ۽ ڏاڍيا" لفظن ۾ "ڏ" ۽ "ڳالهيان" ۾ "ڳ" آهي ٻيا مثال:

هندي	سرائڪي	سنڌي
دينا	ڏيوڻ	ڏيڻ
دانت	ڏند	ڏند
ديکنا	ڏيکڻ	ڏسڻ

اهڙا بہ ڪيترا مثال آهن جن ۾ "ڙ" بدران سنڌي توڙي سرائڪيءَ ۾ "ڏ" جو اچار آهي مثلاً هندي لفظن "گاڙي" ۽ "ڪوڙي" بدران سرائڪيءَ توڙي سنڌيءَ ۾ چون "گاڏي" ۽ "ڪوڏي". سرائڪي ڳالهائيندڙ انهيءَ ريت "ر" کي بہ متي "ڏ" ڪندا آهن مثلاً هندستاني "ميرا" ۽ "تيرا" بدران چون "ميڏا" ۽ "تيڏا". هن مان ظاهر آهي تہ اها عادت سرائڪيءَ ۾ زور آهي ديري اسماعيل خان پاسي بہ "د" بدران "ڏ" چوندا آهن مثلاً دادا، دال ۽ دو بدران چون ڏاڏا ڏال ۽ ڏون معني بہ اهو ساڳيو نمونو ملتاني سرائڪي ۽ سنڌيءَ ۾ بہ آهي "ڏينهن مڙيئي ڏون اُتي لوچ لطيف چوي" (شاهہ). هاڻ تہ هيڪاري ظاهر آهي تہ هن ڳالهہ ۾ سنڌي ٻوليءَ تي دارڊڪ ٻولين جو اهو اثر ٿيو آهي انهيءَ اثر جي وڌيڪ اُپٽار "سنڌي صرف جي اصولن" جي ذڪر ڪندي ڪبي

90. هندي ۽ ٻين ڪيترين ڏيهي ٻولين ۾ هيءُ عام قاعدو آهي تہ "ت" اکر جڏهن ٻن علت حرفن جي وچ ۾ ايندو آهي تڏهن حذف يا گم ٿيندو آهي يعني لفظن مان نڪري ويندو آهي مثلاً سنسڪرت لفظ "ڪر" Kri معني ڪرڻ "ڪرت" معني ڪيو سرائڪيءَ ۾ چون "ڪيتا" پر هندستانيءَ ۾ چون "ڪيئا"، ساڳيءَ طرح سرائڪيءَ ۽ پنجابيءَ ۾ چون "سيتا"، پر هندستانيءَ ۾ "سيئا". سنڌيءَ ۾ ائين "چهڻ" مان "چِتو" (هندستاني چوُئا)، پيئڻ مان "پيتو" (هندستاني "پيئا")، چاٽڻ مان چاتو (سنسڪرت "جهچاتڪ") سڃاڻڻ مان "سڃاتو" (سنسڪرت "سمجڃاتڪ") چئون ٿا. سرائڪي ۽

پنجابي ڳالهائيندڙن سان گھڻو لڙهه وچڙ ۾ آيا آهيون. تہ هنن وانگر "ت" جو اچار ڪيترين حالتن ۾ قائم رکون ٿا. جنهنڪري سنڌيءَ ۾ باقاعدي اسم مفعول تمام گھڻا آهن. هندستانيءَ ۾ بيقاعدي جڙيل اسم مفعول ڏهہ بہ مشڪل لڀندا، جن مان هيءَ عام آهن: ڪرنا ـ ڪيا، مرنا ـ مئا، لينا ـ ليا، دينا ـ ديا ۽ جانا ـ گيا. لاڙ ۾ ڪن ظرفن جي وچ مان "ت" اکر ڪڍيو ڇڏين. مثلاً "اتان ـ ائان، تتان – تئان، جتان ـ جئان. بلڪ "ڪتان" بدران چون "ڪئان". مثلاً "ڪئان سکين سپرين ڪاسائڪي ڪار" (شاهہ).

91. ضميري پڇاڙيون رڳو ڪشميريءَ لهندا، سرائڪي ۽ سنڌيءَ ۾ آهن. مثلاً ڪشميري "مورم" سرائڪيءَ "ماريم" (ماري –م) ۽ سنڌي "ماريم" معنيٰ مون ماريو. اهي پڇاڙيون انهن ٻولين ڪانسواءِ ٻيءَ ڪنهن بہ ٻوليءَ (هندي وغيره) ۾ ڪينهن. پر ايراني ٻولين ۾ آهن. انهيءَ سبب ڇئبو تہ سڄي هندستان ۾ رڳو اسان جي سنڌي ٻوليءَ هڪ ڳنڍيندڙ ڪڙو يا وچ وارو ڏاڪو آهي، جا هندستان جي ٻولين کي ايراني ٻولين سان ڳنڍي بيٺي آهي.

سنڌيءَ جو بلوچي ۽ پشتو تي اثر

92. ويدن واري زماني کان وٺي سنڌ ۽ گنڌار (قنڌار) جي ماڻهن جي پاڻ ۾ گھڻي لڙهہ وچڙ هئي. انهيءَ کان پوءِ بہ هندن جي صاحبيءَ ۾ افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪجھہ ڀاڱا سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. انهن سببن ڪري سنڌيءَ جو بلوچي ۽ پشتو تي گھڻو اثر ٿيو جو ضميمي ٽئين ۽ چوٿين ۾ ڄاڻايو ويو آهي. سنڌي ٻولي اڄ تائين لسٻيلي (بلوچستان) ۾ ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي ۽ اها سنڌي ٻوليءَ جي هڪ اپڀاشا يا ننڍو دفعو Dialect ليکجي ٿي.

سنڌ جو گجرات ۽ راجستان سان ناتو

93. قديم زماني ۾ گجرات ۽ راجستان وارا پاسا سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. ڪڇ جو راءِ ڄاڙيجن جي نسل مان آهي. انهيءَ خاندان جو بنياد وجھندڙ ڄاڙو ولد لاکو ننگر ٺٽي جو وينل هو ۽ ذات جو سمو هو. اڄ تائين ٿر ڍريڙن جي ماڻهن جون مٽيون ماٽيون ڪڇ ۽ گجرات وارن سان آهن. انهن سببن ڪري سنڌي ٻولي ڪڇ ۾ چالو ٿي، جا اڄ تائين اتي جا ڪيترا ماڻهو ڳالهائين ٿا. "ڪڇڪي" ٻولي سنڌيءَ جي هڪ اپڀاشا (Dialect) ليکجي ٿي.

94. سنڌ ۾ راءِ ڏياچ (راءِ دياس) ۽ سورٺ جو قصو مشهور آهي. اهو راءِ ڏياچ، جو سن 1010ع ۾ پنهنجو سونهارو سر ڏيئي، ڪاٺياواڙ جي تاريخ جا ورق پنهنجي رت مان رڱي ويو سو سنڌ جي چوڙا سما راجپوتن مان هو. اهڙن لاڳاپن ڪري سنڌي ٻولي ايڏاهين چالو ٿي، جا اڄ تائين ڪاٺياواڙ جي اتر واري ڀاڱي ۾ ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي ۽ "ڪڇڪي" سنڌيءَ جي هڪ ننڍي شاخ ليکجي ٿي. انهيءَ پاسي ڪڇڪي سنڌي اڻ لکي طرح ڦرندي ڦرندي گجراتي ٻوليءَ جي اُپڀاشائن سان وڃي گڏي آهي. انهيءَ مان سمجهجي ٿو ته گجرات ۽ سنڌ جي ٻوليءَ جي وچ ۾ ڪا ٻي ٻولي به چالو هئي، جنهن انهن ٻنهي کي پاڻ ۾ ڳنڍيو ٿي.

95. ٿر ڏويزن ڏي سنڌي ٻولي راجستاني (مارواڙي وغيره) سان وڃي گڏي آهي. خود مارواڙ ۾ ڪيترا سنڌي به ڳالهائين، ته مارواڙي به ڳالهائين. ائين سنڌيءَ جا ڪيترا لفظ مارواڙيءَ ۾ ۽ مارواڙيءَ جا سنڌي ۾ اچي ويا آهن. انهيءَ هوندي به هن پاسي سنڌي ٻولي پنهنجو پاڻ جهلي بيٺي آهي ۽ ڦري مارواڙي ڪين ٿي آهي.

سنڌي ٻوليءَ جو استان

96. مٿي جيڪي چيو ويو آهي، تنهن مان معلوم ٿيندو ته سنڌي ٻولي اتر ڏي اڻ لکي طرح ڦرندي ڦرندي وڃي ملتانيءَ سان گڏي آهي. ساڳيءَ طرح ڪڇ ڪاٺياواڙ ڏي گجراتيءَ سان ملي ويئي آهي، پر مارواڙ ۽ لسٻيلي طرف پنهنجو پاڻ جهلي بيٺي آهي.

سنڌيءَ جي ڪري ٻولي

باب ٻيو

اُپڀاشائن جا نالا

97. سنڌ جي المنديءَ ڏي ڪوهستان يعني جابلو ملڪ آهي جو سنڌ کي بلوچستان کان ڌار ڪري بيٺو آهي ۽ اڀرنديءَ ڏي ريگستان يعني وارياسو ملڪ يا ٿر آهي، انهن ٻن علحدين طبعي صورتن وارين حدن جي وچ وارو پاسو ٽن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، جي سرو، وچولو ۽ لاڙ سڏجن ٿا. انهن هنڌن جون ٻوليون انهن نالن پٺيان سريلي، وچولي ۽ لاڙي ڪوٺجن ٿيون. ٿر جي ٻوليءَ کي "ٿريلي" سڏيندا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌيءَ جون چار اُپڀاشائون آهن. پر لسبيلي واري "لاسي" ۽ ڪڇ واري "ڪڇڪي" بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ شمار ڪرڻ گهرجن، جنهنڪري چئبو تہ سنڌيءَ جون جملي ڇهہ اُپڀاشائون آهن.

ڀاشا ۽ اُپڀاشا بابت سمجهاڻي

98. "ڀاشا" معنيٰ ٻولي Language ۽ "اُپڀاشا" معنيٰ ٻوليءَ جو ننڍو دفعو (Dialect). اهو تفاوت اهڙو آهي جهڙو جبل ۽ ٽڪريءَ جي وچ ۾ تفاوت. چوڻي آهي تہ "ٻارهين ڪوهين تي ٻولي ڦري"[1]. اهو پهاڪو دنيا جي سڀني ٻولين سان هڪجهڙو لاڳو آهي. مثلاً رڳو سکر ضلعي ۾ ئي ڏسجي ٿو تہ شڪارپور جي ٻولي هڪڙي، سکر ۽ روهڙيءَ جي ٻي ۽ اُباوڙي طرف جي وچائين ٽين. انهيءَ ڪري هيءَ بہ چوڻي آهي تہ "سنڌ ۾ چپي چپي تي ٻولي ٻي." ائين ٿوري ٿوري پنڌ تي وڏو فرق اول اچارن ۾ آهي ۽ ٻيو آهي لفظن جو. چوڻي آهي تہ:

"جهڙو چراغ تهڙو جرڪ، ٻوليءَ ٻوليءَ فرق".

هن پهاڪي واري مثال ڏيئي سمجهايو آهي تہ "چراغ" ۽ "جرڪ" ساڳيءَ

---

[1] ٻار ڳاوين ٻولي بدلي، ترڦور بدلي شاڪا.
ٻباپا مان ڪيس بدلي، لکشڻ نہ بدلي لاکا.
يعني ٻارهين ڪوهين تي ٻولي ائين بدلجي ٿي جيئن وڻ جون ڏاريون ٻيا پڻ ۾ وار ڦريو وڃن. پر لاکن جو لڇڻ نٿو مٽجي (گجراتي پهاڪو). گجرات ۾ لاکا ذات جا واڻيا پنهنجي نيات جي وهاڻ وڪڻ جي مجلس ۾ اڻ ڪوٺيا بہ وڃن. اها عادت اهڙي ائن جا مٽجڻ جي نہ آهي.

معنيٰ وارا لفظ آهن، پر هڪ هنڌ هڪڙي ۽ ٻئي هنڌ ٻيو لفظ ڪم اچي ٿو جنهنڪري ٻوليءَ ۾ فرق ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

ٺيٺ ڪري ٻولي - Standard dialect

99. سيني ملڪن ۾ جيڪي اُپڀاشائون ڪم اچن ٿيون، تن مان ڪنهن هڪڙيءَ کي گهڻو شرف ملي ٿو ۽ اها ئي ڪتابن ۾ ڪم اچي ٿي. ڪڇ ۽ لسٻيلو هاڻوڪيءَ سنڌ کان ٻاهر آهي، تنهنڪري ڪچڪي ۽ لاسيءَ جي ڳالهه ڇڏي، باقي اتر سنڌ جي اپڀاشائن تي ويچار ڪبو ته معلوم ٿيندو ته هر ڪا پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ٺيٺ (اُچي) سنڌي آهي ۽ ڪري ٻولي Standard dialect ٿي ڪم اچڻ جي لائق آهي. مثلاً سري ۾ شڪارپور طرف جي ٻولي سلني ۽ رسيلي آهي، ساميءَ جي سلوڪن جي سنڌي ۽ سچل، بيدل ۽ بيڪس جي رسالن جي سنڌي ، درسي ڪتابن ۾ ڪم آڻبي، ته بيشڪ سونهندي

لاڙ جي هندن جي ٻولي جيڪي سو ڪچي آهي، باقي لاڙ جي مسلمانن جي ٻولي گهڻ ڪانهي، شاهه جو رسالو گهڻو ڪري سمورو لاڙي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي ۽ اها ٻولي درسي ڪتابن ۾ ڪم اچڻ جي بيشڪ لائق آهي. ساڳيءَ طرح ساهتي پرڳڻي (نوابشاهه ضلعي) توڙي سيوهڻ طرف جي ٻولي ٺيٺ آهي، پر هن وقت درسي ڪتابن ۾ رڳو وچولي، خاص ڪري حيدرآباد ۽ ان جي پسگردائيءَ جي ٻولي ڪم اچي ٿي ۽ اها ئي سيني کان وڌيڪ ٺيٺ ۽ ڪري ٻولي ليکجي ٿي. هن جو سبب هيءَ آهي، ته سن 1853ع ۾ جڏهن سنڌ جي تعليم کاتي وارن ٻهريون گهمرو اسڪولن جي ڪم اچڻ لاءِ درسي ڪتاب جوڙايا، تڏهن هنن اهو ڪم حيدرآباد جي ڪن معزز هندن ۽ مسلمانن تي رکيو ۽ سياويڪ طرح ڪتابن لکڻ ۾ هنن اها ٻولي ڪم آندي، جا پاڻ ڳالهائيندا هئا. ائين حيدرآباد ۽ ان جي پسگردائيءَ وارن هندن جي ٻوليءَ کي شرف مليو ۽ هن وقت اها ئي ڪتابي ٻولي ٿي، ڪم اچي ٿي، پر انهيءَ تي ڪو ڏار نالو رکيل ڪونهي، تنهنڪري وچولي جي دفعي ۾ ليکجي ٿي. وچولي ۾ ساهتي پرڳڻو (نوشهرو ڪنديارو وغيره) اچي وڃي ٿو پر انهيءَ پاسي "ڇيو اٿس" بدران ڇون "ڇيو اٿائين". اهو نمونو درسي ڪتابن ۾

ڪونهي، تنهنڪري ئي چئجي ٿو تہ رڳو حيدرآباد ۽ ان جي پسگردائيءَ جي ٻولي ڪري ٻولي Standard dialect ٿي ۽ اها ئي ڪتابي سنڌي سڏجي ٿي.

اُپڀاشائن جي ڀيٽ

100. سنڌيءَ جي هر هڪ اُپڀاشا يا ننڍي دفعي جو ڌار ذڪر ڪبو. هتي رڳو نموني لاءِ اپڀاشائن جي ٿورن لفظن ۽ جملن جا مثال ڏجن ٿا، تہ ڀيٽ ڪرڻ ۾ سولائي ٿئي.

لفظن جي ڀيٽ

وچولي	لاڙي	لاسي	ڪڇڪي
باهہ	با، ڄيرو	ڄيرو	جيرو لڳاڻو
ٻلي	پسني	ڦوُسڻي	مِني
پير	پير، پڳ	پيرو	پڳ
پري	پريءِ ڏوُر	ڏوُر	ڇيٽو
جوءِ	جوءِ، وني، وهُو	زال	وهوُ ٻايڙي
ڇا	ڪڇا، ڪڇاڙو	ڇو	ڪُرو
ماڻهو	ماڙو	ماڻهو	مارو ماڊوُ
هوُ	اوُ	هوُ	هو سو
هن جو	اُن جو	وَجو هن جو	تي جو (تنهنجو)
هن ڪان ڇگو	اُن ڪناڇگو	وڳران ڪاسو	اُن تي ڪاسو

جملن جي ڀيٽ

وچولي: تنهنجو نالو ڇا آهي؟

لاڙي: توجو نالو ڪڇا آئي؟

ڪڇڪي: آنُ جو نانءُ ڪرو آئي؟

وچولي: مون هن جي پٽ کي گهڻا ڇمبڪ هنيان آهن.

لاڙي: مون ان جي پٽ کي گڻا چابڪ هيا آئن.

لاسي: مون وُجي پٽ کي گهاڻو چابڪان سين ڪٽيو آهي.

ڪڇڪي: مون ان جي ڇوڪري ڪي (کي) جهجهئين جهپاٽين سين ماريو آئي.
وچولي: تو هوُ گهوڙو ڪنمن کان ڳڌو؟
ڳوٺ جي هڪڙي هنائيءَ کان.
لاڙي: اوُ گورو ڪين ڪنان ورتيءَ (ورتئا)؟
ڳوٺ جي هيڪڙي هنائيءَ ڪنان.
لاسي: تو اوَ گهورو ڪين (ڪنمن) ڳران ڳريو؟
هيڪڙي ڳوٺ جي هٽ واري ڳران
ڪڇڪي: اوُ گهورو اَنُ ڪين (ڪنمن) وٺان وڪانڏو (وڪامندو) ڳڌو؟
گام دي (يا گام جي) هڪڙي هٽ واري وٺان.
هيءَ مثال "لنگئسٽڪ سروي" جلد ائين, ڀاڱي پهرئين مان ورتل آهن. هر هڪ اُپڀاشا جو وڌيڪ ذڪر جدا جدا بابن ۾ ڪبو.

باب ٽيون

سِريليءَ جون حدون

101. "سِر" معنيٰ "مٿو" ۽ "سرو" معنيٰ مٿ يا مٿيون ڀاڱو. سنڌ جو اتر وارو پاسو سنڌو توڙي سنڌونديءَ جي وهڪ جو مٿيون ڀاڱو آهي. انهن ڀنهي سببن ڪري اهو "سرو" سڏجي ٿو. ٻوليءَ جي مطلب لاءِ ٺُلهي ليکي چئبو تہ خيرپور رياست ڪان وٺي ويندي، اُباوڙي تعلقي جي ڇيڙي تائين ۽ سيوهڻ دادوءَ ڪان وٺي سڄو لاڙڪاڻو ضلعو توڙي شهدادڪوٽ ۽ جيڪب آباد وارو پاسو ڪشمور تعلقي جي ڇيڙي تائين، "سرو" آهي ۽ اتي جي ٻولي "سِريلي" سڏجي ٿي.

سريليءَ جا چِٽا اچار

102. سنڌ جي سڄي اتر واري ڀاڱي جي ٻوليءَ جا اُچار سنڌ جي ڏاکڻي ڀاڱي جي ٻوليءَ کان وڌيڪ چِٽا آهن.[1] ٻنهي هنڌن جي ٻوليءَ ۾ هيءَ هڪ مکيہ ڳالھ گھڻو ڏيان ڇڪي ٿي، تہ اتر ڏي جن لفظن ۾ "اَ" يا "آ" جو اچار ڪن ٿا، تن ۾ ڏکڻ ڏي "اِ" يا "اي" جو اُچار ڪن ٿا. جھڙوڪ:

اُتر	ڏکڻ
جنهن جو جمع جن ـ ج ـ مٿان زبر آ	جن ـ ج هيٺان زير (ا)
تنهن جو جمع تن ـ ت مٿان زبر	تن ـ ت هيٺان زير
ڪنهن جو جمع ڪن ـ ڪ مٿان زبر	ڪن ـ ڪ هيٺان زير
جاتي	جتي ـ ج هيٺان زير
تاتي	تتي ـ ت هيٺان زير
ڪاتي	ڪتي ـ ڪ هيٺان زير
جاڏي	جيڏي
تاڏي	تيڏي
ڪاڏي	ڪيڏي

[1] "The northern or Siraiki (Sireli) dialect has remained far more original and has preserved the purity of pronunciation with more tenaciousness than the southern one." Dr. Tumpp: Sindhi Grammar, Introduction, p.ii.

جنھن تنھن ۾ ڪنھن لفظن جي منڍ ۾ جڏھن زبر (َ) يعني "اَ" جو اچار آھي تڏھن جمع جن تن ۾ ڪن ۾ بہ ساڳيو ئي اچار آ جو ھيٺ گھرجي. تنھنڪري چئبو تہ اتر وارا صحيح آھن.

سنسڪرت يتر ۾ تتر (جاتي تاتي –جتي تتي) جي منڍ ۾ "اَ" آھي ۽ ان جي اچار ڪرڻ لاءِ وات کولڻو پوي ٿو. "اَ" جي اچار ڪرڻ لاءِ وات ھيڪاري وڌيڪ کولڻو پوي ٿو تہ آواز وڌيڪ چٽو ٿئي. پر ڏاکڻي طرف وارا وات پوريءَ طرح نٿا کولين. جنھنڪري "ا" ۽ "اَ" بدران "اِ" ۽ "اِي" چون ٿا. جن جي اچارن لاءِ وات گھٽو کولڻو نٿو پوي.

شاھہ جي رسالي ۾ لاڙي اُچار آھن تہ بہ ھن حالت ۾ ڪليل اُچار اتر وارا آھن جھڙوڪ:

"توجني جي تات، تن پڻ آھي تنھنجي." (شاھہ)

ھتي "جتي" ۽ "تن" لفظن جي منڍ ۾ زبر (َ) يعني "اَ" جو اچار آھي. لاڙ ۾ جيڪي بلڙي شريف ۽ ٽکڙ شريف وارا سيد ۽ ٻيا مسلمان آھن، سي گھڻو ڪري سڀ اصل وچولي يعني ھالا تعلقي ۾ ٻين ھنڌن کان آيل آھن. تنھنڪري وچولي ۽ سري جي ماڻھن وانگر ھن طرح اچار ڪن ٿا. باقي لاڙ جي ھندن ۾ اھا "اِ" ۽ "اي" جي عادت گھٽي آھي. پاڻيجي ٿو تہ لاڙ جي ماڪيل يا گھميل ھوا سبب لاڙ جي ھندن ۾ اھو دم نہ آھي، جو اُتر جي خشڪ آبھوا وارن ۾ آھي.

103. اُچارن جي باري ۾ ٻيو مکيہ تفاوت ٽ، ڊ ۽ ڍ اکرن جي اچارن ۾ آھي. انھن اکرن ۾ "ر" جو ٿورڙو اچار سمايل آھي. پر لاڙ جا ماڻھو اھو ڪو نہ ڪن. جيئن: پٽ (پٽر) بدران پٽ، چنڊ (چنڊر) بدران چنڊ ۽ ڏڍ (ڏڍر) بدران "ڏڍ" چون. وچولي وارا انھن اکرن جا اچار بلڪل صحيح طرح ڪندا آھن. سري وارا تہ انھن اکرن ۾ "ر" جو اچار ھيڪاري وڌيڪ چٽو ڪندا آھن. ڪي تہ اھو اچار لکندا بہ آھن. جيئن: ٽيڪمداس بدران لکن "ٽريڪمداس" اھڙي طرح باريڪ نموني جاچبو تہ معلوم ٿيندو، تہ سري جي ماڻھن جا اچار بنھہ چٽا ۽ صحيح آھن. [1]

[1] "Siraiki (Sireli) Sindhi differs from the Standard Sindhi, having a more clearly articulated pronunciation and slightly different vocabulary." Linguistic Survey of India vol: viii, par I.P.140

شڪارپور جي مٺي ٻولي

104. ٻولي تہ شڪارپور جي! جهڙي آهي سپڪ ۽ سوادي، تهڙي آهي مٺي ۽ رسيلي. واهہ جو منجهس ميناج آهي! انهيءَ ٻوليءَ سان سنڌ جي ٻئي ڪهڙي بہ هنڌ جي ٻولي ميناج ۾ مٽ پئجي ڪين سگهندي ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان شڪارپور جي ٻولي جنهن سبب ڪري رس جس ۾ سرس آهي، سو سبب مثال ڏيئي سمجهائجي ٿو: شڪارپوري چون "پاپڙا، هتڙي ويهہ". هتي "ويهہ" جي پڇاڙيءَ ۾ پيش (ـُ) يعني "اُ" جو اچار آهي. شڪارپوري انهيءَ تي زور ڏيئي ان جو اچار اهڙيءَ طرح ڊگهو ڪن ٿا، جو چڻڪ لفظ جو اُچار آهي "ويهہ + اُ". ائين اچار کي برابر ڊگهو ڪن ٿا. تنهن لاءِ ٻيو هڪ مثال ڏجي ٿو: ٻين هنڌ چون "اٿ نہ، هل نہ" پر شڪارپوري چون "اٿ ني، هل ني". هتي تہ ٻنهہ پڌرو آهي، تہ "نہ" جي ننڍڙي اچار کي وڌائي "ني" ڪن ٿا. جنهنڪري اهو اچار بلڪل چٽو ٿيو پوي: پر ساڳئي وقت اُهو سُر سان اچارين ٿا. تنهنڪري سندن ڳالهائڻ منو پيو لڳي.

105. حرفن جي پدن تي زور ڏيڻ جي ترتيب Accent system جو ذڪر ڏار ڪبو. هتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو تہ حرفن جي پدن تي زور ڏيڻ (accent) ۾ آواز کي کڻڻ يا سُر سان اُچارڻ 'Pitch or musical accent' اهي ٻئي ڳالهيون سڀ ڪنهن ٻوليءَ ۾ آهن. پر ڪن جو لاڙو پدن تي زور ڏيڻ تي، تہ ڪن جو لاڙو آواز کڻڻ ۽ سُر سان اُچارڻ تي. شڪارپورين جو لاڙو آواز کڻڻ ۽ سُر سان اچارڻ تي آهي. اهو نمونو ويدن واري زماني جو آهي[1]. سڄيءَ سنڌ مان شڪارپور وارن اهو قديم ۽ سٺو نمونو گنڌار (قنڌار) طرفان آندو آهي، جيئن مٿي اڳيئي ڄاڻايو ويو آهي. سڄي هندستان جا هندو آڳاٽن آرين جو اولاد آهن. پانئجي ٿو تہ شڪارپور وارا درهيو آرين مان آهن، جن مان هڪڙو راجا گانڌار هو جنهن جي نالي پٺيان پشاور ۽ ان جي آسپاس وارو ملڪ "گنڌار" سڏجڻ ۾ آيو جنهن جو اچار پوءِ "قنڌار" ٿيو. هندن جي

---

[1] " In the oldest form of Indo_Aryan as preserved in the Rig and other vedas and in the Brahmanas, pitch or musical accent was the predominant one."

Dr. S.K. Chatterji: The Origin and Development of the Bengali Language, p.p. 275_76.

پراڻن ۾ ڄاڻايل آهي، تہ راڄا گانڌار کان پنج پيڙهيون پوءِ جيڪو سندس اولاد ٿيو سو هندستان ڇڏي اتر طرف هليو ويو. اهي اوڏهين وڃي وڏيا ويجهيا ۽ پنهنجي ڌرم ۽ ٻوليءَ جو ڦهلاءُ اوڏهين وڃي ڪيائون[1]. مسٽر پارٽيجر جنهن جي ڪتاب ۾ درهيو آرين بابت هيءَ حقيقت لکيل آهي، تنهن جي خيال موجب آڳاٽا آريا لوڪ هتان ايران ۽ وچ ايشيا ڏي ويا، جتان پوءِ يورپ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ ٽڙي پکڙي ويا. ٻيا عالم اها ڳالهہ نٿا قبول ڪن، پر ايترو تہ ضرور چئبو. تہ اهي ئي آريا لوڪ افغانستان ۽ بلوچستان ۾ هئا، جي پوءِ ڦيرو ڪري سنڌ ڏي آيا. هن وقت جيڪي پٺاڻ آهن، سي بہ اصل آريا هئا ۽ انهن تي نالو ئي "پڪٿ" آرين تان پيل آهي[2].

وقتي هيئن بہ هجي، تہ سري جي رهاڪن مان ڪي هندو سري رامچندر جي ڀاءُ ڀرت جي نسل مان هجن. ڀرت جو پٽ تڪش هو جنهن جي گاديءَ جو هنڌ گنڌار طرف سندس نالي پٺيان "تڪش سلا" سڏبو هو اتي يونيورسٽي بہ هئي ۽ ماڻهن جا اچار نهايت صفا ۽ چٽا هئا. اڄ بہ سچي سري جي ماڻهن جا اچار صفا ۽ چٽا آهن ۽ وڏي ڳالهہ تہ سندن ڪيترين آکين تي نالائي قلات جي شهرن جا رکيل آهن. جيڪب آباد کان اتڪل پنجويهہ ڪوهہ ڀري قلات ۾ ڀاڳ ۽ ناڙي خِطا آهن ۽ انهن کان ٿورو ئي پريرو ڇٽ ۽ روپاهہ آهن. انهن هنڌن کان آيل ڀاڳي، ناڙيوال، ڇاتي ۽ روپاهي سڏجن ٿا. ڀاڳ ۽ ناڙيءَ کان آيل ڀاڳناڙي ڪوٺجن ٿا. اهي اتي ايتري تہ تعداد ۾ هئا، جو سندين سنڌي ٻوليءَ جو بلوچي ۽ پشتو ٻولين تي گهڻو اثر ٿيو (ڏسو ضميمو ٽيون ۽ چوٿون). اهو پاسو ٻروچن جو ٿيو تہ اتي اهي هندو ٻروچڪيءَ تي اهڙو هري ويا ، جو اڄ بہ ڀاڳناڙي، روپاهي وغيره گهرن ۾ بہ سنڌيءَ سان گڏ ٻروچڪي ايتري قدر ڪم آڻين ٿا، جو هن وقت تائين سندين مادري زبانون بہ آهن: هڪ سنڌي، ٻي ٻروچڪي. اُهي پوءِ جدا جدا وقتن تي ٽولين ٽولين ٿي سنڌ ۾ آيا، ڪي احمد شاهہ دورانيءَ جي وقت ۾ آيا ۽ ڪي تہ بنهہ

[1] F.E. Partiger: Ancient Indian Historical Tradition. P. 264,

[2] "The Sibis or Sivas have given their name to Sibistan, and the Pakthas to the Afghan Pakthun."

R.D. Banerji: A Junior History of India, p.15

ويجهڙائيءَ ۾ يعني 1850ع ڌاري آيا. پانئجي ٿو تہ شڪارپوري سنڌ ۾ تڏهن آيا، جڏهن سنسڪرت زماني وارن مٺن اچارن جو نمونو سنڌن ابن ڏاڏن مان اجا صفا ميٽجي نہ ويو هو. ڪي پوءِ آيا ۽ اتي پروچڪيءَ جي اثر ڪري اچارن مان ميٺاج گهٽ ٿين. پاڳناڙي ۽ ٻيا، اهو ميٺاج پريو نمونو قلات ۾ ٿي وچائي پوءِ سنڌ ۾ آيا. جنمنڪري شڪارپور جي ٻوليءَ وارو ميٺاج سنڌن ٻوليءَ ۾ آهي ٿي ڪونہ. هيئن بہ آهي تہ خود شڪارپور جا جيڪي وڪيل، ڪامورا وغيره شڪارپور ڇڏي ڪراچي ۾ گهڻو وقت رهيا آهن ۽ حيدرآبادين مان گهڻي رلمل ڪئي اٿن، تن شرائتن اچارن جو نمونو ايتري قدر بدلائي ڇڏيو آهي، جو سنڌن اچارن مان پريان ٿي سهي ڪرڻ ڏکيو آهي تہ هو اصل شڪارپور جا وينل آهن. سنڌين ٻوليءَ ۾ وري ڪي ٻيون ڳالهيون آهن، جن مان ايترو سهي ڪري سگهبو آهي تہ سري جا وينل آهن.

سريلي جي گرامر جون علحديون ڳالهيون

106. **عدد:** سنڌ ۾ ٻين هنڌ "ڪارڪ" جو جمع ڇون "ڪارڪون" ۽ "زال" جو "زالون"، پر سري ۾ خاص ڪري شڪارپور طرف، ڇون "ڪارڪان" ۽ "زالان". اهي ٻئي نمونا صحيح آهن پر ٻنهي جي پيٽ ۾ سري وارو نمونو وڌيڪ اصلوڪو آهي. پراڪرت ۾ جمع جوڙڻ لاءِ "آ" پڇاڙي آهي. تنهن ۾ نڪ جو اچار (ن) گڏي "آن" ڇون ٿا. سنڌي ۾ ٻين هنڌ "اون" پڇاڙي گڏين ٿا. سو بگڙيل اچار آهي. شڪارپور وارو نمونو نهايت آڳاٽو آهي ۽ اهو ٿي ٻين ٻولين ۾ آهي. جيئن:

"موري اکيان ڦرڪن لاڳي." اک جمع اکيان — هندي.

"سهس سياٽپان لک هوءِ" سياٽپا جمع سياٽپان- پنجابي.

"برھ باهيان ٻاليان." باھ جمع باهيان- سرائڪي.

پير جمع پيران ۽ ڏينهن —ڏينهان- لاسي.

زن جمع زنان پسر جمع پسران- پارسي.

هن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ ٻين ٻولين ۾ "اون" پڇاڙي آهي ٿي ڪا نہ.

جنس: "مانکي گهڻي رت نڪتي آهي"، "هن کي اولاد ڪا نہ ٿي". سري ۾ رت ۽ اولاد جنس مونث ۽ ٻين هنڌ جنس مذڪر ليکين ٿا. هن جو سبب هيءَ

آهي، تہ سنڌيءَ مان جنس بيجان گم ٿي ويئي آهي، تنهنڪري اهي ۽ بيا اهڙا ڪيترا لفظ آهن، جن جي جنس ڪو مذڪر تہ ڪو مونث پيو ليکي.

ضمير: "مانڌهن منهنجا سپرين شل اُڪيرون ايندا" (دلپت). سري ۾ مون، اسين ۽ توهين بدران مان، اسان ۽ توهان چون ٿا. مثلاً چون "ماتو" (مان اُتو)، معنيٰ مون چيو. "اسان ڪراچي گهمي آياسين". "توهان پلي وڃو".

الف: سرحد سنڌ ڏي لاڙ جي ماڻهن وانگر "هہ ۇ" بدران "اُو" ڪو نہ چوندا آهن. ڪوهہ (معنيٰ ڇا)، ڪڇا، ڪڇاڙو ۽ پنڊ (پاڻ) ضمير بہ رڳو لاڙ ۾ ڪم اچن ٿا.

ضميري پڇاڙيون: سري ۾ چون "آيم" ۽ "چوندومانس". بين هنڌ چون "آيس" ۽ "چوندوسانس"، ٻئي نمونا رواج ڪري صحيح آهن. پر گرامر جي قاعدن موجب ڇٽبو تہ وڌيڪ صحيح سرحد سنڌ وارا آهن، جڏهن ڳالهہ ڪندڙ پنهنجي اچڻ جي ڳالهہ ڪري، تڏهن "م" پڇاڙي ڪم آڻڻ صحيح آهي، ڇاڪاڻ تہ اها ضمير متڪلم جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ لاءِ، ڪٿي "م" تہ ڪٿي "س" پڇاڙي ڪم اچي ٿي، جا ضمير غائب جي معنيٰ ڏيکاري ٿي. مثلاً چون "آيس" ۽ "ويس"، پر "لکيس" بدران چون "لکيم"، "پڙهيم" معنيٰ"مون پڙهيو" ۽ "پڙهيس" معنيٰ "مان پڙهيس". درسي ڪتابن ۾ بہ ائين لکندا آهن.

فعلن جون پڇاڙيون: سنڌ ۾ بين هنڌ چون "ايندا سون" يا "ايندا سين" (سي)، پر سري ڏي چون "ايندا سين" يعني "اين" جو ڊگهو اُچار ڪن ٿا.

مضارع: "مان ڇا ڪيان"؟ سري ۾ هن ريت "ڪريان" بدران "ڪيان" چون ٿا. يعني وچ واري "ر" ڪيڏي ڇڏين ٿا. هيءَ داردڪ ٻولين جو نمونو آهي.

زمان ماضي مطلق: "هو ويو". "و" مٿان زبر (ـَ) پر بين هنڌ زير (ـِ) ڏين ٿا. حقيقتؤن سري وارا صحيح آهن: "وڃڻ" لفظ جي منڍ ۾ "و" جي مٿان زبر (ـَ) يعني "آ" جو اچار آهي، تہ "ويو" لفظ جي منڍ ۾ بہ ساڳيو "آ" جو اچار هئڻ گهرجي، پر مٿي اڳيئي چيو ويو آهي تہ. سنڌ جي ڏاکڻي ڀاڱي جي ماڻهن ۾ "اِ" جي عادت گهڻي آهي.

الف: سنڌيءَ ۾ 'نهڻ' مان 'نهيو' ۽ 'چوڻ' مان 'چيو' لفظ "يو" پڇاريءَ گڏڻ سان ٺهيا آهن. ساڳيءَ طرح سري ۾ "هئڻ" مان "هيو" ("يو" پڇاڙي). بين

هنڌ "هئو" ۽ "هو" چون ٿا. يعني "ي" کي ڦيري "ءُ" ڪيائون ۽ پوءِ اهو اچار صفا نڪري ويو. مگر سري وارن اهو اصلوڪو اچار اڃ تائين قائم رکيو آهي.

زمان حال استمراري: "سيڪاريان پيو ٿو". هن ريت "پيو" ۽ "ٿو" ٻئي گڏي زمان حال استمراري Present Continous Tense جوڙڻ جو رواج سڄيءَ سنڌ ۾ سري کانسواءِ ٻيو ڪنهن بہ هنڌ ڪونهي.

اسم مفعول: "هن راڳ ڳاتو" ٻين هنڌ "ڳاتو" بدران چون "ڳايو".

"التم سا نہ هنئان، جا نہ سلتم ساهہ کي". (شاهہ)

الڻ مان التو ۽ سلڻ مان سلتو، پر ٻين هنڌ عام طرح چون "اليو" ۽ "سليو". هن طرح وچ واري "ت" اکر کي قائم رکڻ جي عادت سري ۾ زور آهي. ڪن ٿورين حالتن ۾ "ت" کي نرم ڪري "د" ڪيو اٿن. مثلاً، ونڻ مان ونتو پر "ورتو" بہ چون. وري "ورتو" مان "ر" ڪڍي چون "وتو" ۽ پوءِ ان جو اچار ڦيري "ودو" بہ چون، جنهن جو مونث "ودي".

"ساڏ سنگت جي اوت، ودي جنهن ويساهہ سان". (سامي)

ماضي معطوفي: "دريءَ منجهاران دوست ڏٺوسين، لالڻ ليئڙو پايون هليو ويو." (سچل)

ٻين هنڌ چون "پائي هليو ويو"، يا "پايو هليو ويو". پر سري ۾ "پايون" چون ٿا. ساڳيءَ طرح چون، تہ "هو ٽنگان ٽيڙيون پيو آهي". اهڙيءَ طرح "يو" بدران "يُون" پڇاڙي ڪم آڻين ٿا.

"هٿي هٿ چڏي ڪري، آوديا پرم نوار". (سامي)

هتي "چڏي" ماضي معطوفي جي پٺيان "ڪري" لفظ بہ ڪم آيو آهي. اهو "ڪري" گڏڻ جو رواج اڪثر سرحد سنڌ جو آهي.

ظرف: پاڙا، هتڙي ويهہ اسم تصغير واري "ڙو" پڇاڙي ڪم آڻڻ جو رواج سڄيءَ سنڌ ۾ آهي، پر هن طرح ظرف مڪان ۾ بہ اها پڇاڙي گڏيہ هت- هتڙيہ جت- جتڙيہ تت- تتڙي ۽ ڪٿ- ڪٿڙي چوڻ جو رواج رڳو سرحد سنڌ ۾، خاص ڪري شڪارپور طرف آهي.

سريليءَ تي سرائڪيءَ جو اثر

107. سنڌ جو سرو، خاص ڪري جيڪب آباد وارو پاسو بروچڪو ملڪ آهي ۽ اتي بروچڪي يا سرائڪي ٻوليءَ چالو آهي. جيڪب آباد ۽ شڪارپور جا ڪيترائي هندو به گهرن ۾ بروچڪي ڳالهائين ٿا. جنهنڪري بروچن وانگر "وهنجڻ" بدران "ڏاوڻ" (ڏانوڻ)، ۽ "ڳالهه" بدران "ڳل" چون ٿا. جيئن "منهنجي ڳل ٻڌ"، يعني منهنجي ڳالهه ٻڌ. سريلي جي گرامر ۾ جيڪي علحديون ڳالهيون آهن تن لاءِ به هڪڙو ئي سبب اهو آهي ته اتي جي ٻوليءَ تي بروچڪيءَ جو اثر ٿيو آهي. مثلاً سرائڪيءَ ۾ "يار" جو جمع "ياران" ۽ "سڄڻ" جو "سڄڻان". شڪارپوري انهيءَ نموني "ڪارڪ" جو جمع "ڪارڪان" چون ٿا.

الف: سري ۾ "اسين" بدران "اسان" ۽ "توهين بدران "توهان" چون ٿا. سو به سرائڪي نمونو آهي. مثلاً:

"اسان نہ ڪنهن دي جائي هون،
جائي ڪنهن نہ نپائي هون."

(سچل)

ب: سري جا رهاڪو "آيس" بدران چون "آيم"، سو به سرائڪي نمونو آهي. سرائڪيءَ ۾ "م" ضمير متڪلم "س" ضمير غائب جي معنيٰ ڏيکاري ٿي. "وسر نہ ويسم"، معنيٰ وسري نہ ويندم. "ويندم" معنيٰ مون کي ويندو. "بخار هيس" معنيٰ تپ اٿس. "اٿس" معنيٰ هن کي آهي.

پ: مٿي چيو ويو آهي ته "تو" ۽ "پيو" ٻئي گڏي زمان ماضي استمراري جوڙڻ جو رواج سڄيءَ سنڌ ۾ سري کانسواءِ پيو ڪنهن به هنڌ ڪونهي. اهو دستور به سرائڪيءَ مان ورتوائون. "مان کاوان ٿو پيو". هي جملو ئي سرائڪي نموني آهي، جنهن ۾ چون ته "مئن کاوندا پيا هان".

ٻ: "هن راڳ ڳاتو" يعني "ڳايو" بدران "ڳاتو" چون ٿا. هن طرح وچ واري "ت" اکر قائم رکڻ جو دستور سرائڪيءَ ۾ آهي.

ت: سرائڪيءَ ۾ اسم تصغير واري "ڙو" پڇاڙي ڪم آڻڻ جو رواج بلڪل گهڻو آهي. جهڙوڪ فريد نالي هڪ شاعر چيو آهي ته:

سڄڻ رنڙا تہ سک مُنڙا، خوشي دا سانگ سپ تنڙا،
نہ جيءَ ڄُنڙا، نہ ڏک ڪنڙا، ايهہ ڪنڙي مونجهہ ول ول دي.

سري ۾، خاص ڪري شڪارپور ڏي انهيءَ نموني ظرف مڪان ۾ ﺑـ اها پچاڙي گڏي هٽ هنڙي ۽ تت ـ تِتڙي چون ٿا. هيءَ ﺑـ سرائڪي جو اثر چئبو.

اُباوڙي طرف جي ٻولي

108. پنوعاقل، گهوٽڪي، ميرپور ماٿيلو ۽ اٻاوڙو جيتوڻيڪ سکر ضلعي ۾ آهن، ته ﺑـ انهن هنڌن جي ٻولي سکر ۽ روهڙيءَ کان ڪجهه قدر علحدي آهي ۽ شڪارپور جي ٻوليءَ وارو ميناج منجهس ڪونهي باقي اچار چٽا اٿس.

ٻوليءَ جي نموني لاءِ هڪ مثال ڏجي ٿو: "هڪڙي جا سمهي مٿي، ٻي جا پوي ٿيڙ، ته نه چڙهندو ﺑـ چڙهي". يعني هڪڙي ڳالهه ته مٿي (ڪڏ تي يا پيهي ٿي) سمهي ٿي ۽ ٻي ڳالهه ته ٿيڙ يعني ماڪ پوي ٿي، تنهنڪري (تپ) جيڪڏهن نه چڙهڻو هوندس، ته ﺑـ چڙهندس. هيءَ ڪچي ٻولي چئبي جو جملو ئي اٽپورو آهي. "تپ" لفظ ڪم آيل ڪونهي، تنهنڪري جيڪڏهن جملي جو مطلب نه ڏجي ها، ته گهڻن کي جيڪر سمجهڻ ۾ ئي ڪين اچي ها. ٻي ڳالهه ته مٿئين جملي ۾ "چڙهندو" لفظ ڪم آيل آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته اُپي جي ٻوليءَ جو اُباوڙي طرف جي سنڌيءَ تي اثر ٿيو آهي. اهو اثر اتي جي مسلمانن جي ٻوليءَ تي هيڪاري وڌيڪ ٿيو آهي، جي، "هلنداسين" بدران چون "جلنداسين" ۽ "هوري هوري" بدران چون "هولي هولي" يعني آهستي آهستي، اچار ﺑـ بگڙيل اٿن. جهڙوڪ چون ته "هو ماٺهو ڳڙ پننندو ﺑـ وجي، ته ڪئندو ﺑـ وجي". يعني ڳڙ پنيندو ﺑـ وجي ته ڪائيندو ﺑـ وجي. "پنيندو" بدران چون "پننندو"، پ ۽ ن ٻنهي جي مٿان زبر، ۽ "ڪائيندو" بدران چون "ڪئندو" (ڪ جي مٿان زبر ۽ همزي مٿان پيش). ڪيترا مسلمان ساڳي ئي جملي ۾ اڌ سنڌي ته اڌ اُپي جي ٻولي ڪم آڻين ٿا. جهڙوڪ چون ته "آءِ پيو تو کي ڳوليان، تون اٿي ڪٿو ئي". يعني مان پيو تو کي ڳوليان، تون اتي بيٺو آهين. جيئن بهاولپور طرف وڃبو تيئن اُپي جي ٻوليءَ جو اثر هيڪاري وڌيڪ معلوم ٿيندو.

سريليءَ جا علحدا لفظ

109. سرحد سنڌ ڏي "پوتار" لفظ گهڻو ڪم اچي ٿو جهڙوڪ چون "سچل فقير پوتار". ٻروچ ﺑـ ڪيڪارڻ مهل چون "پوٽار خوش آهين؟" اهو

اصل سنسڪرت لفظ ڀٽار آهي، جو اڳلي واسطي عزت ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪم آڻبو آهي. شڪارپور جا هندو توڙي مسلمان "ماتو" لفظ گهڻو ڪم آڻيندا آهن، جو اصل ۾ آهي "مان اُتو" يعني مون چيو (سنسڪرت – اُڪت). اهو ائين ڪم آڻيندا آهن، جيئن انگريزي ۾ چون I say. سچي سري ۾ "گاڏيءَ" بدران چون "بگي"، اهو لفظ شڪارپور جي قديم هندو واپارين اهڙو ته ڦهلايو جو آئيلنڊ ۽ آمريڪا ۾ به عام ٿي ويو آهي.[1]

سرحد سنڌ ۾ "ڪيسو" بدران ڪي چون "گوگهو". اَنُ ماپڻ لاءِ "پاٽي"، تنهن جي بدران ڪيترا چون "پٽڪي". "ٽويو" بدران ڪيترا چون "ٽوڪو". "ڪاڪو" جو مونث "ڪاڪي" چون ٿا، جو اڪثر "ادي" يا "دادي" جي معنيٰ سان ڪم آڻين ٿا. "ڪاڪيون رات قيام جيڏيون جت ڪري ويا". سکر ضلعي ۽ سرحد سنڌ کان وٺي لاڙڪاڻي تائين جاءِ جي ڪُڏ کي چون "ڪونو". ٻماڙ جي ڪڏ کي چون "ٽپڙ". ماڙيءَ جي ڇت کي چون "وڏاورو" يعني وڏيل ياگو Projection. "هن کي انعام ڏيو": ڏيو معنيٰ مليو. ڪي ظرف علحدا اٿن، جهڙوڪ چون "هن هاسڪار جهيڙو ڪيو". هاسڪار معنيٰ خواه مخواه يا خالي ٻيلي، دادو ۽ سيوهڻ تعلقن ۾ ڪي اهو لفظ هيئن به ڪم آڻين. "هاسڪار منهنجو به ڪم ڪندو اڇج". هتي هاسڪار معنيٰ انڌ پنڌ يا اڳو پوءِ. "هو رهندو ڪم بگاڙي آيو." رهندو معنيٰ اٿلندو اباوڙي ۽ ميرپور ماٿيلي طرف ڪانگ يا ڪانءَ بدران چون ڪانگڙو ۽ انگوڇو بدران چون پوتڙو تيڙ معنيٰ ملڪ. خيرپور رياست جي آفيس ۾ گهڙبو ته معلوم ٿيندو ته ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين وارا لفظ عمديدارن لاءِ اڄ تائين ڪم آڻين ٿا. جهڙوڪ:

ناظم	ڊيپوٽي سپرنٽينڊنٽ
خزانه عملدار	ٽريزري آفيسر
متصدي صاحب	اڪائونٽنٽ

110. سچل، سامي، بيدل، بيڪس ۽ ٻين سري جي شاعرن سري جي لفظن جو خوب استعمال ڪيو آهي، جهڙوڪ:

[1] Rule_ Burnell: Glossary of Anglo_ Indian Collquial words and Phrases.

معنيٰ	لفظ	معنيٰ	لفظ
اڻ ونڊيل	ابوهيو	پردو	آتر
پلٽ	اُميٽ	آلسي	اَلساٽو
رمزون	موڙان	چوٽون	چاٽان
پٽي، فرهي	پاتي	بوجو	پوٽ
اگڙي	چيٽڙو	چپر (اکين جا)	الڪون

ساميءَ جي سلوڪن ۾ "ڪڇجو" معنيٰ گندو ياڪِنو. اهو لفظ سرائڪيءَ ۾ بہ آهي.

شاهہ جي رسالي ۾ بہ سريليءَ جا لفظ ڪجهہ قدر آهن:

1. "شڪستي، سيد چوي، چيمان ڪيو چوءِ" — چيمان
2. سنڌيءَ چانگن چس، پير ٽرنڊءِ پب ۾. — چس
3. اصل آريءَ ڄام جو پاند نہ پڇتوسون. — پڇتو

سريليءَ جا عام اصطلاح

111. بصر ڪَٽا پائينداسين يعني بصر سنڌيندااسين.

تپ جوڙ يعني تپ گهٽ اٿم.

مُنيون پرڻ يعني مڪڙيون هڻڻ، زور ڏيڻ

ول ولڻ يعني وجهہ ڳولڻ.

منهن وڏو يعني اٽاسو، نرلڄو، نرجو بيشرم.

"موري منهن وڏا ٿيا، وديا تا نہ وڃن،
اديون اٽاسن، تن ڪوجهن کي ڪوهہ ڪريان."
(شاهہ)

چانڊيا ۽ مگسي ذاتين وارا مسلمان لاڙڪاڻي ضلعي ۾ آهن، جو اڳي انهن چانڊين جي نالي پٺيان چانڊڪو پرڳڻو سڏبو هو. چانڊين ۽ مگسين جي پاڻ ۾ اٽڪٽ گهڻي هئي. انهيءَ سبب سڄيءَ سنڌ ۾ جڏهن هاڻ ڪو چوي تہ "هو پاڻ ۾ چانڊيا مگسي آهن"، تہ ان جي معنيٰ تہ هڪٻئي جا دشمن آهن يا پاڻ ۾ ٺاهہ نہ اٿن.

باب چوٿون

وچولي جون حدون

112. سري ۽ لاڙ جو وچ وارو ڀاڱو "وچولو" سڏجي ٿو جنهن جون حدون ڪنڊياري ۾ دادو تعلقن جي اتر واري ڀاڱي کان وٺي ، هيٺ ڪوٽڙي ڏويزن تائين آهن. اهو سنڌ جو "وچولو" يعني وچ وارو ڀاڱو آهي ۽ اُتي جي ٻولي "وچولي" ڪوٺجي ٿي.

وچولي جي ٺيٺ سنڌي

113. سڄيءَ سنڌ ۾ سيوهڻ جهڙو قديم شهر ٻيو آهي ئي ڪونہ اهو نالو بہ ويدن واري زماني جو آهي. مٿي اڳي ئي چيو ويو آهي، تہ رگ ويد واري زماني ۾ انوُ آريا لوڪ جو اولاد شوي آريہ لوڪ، هاڻوڪي "شارڪوٽ" ۾ رهندا هئا. جو اصل سنڌن نالي پنيان "شِوَ پور" (شوي، سبي) سڏبو هو ۽ پوءِ سڄو پنجاب، ايران جو ڪجهہ ڀاڱو ۽ سڄي سنڌ هٿ ڪيائون جيئن پراڻن ۾ ڄاڻايل آهي[1].

ايران وارو جيڪو پاسو شوي آرين هٿ ڪيو سو سندن نالي پنيان "شيوآستان" سڏجڻ ۾ آيو جنهن جو اُچار بگڙجي "سبستان" ٿيو[2]. سنڌ ۾ اهي آريا لوڪ جنهن هنڌ پنهنجا ماڳ جوڙي ويٺا، سو هنڌ بہ سندن نالي پنيان "شوستان" ڪوٺجڻ ۾ آيو جنهن جو اچار پوءِ بگڙجي "سيوستان"، "سهوان" ٿيو ۽ هاڻ عام طرح "سيوهڻ" سڏجي ٿو. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ "سيوهڻ" نالو نهايت قديم آهي ۽ الور، برهمڻ آباد ۽ ٻين شهرن کان گهڻو گهڻو آڳاٽو آهي، جيئن ميجر جنرل ڪننگهام پنهنجي جوڙيل قديم هندستان جي جاگرافيءَ ۾ ڄاڻايو آهي.

114. شوي آرين جي ٻولي جهڙي ٺيٺ چٽجي تهڙي هئي. سنڌ ۾ هنن سيوهڻ وارو پاسو وسايو تہ سنڌين ٺيٺ ٻوليءَ جا اهڃاڻ اتي اڄ تائين

---

[1] J.E. Partiger: Ancient Indian Historical Tradition, Pages 264 and 293.

[2] "The sibis or Sivas have given their name to Sibistan" R.D Banerji: A Junior History of India, p.15.

پڌرا آهن. سيوهڻ ۽ دادو سنڌو نديءَ جي هڪ ڪپ تي آهن ۽ ٻئي ڪپ تي ساهتي پرڳڻو آهي. سنڌ جي انهيءَ سڄي وچولي ڀاڱي جي ٻولي اڄ به سچيءَ سنڌ ۾ ٺيٺ ليکجي ٿي. فارسي تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي، ته قديم زماني ۾ "سيوستان سڄي پرڳڻي کي چوندا هئا ۽ فقط قلعي کي سيوهڻ چوندا هئا"[1]. مٿي اڳي ئي چيو ويو آهي، ته اسڪولن جي درسي ڪتابن ۾ اها وچولي ٻولي ڪم اچي ٿي. هن وقت جيڪا عربي سنڌي آئيوتا ڪم اچي ٿي، سا 1853ع ۾ ٺهي، جن صاحبن اها جوڙي، تن مان هڪڙو سرڳواسي ديوان ننديرام ميراڻي سيوهڻ جو وينل هو. جنهن تاريخ طاهريءَ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. جنهن صورت ۾ درسي ڪتابن ۾ رڳو حيدرآباد ۽ ان جي پسگردائيءَ جي ٻولي ڪم اچي ٿي ۽ هيءَ سڄو ئي ڪتاب انهيءَ ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. تنهن صورت ۾ هتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو ته وچولي جي هن پاسي جي ٻولي ڪهڙين ڳالهين ۾ درسي ڪتابن کان علحدي آهي.

وچولي جون علحديون ڳالهيون

115. وچوليءَ ۾ جنهن جو جمع جن (ج مٿان زبر) ۽ تنهن جو جمع تن (ت مٿان زبر يعني "آ" جو اچار). درسي ڪتابن ۾ جن ۽ تن لکيل آهي، يعني ج ۽ ت جي هيٺان زير جو اچار آهي. اهڙيءَ طرح ٻيا به گھڻيئي لفظ آهن، جن ۾ وچولي ۾ "آ" ته هيٺ ڏاڪڻي ڀاڱي ڏي "اِ" چون ٿا.

الف: سري وانگر ساهتي پرڳڻي ۾ ڪاٽي، ڪاڏي، جاڏي، تاڏي، جاتي ۽ تاتي چون ٿا. سيوهڻ پاسي ڪٿي، ڪيڏي، جيڏي، تيڏي، جتي ۽ تتي به چون. درسي ڪتابن ۾ رڳو ٻهريون نمونو عام آهي.

ب: "ٻهرو هيءَ پاڻو سوَلو ڪرين ساڻ ڪي" (شاهه). ساهتيءَ ۾ چون "ٻهرو پر ڪتابي سنڌيءَ ۾ "ٻهريون" لکن. ٻهرو پاڻو معني ٻهرين منزل. "پاڻو" لفظ لاڙجو آهي.

ب: لفظن ۾ نڪ جي اچار گڏڻ جي عادت ساهتي پرڳڻي ۾ گھٽ آهي، جنهنڪري "ٻهريون" بدران ٻهرو چون ٿا. ساڳيءَ طرح منهنجو تنهنجو

[1] شمس العلماء مرزا قليچ بيگ: "قديم سنڌ"، صفحو 339.

۽ پنهنجو بدران مهنجو، تهنجو ۽ هنجو چون ٿا. حقيقتن اتر وارا صحيح آهن، جو اصل ۾ اهو نڪ جو اچار آهي ٿي ڪو نہ. اتر ڏي پڻهس بدران عام طرح چون پڻس معنيٰ هن جو پيءُ، ڪتابي سنڌيءَ ۾ ٻئي نمونا آهن.

ساهتيءَ جا علحدا لفظ

116. ساهتي پرڳڻي ۾ ڪي علحدا لفظ اصطلاح ۽ پماڪا عام آهن، جي ٻين هنڌ عام نہ آهن، اهڙن علحدن لفظن جا ٿورا مثال هيءُ آهن:

1. اڄ اُڪرس ڪيو اٿس يعني گهٽ يا گرمي آهي. "اُڪرس" معنيٰ گرمي يا گهٽ (هوا بند ٿيڻ ڪري).
2. اسان جاءِ کي راڳو ڏياريو. راڳو معنيٰ ليپو لنب (گاري سان).
3. لڳلڳو جنهن ۾ گيهہ سارڄي ٿو تنهن کي عام طرح چون (وڏڻ) يا وڏڻو.
4. "پئسن" بدران عام طرح چون "ڏوڪڙ".
5. ڏوڪڙ کوڙ اٿس يعني پئسا ججها اٿس. اهڙيءَ طرح "ججهو" يا گهڻو بدران "کوڙ" لفظ عام طرح ڪم آڻين ٿا.
6. وڏي پاءُ يا پاڻ کان وڏي کي عام طرح "پائو" چون ٿا، جو نهايت سنو ۽ منو لفظ آهي ۽ اهو لفظ سري ڏي بہ چالو آهي.

موري تعلقي ۾ گوال نالي هڪ واٽيو وڏو ڌاڙيلو ٿي گذريو آهي، تنهنڪري هاڻ "گوال" لفظ جي اصطلاحي معنيٰ آهي ڌاڙيلو ساڳيءَ طرح مڪيءَ جي ڏنڍ وارن حُرن ڌاڙا هڻي، سڄيءَ سنڌ ۾ ترٿلو وڌو تہ هاڻ "حُر" معنيٰ ڌاڙيلو شاهينگہ.

خاص ساهتيءَ جا اصطلاح

117. "ڏيري جو ڪمي" معنيٰ بيگر ۾ وهندڙ يا مفت ۾ ڪم ڪندڙ "ڏيرو" جنهن کي "دربيلو" بہ چون، سو ڪنديارين تعلقي ۾ آهي.

الف: "پنجوءَ جي پڻ ساڻ هڻڻ" معنيٰ "واجبيءَ کان وڌيڪ طلبڻ يا ڏگهي ڳالهہ ڪرڻ". ساهتي پرڳڻي ۾ پنجوءَ نالي هڪ واٽئي وٽ هڪ وڏو پڻ (آن جو ماپو) هو تنهن تان اهو اصطلاح ٺهيو.

ب: "پنج پنجوءَ جا ڪُتائي پيا آهن". يعني "ٻارهو ٿي ڪوٽ اٿس (پئسو ڪپيس)".

ساهتيءَ جو اصطلاح

118. ساهتي پرڳڻي مان اسان کي ڪي پهاڪا بہ مليا آهن:

جهڙوڪ: 1. اول پيٽ پنجوءَ جو ٻار ٻچا سڀ پوءِ.

2. "چتي چنين جي، پرڻ تي پيئي"، چنيجا ۽ پرڻ نالي ٻہ ڳوٺ موري تعلقي ۾ هڪٻئي جي آمهون سامهون ٻن وڏن شاهي دڙن تي ٻڌل آهن. اصل ٻنهي ڳوٺن وارا هڪٻئي کي گهڻو ويجهو رهندا هئا. هڪ لڱا ڪي ڌاڙيل ڪن چنيجاين کي ڌاڙو هڻڻ تي ويا. پر رات جي وڳڙي ۾ ڀلجي وڃي پرڻ کي ڌاڙو هنيائون. هاڻ جڏهن هڪ جي بدران ٻيو آئيءَ ۾ اچي وڃي، يا هڪ جو ڏوهہ ٻئي تي پوي، تڏهن ائين چون.

3. "قلوءَ واٽئي رات وهاڻي، ڳالهين ڪندي ڳوٺي ڪاٽي". قلوءَ نالي هڪ واٽيو ڳوٺ پريا تعلقي نوشهري ۾ تي گذريوآهي، جنهن بابت هڪ گيت بہ ٺهيل آهي تہ: "قلو هڪ ڳوناٽو هو مزي جهڙو واٽيو هو".

4. "اهڙي جٺ ڪيائينس، جهڙي ٻرڙي ڪئي ٻارن سان". ٻرڙن جي ذات وارا نوشهري ۽ ڪنڊياري تعلقي ۾ گهڻا آهن. هڪ ڳوٺ سندن نالي پٺيان "ٻرڙا" سڏجي ٿو. هن پهاڪي جو بنياد هن طرح آهي: هڪ لڱا ڪي ٻرڙا پنهنجا ٻار پنهنجي ڪنهن ذات ڀائيءَ جي سنڀال هيٺ ڇڏيہ پاڻ لاباري تي ويا. پٺيان ٻارن گهڻو هلاڪ ڪيس، تہ ٻرڙي اهڙو ڪم ڪيو جو ٻارن کي ان جي ڳُنديءَ ۾ بند ڪريہ سندن مائٽن کي وڃي جتايائين تہ پنهنجا ٻار وڃي پاڻ سنڀاليو. مون کان سنڀاليا نٿا وڃن. انهيءَ تان اهو پهاڪو پيو.

5. "ٻرڙي پوي تہ ٻاجهہ، پر ۾ ٿو ڀاءُ مري". جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي ڪنهن غريب ڀاءُ ڀرائيءَ جو قياس نہ ڪندو آهي، تڏهن ائين چئبو آهي.

6. "ٻيو هر ڪو اچڻو ويڃڻو پمو ٽاٽائي". پموں (پمن) نالي ساهتيءَ جو هڪ واٽيو لڳڻي ٻيڙي هو. تنهنڪري جڏهن ڪو ماڻهو هڪ هنڌ گهڻو وقت ڪپ ڪوڙي ويهندو آهي، تڏهن هن لاءِ ائين چئبو آهي.

حيدرآباد طرف جا اصطلاح ۽ پهاڪا

119. ياڳوءَ نالي هڪ شخص حيدرآباد ۾ ٿي گذريو آهي، جنهن کي "جهڳلو" ڪري چيڙائيندا هئا. هڪ وڏو ڪتورو ساڻ کڻندو هو جنهن ۾ جيڪر ٻه سير چانورن جا پئجي سگهن. ڪنهن وهاڻيءَ وڏائي تي ويندو هو ته پڇندا هئس، ته "ياڳو پلاهه کپيئي"؟ پهريائين ته ناڪار ڪندو هو پر اتيئي پنهنجو ڪتورو ڪڍي چوندو هو ته چڱو هن وٽيءَ ۾ ڪٽي داڻا ڏينم". انهيءَ ڪري "ياڳوءَ جهڳلي واري وٽي" معنيٰ تمام وڏو ٿانءُ.

(الف) حيدرآباد ۾ گنگوءَ نالي هڪ پڪوڙائي نهايت عمدا پڪوڙا تريندو هو تنهنڪري گراهڪن جي وٽس گهڻي پيهه هوندي هئي ۽ ڏاڍو گوڙ لڳو پيو هوندو. انهيءَ سبب "گنگوءَ وارو گوڙ" معنيٰ تمام گهڻو گوڙ.

(ب) "واڇان" نالي هڪ ڪم عقل زال ٿي گذري آهي. جا پاڻي پريندي هئي پرڻ ۾ ۽ آلا چيڙا نوڙيءَ ۾ ٻڌندي هئي! انهيءَ سبب "واڇان" معنيٰ چري. پهاڪو آهي ته "چريا ڏيئي چار، واڇان وٽجي هڪڙي". يعني هڪڙي واڇان چئن چرين جي برابر آهي. اهڙيءَ طرح سڄيءَ سنڌ ۾ ڪيترا اصطلاح ۽ پهڪا ڪن استاني ڳالهين تان ٺهيل آهن. وڌيڪ مثالن لاءِ ڏسو مصنف جو جوڙيل ڪتاب "پهاڪن جي پيڙهه" ۽ "گلقند" ياڳو پهريون ۽ ٻيو.

باب پنجون

لاڙيءَ جون حدون

120. سنڌ جو ڏاکڻو ڀاڱو جو وچولي جي هيٺان آهي ۽ وچي سمنڊ سان لڳو آهي، سو لاڙ سڏجي ٿو. لاڙ جا ٻه ڀاڱا آهن: هڪڙو حيدرآباد ضلعي وارو لاڙ جو بدين ۽ ٽنڊي باگي کان هلي بلڙي شريف، تعلقي گونيءَ تائين آهي. اتان ڪوهه ڏيڍ پري ميرپور بٺوري تعلقي جي جهوڪ شريف (ميران پور) ۾ شاهه عنايت صوفيءَ جي درگاهه آهي. انهن ٻن نامور درگاهن جي وچ کان وٺي، ڪراچي ضلعي جو سمورو ڏاکڻو ڀاڱو جو ڪيٽي بندر ۽ ڪراچيءَ طرف لڙي اچي سمنڊ سان لڳو آهي، سو ڪراچي ضلعي وارو لاڙ آهي. انهن ٻنهي ضلعن جي لاڙ جي ٻولي "لاڙي" ڪونجي ٿي.

لاڙ معنيٰ لڙيل يا هيٺاهون ڀاڱو. ان جو ضد آهي سرو معنيٰ مٿيون يا اتر وارو پاسو. اڳي ڪڇ جي رڻ ڏي سمنڊ هو جنهن جو پاڻي بدين تعلقي جي پريان گهاري شيخياڻيءَ واري رڻ ۾ ايندو هو جنهنڪري بدين تعلقو ٻه سمنڊ سان لڳو بيٺو هوندو هو. هاڻي اوڏهين سمنڊ ڪونهي، تہ بہ اهو پاسو اڃا تائين لاڙ سڏجي ٿو.

لاڙي ٻوليءَ جو درجو

121. لاڙ جي ٻوليءَ تان اسان جا ڪيترا ماڻهو کِلندو ڪندا آهن ۽ سنڌ جي ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان ان جو درجو گهٽ ليکيندا آهن. حقيقتئون لاڙ ۾ رڳو هندن جي ٻولي ڪچي آهي، جو انهن مان ڪيترا لاڙ جا اصلوڪا رهاڪو آهن ۽ سنڌين ٻوليءَ تي دراوڙيءَ ۽ داردڪ (ڪشميري وغيره) جو اثر ٿيو آهي. لاڙ ۾ جيڪي مسلمان آهن، تن مان بلڙي شريف ۽ ٽکڙ شريف وارا سيد توڙي سيد ساجن سوائي ڪوچي (ٽنڊي باگي طرف) واري جو اولاد علوي سيدن مان آهن، جن جو شهر "متعلوي" (مٽياري) هالا تعلقي ۾ آهي. اتان لڏي پوءِ هتي اچي رهيا. اهڙيءَ طرح ٺٽي طرف جا ڪيترا سيد ٻيا مسلمان ارغونن جي صاحبين ۾ ٻين هنڌان لڏي اتي اچي رهيا هئا. اهي لاڙ ۾ پوءِ آيا. تنهنڪري سنڌين ٻولي، لاڙ جي اصلوڪن

رهاڪن جهڙي ڪچي ڪانهي، پر انهن کي بہ اتي آئي گهٽيئي ورهيہ ٿي ويا آهن. تنهنڪري هن وقت لاڙ جي هندن توڙي مسلمانن جي اچارن سان لاڳاپو رکندڙ ڪي اهڙيون علحديون ڳالهيون آهن، جي سنڌ جي ٻئي ڪنهن بہ ڀاڱي جي ٻوليءَ ۾ ڪينهن. جنهنڪري لاڙيءَ جو ڌار دفعو ليکجي ٿو. ان ۾ ڪيترا لفظ ۽ اصطلاح بہ علحدا آهن. شاهہ جي رسالي ۾ جيتوڻيڪ عربي، فارسي، نج سنسڪرت ۽ پراڪرت ۽ نج سنڌي لفظ گهڻا آهن. تہ بہ لاڙي لفظ بہ ڪيترائي آهن ۽ اچار تہ سمورا لاڙي اٿس. جنهنڪري اٿين چئي سگهجي ٿو تہ سڄو رسالو لاڙي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. انهيءَ سبب گهڻا مثال رسالي مان ڏنا، پر انهن ڳالهين جي ذڪر ڪرڻ کان اڳي ڪي تاريخي حقيقتون ڄاڻائجن ٿيون. تہ سمجهڻ سولو ٿئي، تہ ڇو ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان لاڙجي ٻوليءَ جو نمونو نرالو ٿيو آهي.

لاڙ ۾ دراوڙ

122. قديم زماني ۾ سنڌ ۾ دراوڙ هئا ۽ هن وقت بہ اوڏ ۽ ماڱر (ماڃر) ذات جا ماڻهو آهن. اهي سنڌ جي آڳاٽن دراوڙن جو اولاد آهن، يا پوءِ ڏکڻ هندستان کان آيا، سا پڪ ڪانهي، ايترو معلوم ٿئي ٿو تہ ڪيترين صدين کان سنڌ، ڪڇ ۽ گجرات جا وڻجارا ملبار طرف وڻج واپار لاءِ ويندا هئا. اڄ بہ مغلپين تعلقي جاتي، ڪڇ ڀڄ ۽ گجرات طرف جا ميربحر ڏنگيون هاڪاري ملبار طرف وڃن پيا. هن وقت لاڙ ۾ ڪي ماڻهو آهن، جي ماڱر (ماڃر) ذات جا آهن. انهيءَ ذات وارا ماڻهو ملبار ۾ بہ گهڻا آهن.

تو سمو آءُ گندري مون ۾ عيبن جوءِ
پسي راڻين رُوءِ متان ماڱر مٺيين.

(شاهہ)

سنڌ جو حاڪم ڄام تماچي سمي گهراڻي مان هو سو نوريءَ نالي هڪ ماڻهي، ذات جي گندري پرڻيو هو. مٿئين بيت ۾ شاهہ صاحب نوري ماڻهيءَ کي "ماڱر" سڏيو آهي. اُهي ماڱر ذات جا ماڻهو ڪينجهر ڍنڍ ڏي هئا. جا هيلايا، تعلقي ٺٽي ۾ آهي. ان وقت سمن جي گاديءَ جو هنڌ "ساموئي" هو جو اڄ هڪ ننڍڙو ڳوٺ ٺٽي کان ڏيڍ ڪوهہ پري مڪلي ٽڪريءَ جي اتر طرف، ٻنهہ ڇيڙي تي آهي. ڄام تماچيءَ ۽ نوريءَ جون تربتون اڄ تائين اتي

آهن. اڳي درياءَ اتان وهندو هو. ان وقت ٺٽي جو شهر اڃا ڪو نہ وسيو هو ۽ سجاول وارو پاسو سنڌونديءَ جي پاٽيءَ هيٺ ٻڏو پيو هوندو هو. انهيءَ سموري اراضيءَ ۾ ماگر ذات جا مهاڻا رهندا هئا. هي ماڻهن کي اتان پتڻ لنگهائي پار ڪندا هئا. سجاول پاسي "ماگر" بدران عام طرح چون "ماڃر" يعني "گ" کي مٽي "ڃ" ڪيو اٿن. نہ تہ لفظ ساڳيو ئي آهي ۽ دراوڙي بنياد جو آهي. بنيادي معنيٰ اٿس ڄار رکندڙ يعني مهاڻو. اهي ماڃر يا ماگر ذات وارا هن پاسي ايترا گهڻا هئا. جو اڄ بہ سڄو سجاول وارو پاسو سندن نالي پٺيان "ماڃر" سڏجي ٿو. سجاول ۾ "ماڃر" نالي هڪ ڍنڍ بہ آهي. انهن آڳاٽن مهاڻن جو اولاد اڄ تائين سجاول طرف جنهن ڳوٺ ۾ رهي ٿو سو ڳوٺ بہ سندن نالي پٺيان "ماڃر" سڏجي ٿو.

لاڙ ۾ جهبير يا ڄبير

123. قديم زماني کان وٺي لاڙ جو پاسو وٽج واپار ڪري مشهور هو تنهنڪري جيڪي قومون ٻاهران ٿي آيون تن جي گهڻي ڏم اوڏهين هئي. ڪلجڳ شروع ٿيڻ وقت ڪي پشاچ لوڪ داردستان ۽ ڪشمير طرف آيا، جن مان پوءِ ڪن پنجاب ۽ سنڌ ۾ بہ اچي ٻنڪون وڌيون ۽ سندين ٻوليون هينئر داردڪ ٻوليون سڏجن ٿيون. انهن لوڪن مان ڪي اڄ تائين ڪراچي ضلعي واري لاڙ ۾ آهن.

سميون ڪري سينگار، راءَ ريجهائڻ آئيون،
ڄام هٿ ۾ ڄار، ڄلي ڄبيرن وچ ۾.
(شاهہ)

ڄبير ذات جا مهاڻا، جن کي جهبير، جهبيل، ڄبير ۽ ڄبيل بہ چون ٿا. اهي هينئر بہ ڪشمير ۽ پنجاب طرف ججهي تعداد ۾ آهن. سمن جي صاحبيءَ ۾ توڙي شاهہ صاحب جي وقت ۾ اهي شايد ڪينجهر ڍنڍ ڏي ماگر (ماڃر) ذات وارن مهاڻن سان گڏ رهندا هئا. جنهنڪري مٿين بيت ۾ شاهہ صاحب سندن نالو بہ آندو آهي. اهڙيءَ طرح داردڪ ٻوليون ڳالهائيندڙن مان ڪي ٻيا بہ لاڙ ۾ هوندا تہ عجيب ڪونهي. لاڙي ٻوليءَ مان ايترو ظاهر آهي، تہ

ان تي ڪجھه اثر دراوڙي ٻولين جو ۽ ڪجھه اثر ڪشمير طرف جي داردڪ ٻولين جو گهڻو ٿيو آهي، تنهنڪري انهيءَ جي اثر جو ڏار ذڪر ڪجي ٿو.

لاڙيءَ تي دراوڙي اثر

124. دراوڙي ٻولين ۾ وسرگ (Aspirates) يعني "هہ" جي اچار وارا اکر ڪينهن، پر آرين جي سنسڪرت توڙي پارسين جي زند اويستا ۾ آهن. آرين جي سنگ ۾ دراوڙ لوڪ سنسڪرت سکيا، پر پورا اچار ڪرڻ نہ ايندا هئن. جنهنڪري وسرگ اکر مان بنيادي اکر ڪڍي باقي "هہ" جو اچار بچائيندا هئا. اهو رواج پوءِ پراڪرت ۾ اهڙو زور ٿيو جو پراڪرت ڳالهائيندڙن اهڙن اکرن کي ڇڻ تہ مرڪب اکر ڪري ئي ڇڏيو. خود سنسڪرت ۾ ڪن لفظن جي حالت ۾ ائين ٿيو. قديم سنسڪرت ۾ "گهن" معنيٰ هڻڻ يا مارڻ، انهيءَ "گهن" لفظ مان "گ" نڪري ويو، جنهنڪري هاڻوڪيءَ سنسڪرت ۾ "هَن" معنيٰ مارڻ، جنهن مان سنڌي لفظ "هَڻڻ" نڪتو آهي. ساڳيءَ طرح قديم سنسڪرت ۾ "گرڀ" معنيٰ جهلڻ، جنهن جو اچار هاڻوڪي سنسڪرت ۾ آهي "گرهہ"، جنهن مان "گرهڻ" لفظ نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي جهلڻ يا جهلجڻ. انهيءَ "گرهڻ" لفظ جو اُچار لاڙ ۾ آهي "ڳرهڻ" جنهن مان "ڳرهيو" ۽ "ڳيڙو" لفظ نڪتا آهن.

"سيخن ماهہ پچاءِ جي نالو ڳيڙءِ نيهہ جو". (شاهہ)

هتي "ڳيڙءِ" معنيٰ تو ڳرهيو يا ورتو. هيءَ لاڙ جو لفظ آهي. ساڳيءَ ريت "سکيو" جو اچار ڦري ٿيو "سهيو" يعني "ک" مان "ڪ" نڪري ويو، جنهنڪري باقي "هہ" جو اچار رهيو.

"سهيو سکيو جندڙو وڏءِ جيري ۾ جاڻي".

اهڙيءَ طرح دراوڙي ٻولين جو اهو اثر سڄيءَ سنڌي ٻوليءَ تي ظاهر بيٺو آهي، پر لاڙ جي ماڻهن جي ملبار طرف جي دراوڙن سان لڙهہ وچڙ پوءِ بہ هلي آئي ۽ اڄ تائين هلي اچي. ماڇر ذات جا مهاڻا جي اصل ملبار طرف جا آهن سي جججهي تعداد ۾ هئا ۽ اڄ تائين لاڙ ۾ آهن، تہ سياويڪ طرح دراوڙي ٻولين جو لاڙي تي ڪجھه سرس اثر ٿيو آهي. مثلاً

"مونهائي اڳي، گهڙو سپ گهڙا ڪٽي."

"مونهان ئي اڳي" معنيٰ مون کان ئي اڳ ۾، هتي ڏسو ته "کان" حرف جر مان بنيادي اکر "ڪ" ڪڍيو، باقي رڳو "هه" جو اچار بچايو اٿن. (ک=ڪ+هه). ساڳيءَ طرح شاهه جي رسالي ۾ ڪيترن هنڌ "توکان" بدران "توهان" ۽ "اوهان کان" بدران "آنهان" لکيل آهي. مثلاً:

"ساريان ڪا نه سرير ۾ طاقت توهان ڏار"

توهان معنيٰ تو کان. "آن اهيان آنهان ڏار". "آنهان" معنيٰ "اوهان کان". هن ريت "کان" بدران "هان" چوڻ جو رواج سچيءَ سنڌ ۾ لاڙ کانسواءِ ٻئي ڪنهن به هنڌ ڪونهي. هي دراوڙي ٻولين جو اثر آهي.

لاڙيءَ تي داردڪ ٻولين جو اثر

125. داردڪ ٻوليون ڳالهائيندڙن ۾ اهڙن وسرگ اکرن بابت قاعدو ئي اُلٽو آهي. سر گريئرسن ڄاڻايو آهي ته ڪشمير طرف داردڪ ٻولين ۾ نرم وسرگ اکرن (Sonant aspriates)گهه، جهه، ڍ، ڌ ۽ ڀ کي اوسرگ Disaspirate ڪندا آهن، يعني منجهائئن "هه" جو اچار ڪڍي ڇڏيندا آهن. ائين به ڪولي چيو اٿس ته لاڙي ٻولي انهيءَ ڳالهه ۾ داردڪ ٻولين سان مشابهت رکي ٿي. ان لاءِ هيءَ مثال به ڏنا اٿس:

گهه: ڏگهو بدران چون ڏگو گهٽو بدران چون گٽو گهر بدران گر ۽ گهوڙو بدران گورو.

جهه: ججهو ۽ وجهوس بدران چون ججو ۽ وجوس put on him

ڍ: ڪڍ بدران ڪڊ، ننڍو بدران ننڊو ۽ ريڍار بدران ريڊار.

ڙهه: چڙهيو بدران چريو ۽ ماڙهوُ بدران مارو (ماڻهو)

ڌ: ڌيءَ بدران ديءَ، لڌو بدران لدو ۽ پنڌ بدران پند.

ڀ: ڀاءُ بدران با. ڀريو بدران بريو ڀيڻ بدران بيڻ ۽ ڀُوت بدران بُوت.

ٺهه: ماٺهو بدران ماٺو پٺهي بدران پٺي thy father.

رهه: ورهين (کان) بدران ورن (کان) from years.

وهه: اوهين بدران اوين (آئين) ۽ توهين بدران توين (ٽئين).

ڏسو لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا، جلد اٺون، ڀاڱو 1 صفحو 170 ۽ 171.

مٿين مثالن تي وچار ڪرڻ سان سمجهي سگهجي ٿو ته اها عادت ڪجهه قدر اسان ۾ به آهي، مثلاً سنسڪرت لفظ ڪٽنبِ بدران چئون ڪٽنب، وليداس بدران ولبداس ۽ مڌ بدران مد يعني شراب.

مهيسر جي مد، جي هٽ هڏهين هوءِ (شاهه)

هيءَ عادت لاڙ جي ماڻهن جي گهڻي آهي ۽ اهو هڪ مکيه سبب آهي، جنهنڪري لاڙي ٻولي ڪڇي ۽ ڪل جهڙي ٿي پيئي آهي. هنن مثالن مان به ٿي ڳالهيون پيون به ظاهر آهن جن جو ڊار ذڪر ڪجي ٿو.

126. **"هه" جو اچار:** سر گريئرسن جي ڏنل مٿين مثالن مان معلوم ٿيندو ته لاڙ جا ماڻهو نه رڳو وسرگ اکرن مان "هه" جو اچار ڪيڏي ڇڏيندا آهن، پر "هه" اکر ڊار هوندو آهي، ته اهو به ڪو نه اچاريندا آهن. مثال ڏنا اٿس ته "چڙهڻ" بدران چون "چرڻ" ۽ "ورهين ڪان" بدران چون "ورن ڪان". اها عادت لاڙ جي ماڻهن ۾ سچ پچ ايتري قدر زور آهي جو "آهيان" بدران چون "آيان"، "ٻاهر" بدران "ٻار" "ٺهلرام" بدران ٺيلرام، رحمت الله بدران "ريمت آلا" ۽ "لوهه" بدران "لو". لاڙ جا مسلمان جيتوڻيڪ ايتري قدر "هه" سان هاجو نٿا ڪن ته به انهيءَ عادت کان صفا آجا ڪينهن.

"آئين جي ورن واريون سرتيون، سڏڙيون". (شاهه)

هتي "اوهين) بدران "آئين" لفظ ڪم آيل آهي.

"سيخن ماهه ٻچاءِ جي نالو ڳيرءِ نيهه جو."

هتي مصدر "ڳرهڻ" معنيٰ "ولڻ" تنهن مان "ڳرهيءِ" بدران ڳيرءِ لکيل آهي.

آڏا چڪڻ چاڙ ممڃي مؤج نه سهي مڪڙي (شاهه)

هتي چاڙهه" بدران "چاڙ" لکيل آهي.

ساڳيءَ طرح "چاڙهيڪو" بدران چاڙيڪو" لکيل آهي. اصل صحيح اچار آهن ٻراهي، ديسي لفظ "چڊئي" معنيٰ چڙهي ٿو. هتي "ڊ" منجي "ڙ" ٿيو آهي ۽ "هه" جو اچار آهي ئي ڪو نه. ساڳيءَ طرح اسين چئون "ڪالهه" پر رسالي ۾ لکيل اهي "ڪال". اهو اصل سنسڪرت لفظ "ڪليه" آهي، جنهن ۾

ٻـ "ھـ" جو اچار ڪونهي، هيءَ وري نئين عادت آهي، جا هن وقت زور وٺندي وڃي ٿي، جنهنڪري ڪيترا مسلمان "آدرياءُ" بدران چون "آڊرياءُ". لاڙ جا هندو "دار" بدران عام طرح "ڊار" چون، پر "دال" جو اچار "ڊال" ۽ "پد" جو اچار "پڊ" ڪن ٿا. انهيءَ عادت لاڙ ۾ اجا گهڻو زور نـ ورتو آهي، جنهنڪري جتي "ھـ" جو اچار ڪيپي اُتي ٻـ ڪو نـ ڪن.

127. ڙ ۽ ر: سر گريئرسن جي ڏنل مثين مثالن مان هيءُ ڳالهہ ٻـ ڏسڻ ۾ ايندي، تـ لاڙ جا ماڻهو (خاص ڪري هندو) "ڙ" بدران "ر" چون ٿا. مثلاً "گهوڙو" بدران چون "گورو". گهوڙي تي چڙهڻ بدران چون "گوري تي چَرڻ" ۽ گاهہ چَرڻ بدران چون "گا چَرڻ" مطلب تـ "چڙهڻ ۽ "چرڻ" ۾ تفاوت ڪو نـ رکن، حيدرآباد ۾ لاڙ هڪبئي سان گڏيا پيا آهن، تـ لاڙ جو اهو اثر حيدرآباد جي هندن تي بـ ٿيو آهي، جن کي بـ "ڙ" ۽ "ر" جي تفاوت جي اڪثر سڌ ڪا نـ پوندي آهي، جنهنڪري اتر وارا مٿانئن کلندا آهن. درسي ڪتابن ۾ جيتوڻيڪ حيدرآباد طرف جي سنڌي ڪم اچي ٿي، تـ بـ ان ڏس ۾ ڙ ۽ ر جو فرق رکندا آهن.

الف: ٽ، ڊ ۽ ڍ اکرن ۾ ٿورو "ر" جو اچار آهي، پر لاڙ جا ماڻهو اهو ڪو نـ ڪن.

لاڙ جي ماڻهن جون پيون عادتون

128. سنڌيءَ ۾ سڀ ڪنهن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪا نـ ڪا اعراب آهي، جنهن جو اچار سرحد ڏي چٽيءَ ريت ڪن ٿا ۽ شڪارپوري اُهو سُر سان اُچارين ٿا. وچولي طرف ان جو اچار اهڙو اڻ لکيءَ طرح ڪندا آهن. جو ڏاريو ماڻهو سنڌن ڳالهائڻ مان جيڪر سمجهي ڪين سگهي، تـ هر هڪ لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪا اعراب آهي. لاڙ جا ماڻهو خاص ڪري هندو اهو اُچار اڪثر ڪو نـ ڪن. "ھـ" جو اچار تـ ڪو نـ ڪن، پر وسرگ اکرن مان ٻـ "ھـ" ڪڍيو ڇڏين. انهيءَ سبب "ياءُ" بدران چون "يا" ۽ "ياهہ" بدران بـ چون "يا"، "آءُ" ۽ ماءُ" بدران چون "آ" ۽ "ما".

129. لاڙ جي هندن توڙي مسلمانن کي لفظن جي اُچارن سُسائڻ جي

عادت ٻه گهٽي آهي. جهڙوڪ "پيءُ" بدران چون "پي" pe "چوينس" بدران چون "چينس"، معنيٰ 'هن کي چئو'. "ڪاٺڻ" بدران چون "ڪِيَڻ"، "ڪِيان ڪچارؤ؟" معنيٰ 'ڇا ڪان'؟ '(ڪهڙي شي ڪان'؟).

الف: لاڙ جي ماڻهن کي "اِ" ۽ "اي" جي عادت ٻه گهٽي آهي. "اڄ" ۽ "وڄ" لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ پيش يعني "اُ" جو اچار آهي، پر لاڙ ۾ انهن لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ زير يعني "اِ" جو اچار ڪندا آهن. سو ٻه اڻ لکيءَ طرح "ڏنائينس" بدران چون "ڏئينس" ۽ "چوينس" بدران چون "چينس" معنيٰ 'هن کي چئو'. هن ريت ٻه اچار مسسيو ننڍڙا ٿيو پون.

ب: لاڙ جي ٻولين ۾ داردڪ ٻولين وانگر "اِدغام" (Epenthesis) ٻه آهي. مثال:

"گهڙي گهڙو هٿ ڪري چيلهه ٻڌي چوتو.
مهجو من ميهار ڪي پار وڃي پوتو
گهوتي ۾ گهوتو مون کي محب ميهارجو". (شاهه)

"پهچڻ" مان "پهتو"، پر مٿي بيءَ سٽ ۾ لکيل آهي "پوتو". هتي ڏسو ته لاڙ جي ماڻهن پنهنجيءَ عادت پٽاندر "پهتو" لفظ مان "هه" جو اُچار ڪيئي ڇڏيو آهي، ته لفظ بچي ها "پئُتو". هتي "پ" جي مٿان زبر يعني "اَ"، ۽ "ءُ" جي مٿان پيش يعني "اُ" جو اچار آهي، انهن ٻنهي جي ميلاپ سان "او" جو اچار پيدا ٿيو آهي، جنهنڪري چون "پوتو". ساڳيءَ طرح "چهنڻ" مان "چهتبو"، پر لاڙ ۾ چون "چوتو". اهڙيءَ طرح ساڳئي لفظ ۾ هڪ اعراب جو ٻيءَ تي اثر ٿئي ٿو. هن کي "ادغام" چئبو آهي. هيءَ هڪ سنڌيءَ Euphony جو قسم آهي، ان جو وڌيڪ ذڪر سنڌي "صرف" جي اصولن ڄاڻائيندي ڪبو. هتي رڳو ايترو ڄاڻائجي ٿو ته اهو ٻه هڪ وڏو سبب آهي، جنهنڪري لاڙ جو اچارڻ ۾ سوس Contraction ٿي آهي.

لاڙي وياڪرڻ جون علحديون ڳالهيون

130. **اسمن جو ڦيرو:** لاڙ جا اُچار ڦريل آهن، تنهنڪري اسمن جو ڦيرو ٻه نرالو اٿن. جهڙوڪ "پيءُ" بدران چون "پي" Pe. تنهنڪري عام صورت ۾

جمع "پين" (Pen) معنيٰ 'هنن جو پيءُ'، "زال" جو جمع چون "زاليون"، تنهنڪري عام صورت ۾ جمع "زاليين". شاهه جي رسالي ۾ به ائين آهي:

"ڪنين ڪنين ماڙهيين پيئي ڪل ڪائي". سورٺ

لاڙ ۾ "ماڻهو" بدران چون "ماڙهوُ" (ماڙو)، ته عام صورت ۾ جمع "ماڙهيين".

الف: "لهه ساهڙ! سنيارؤن، لهرن لوڏي نه مران". (شاهه)

ڪتابي سنڌيءَ ۾ "لهر" جو جمع لهرون يا لهريون ۽ عام صورت ۾ جمع "لهرين" (لهر+اُن) پر لاڙ ۾ چون "لهرن" (لهر+اِن: يعني "آ" بدران "اِ" چون ٿا.

عدد: "ڪارهين ڏينهن ڪرم وريو ويراڳين جو". (شاهه)

ڪراچي ضلعي واري لاڙ ۾ "يارهن" بدران اڪثر چون "اڳيارهن" يا "ڳيارهن". حيدرآباد ضلعي واري لاڙ ۾ اڪثر چون "ڪارهن"، جنهن جو اُچار عام صورت ۾ "ڪارهين" (يارهين) آهي.

"پنجن منجهان پنرهن ٿيا، ائين ٿا ورق ورن". (شاهه)

"پندرهن" بدران لاڙ ۾ اڪثر چون "پنرهه" يا "پڙرهن". جو نج پراڪرت لفظ آهي. "نوانوي" بدران عام طرح "ودانوي" چوندا آهن.

ضمير خالص: "آن آهيان اُنهان ڏار"	آن = مان
"آن ڪي سات ڏنوءِ"	آن = اوهان

مطلب ته "آن" جو اچار جهڙو ضمير متڪلم ۾ تهڙو ضمير حاضر ۾!

"آئين پڻ سمهو ناڪئا" آئين	=	اوهين

"اوءِ فائق ۾ فرمان" — "هوُ" بدران "اوُ" — جمع "اوَ ءِ".

"فاني ٿيا في الله ۾ هُوءِ سين گڏيا هوُءِ" (شاهه)

مسلمان "هو" به چون، پر "هو" جو جمع "هوءِ".

"هُن تان لڄ لٿي" هن جو جمع "هُن" ("ن" هيٺان زير)

"پاڻي اُجيو اُن کي". اُن جو جمع "اُنِ" ("ن" هيٺان زير)

ضميرن جي جمع جوڙڻ جا اهي نمونا لاڙ جا آهن.

ضمير مشترڪ: "پنهنجو" بدران هندو چون "پانچو" يا "پينجو"."پاڻ" بدران "پنڊ" بہ چون.

ضمير موصول ۽ جواب موصول: "جنهن" ۽ "تنهن" بدران لاڙ جا هندو چون "جين" ۽ "تين"

ضمير استفهام: ڪم يا ڪوهہ معنيٰ ڇو ۽ ڪڇا يا ڪڇاڙو معنيٰ ڇا؟ (سنسڪرت 'ڪمسات'+ ڙو). اهي ضمير رڳو لاڙ ۾ ڪم اچن ٿا.

صفتي ضمير: اهڙو جهڙو تهڙو ۽ ڪهڙو بدران هندو چون ايرو جيرو تيرو ۽ ڪيرو: ايهو=اِهو جيهو- جهو تيهو-تهو ۽ ڪيهو- ڪهو بہ چون.

"جيهي سا تيهي بانهي پاروچن جي
حجت هوت پنهونءَ سين مون ڪميڻيءَ ڪيهي"

(شاهہ)

فعل: ڏنائينس بدران چون ڏنينس.

ڪائڻ	"	ڪِيڻ
ڇهتيو	"	ڇوٽو
آهيان	"	آيان
پهتو	"	پوتو
چڙهڻ	"	چڙڻ

"اچ" ۽ "وڃ" جي پڇاڙيءَ ۾ پيش يعني "اُ" جو اچار آهي، تنهن جي بدران زير يعني "اِ" جو اُچار ڪندا آهن. "مارينداس" ۽ "د" مٿان پيش (اُ) تنهن بدران زير يعني (ا) جو اچار گڏيندا آهن. "ڇو ڪُجا ڪپيئي؟". يعني "ڇئو ڇا ڪپيئي؟" (ڇو= ڇئو).

"طالب ڪٿر، سونهن سرس، روميءَ ڇو آهي." (شاهہ)

"روميءَ ڇو" آهي معنيٰ "روميءَ ڇيو آهي." (ڇو= ڇيو) پر هن کان وڌيڪ گهوٽالو زمان مضارع ۾ اٿن، جنهن جو ذڪر ڏار ڪجي ٿو.

مضارع:

"چٺان تٺن چٺج" چٺان = چوان
"چانڪ چڙهنديس ڪٺ تي" چان = چوان
"ڳلهنئون ڪورين عاشق عبداللطيف چي"

هتي "چوي" بدران "چي" ڪم آيل آهي.

"ڪريو مهاڙ ملير ڏي روءِ اُپي ۽ چوءِ" (شاهه)

'روءِ' معني 'روئي ٿي' ۽ 'چوءِ' معني 'چوي ٿي'. هتي "اي" جو اچار گهٽجي "اِ" ٿيو آهي.

"وچين‌ءَ وينا هُون، سنجهي رهن سمهين،
مهيسي منهن پانهنجو ڏاران ڏوڙ نہ ڏوُنِ"

"هٺن" (هجن) بدران چون (هوُن" ۽ "ڏٺن" بدران "ڏوُن".

"هيڏا هاڃا ٿِين، ٻُري هن ڀنڀور ۾"

هتي 'ٿيَن' بدران 'ٿِين' (ٿِي + ن: هيٺان زير يا "اِ").

"هوت پنهون ٿا نينِ" (نِي + ن: " ").

"جانب منهنجي جيءَ ۾ توجي طمع پوءِ،
ڪڻ ڪاتي وڍ اڱرا، ادب ڪرم ڪوءِ،
ڀانيان ڀال سندوءِ، جي ساجن سنئون نهاريين."

هتي 'پوي' بدران 'پوءِ' ۽ 'نهارين' بدران 'نهاريين' لفظ ڪم آيل آهن، ساڳيءَ طرح:

"تون ڏيين، تون لاهيين، تونهين هادي رب".

اسمن کي عام صورت جمع ۾ آڻڻ لاءِ بہ اهو "اين" جو اچار گڏيندا آهن، جيئن مٿي ڄيو ويو آهي.

ظرف ۽ حرف: لاڙ ۾ ڪي ظرف ۽ حرف نرالا آهن:

1. "جاڙ جيان ٿي جيڏيون!" جاڙ معني اجايو.
2. "آءُ نماڻي نڪٽي" نڪٽي، بنهه، بلڪل.

3. "مچڻ پانين گهٽ" مچڻ ـ متان

4. "توپئان" معنيٰ تنهنجي پنيان يا پرپٺ.

5. "مهند" معنيٰ "اڳي" ۽ "مهندان" معنيٰ "اڳيان".

لاڙ ۾ "مهند" بدران عام طرح چون "مانڊ" معنيٰ اڳي "مانڊان" معنيٰ اڳيان

6. "ڪنا" معنيٰ کان، "ڳر" معنيٰ وٽ.

7. آءُ نماڻي نڪٽي ـ نڪٽي معنيٰ بنهه، بلڪل.

8. "جيلانهن" معنيٰ جنهن لاءِ ۽ "تيلانهن" معنيٰ "تنهن لاءِ، تنهن سبب."

9 "سَل" معنيٰ "وٽ" ۽ "ملاءِ" يا "ملان" "وٽان" "مينڌري ملاءِ لڳس ڪان ڪپار ۾."

اِتان، تتان، جتان ۽ ڪتان بدران اِئان، تئان، جئان ۽ ڪئان چون لاڙ ۾ پروچن جو پير گهٽو ڪو نه پيو، نه ته هنديءَ وانگر لفظن جي وچ وارو "ت" اکر، اُتي ڪڍيو ڇڏين.

ضميري پڇاڙيون: تنهن "ڪه ڪريان ڪيٽان، ساه ويو سيٽان". لاڙ ۾ "سان" (حرف جر) بدران چون "سين". ۽ ان جي پنيان ضميري پڇاڙين گڏڻ مهل "سيڻ" بدران "سين" چون. جهڙوڪ "سيٽان" معنيٰ 'سائن' يا 'هنن سان'. ساڳيءَ طرح، ڪڻ= ڪي، ڪڻم= مون ڪي، ڪڻءِ= توڪي، ڪڻس= هن ڪي، ڪڻن= ڪين، ڪيٽاس= ڪيس يا هن ڪي.

"ڪير پانيڻ ڪن جي، ڪير چاڻي ڪيٽاس."

رسالي جون اهڙيون نحوي بناوتون ڏسي، نئون ماٺو هڪواريءَ جيڪر منجهي پوي.

الف: "جيڏيون ڏٺيان جي، صورت ساهڙ ڄام جي."

ڏٺيان معنيٰ ڏٺي اَٿ، يعني اوهان ڏٺي (صورت).

"ڏٺان جي پروچ، مون جٺن هوت اکين سين،
مون ڪي چيان لوچ، پاٺا پيئيون ڇپرين."

ڏٺان معنيٰ ڏٺو اَٿ، يعني اوهان ڏٺو (پروچ)

چيان معنيٰ چيو اَٿ، يعني اوهان چيو.

ڏنيان (صورت) جنس مونث. ڏنان (پروچ) جنس مذڪر. هن طرح فعل جي پنيان " لَن " ضمير ڪي پڇاڙيءَ وانگر ڪم آڻڻ جو رواج رڳو لاڙ ۾ آهي.

لاڙيءَ جا علحدا لفظ ۽ اصطلاح

131. لاڙ ۾ ڪيترائي علحدا لفظ ۽ اصطلاح ڪم اچن ٿا، ڪن جا رڳو اچار ڦريل آهن. جهڙوڪ:

اَپ = اُپ. آٿاٽو= آچار ڪَتاڻ. اُپڻ = چاڻڻ.

آڙيڪو = ڪنڊو. ڀڳٽو= داٻلو. پٽون = وڇون.

ٽولڙا= جُون. گهنا. جانڪڻ = سنيالڻ. ڏرڪڻ =چڙهڻ، چنبڻ.

ڏار= دال. ڪڙيو = اَنگرڪو. ڪرمٽ= ٽولڙا. گولاٽي = ڦيراٽي.

لسڻ =ٿوم. ليس = حاضر. تيار. مِيٽ = پيٽ، خبر. نمرو = خوش، چڱو ڀلو. ونڊير = مِنيُون، صاحب.

"پنهونءَ پيڪان پچنڊيا" پچنڊيا= اُچليا (شاهه)

"پاهون ڪين ڏسن" پاهون = پنيان (شاهه)

اهڙيءَ طرح رسالي ۾ ته ڪئين لفظ لاڙ جا آهن.

لک سينءَ يا پوري سينءِ، معنيٰ ٿوري وقت تائين.

ڪهڙي اکر؟ = ڪهڙي حساب؟ يا ڇا جي ڪري؟

لَڪ لانچڻ معنيٰ ڪمر ڪشڻ. ويءَ وِهائڻ = وٽج ڪرڻ

132. "گهر تني جي ڪير، سات جني جي سُڃيون" (شاهه)

ڪيرَ معنيٰ واڌائي يا مبارڪ پٽ ڄمڻ يا ٻئي ڪنهن شڀ ڪارج ٿيڻ تي واڌائي يا مبارڪ ڏيڻ مهل ڪير ورهائيندا هئا. ڪيرون ڏيڻ معنيٰ واڌايون ڏيڻ. حيدرآباد ضلعي واري لاڙ ۾ مسلمان جڏهن ڪنهن کي ڪنهن ڳالهه تان واڌايون يا مبارڪون ڏين، تڏهن چون: "ادا، ڪيرون"! اڳلو و راڻيءَ ۾ چوي "شڀ ڪيرون" يعني 'چڱيون واڌايون' "شڀ" نج سنسڪرت لفظ آهي، پر لاڙ جا مسلمان اهو عام طرح ڪم آڻيندا آهن.

133. لاڙ جي مسلمان ڪاسبين ۾ ڪيترا اهڙا لفظ ۽ اصطلاح عام آهن، جي نه اتي جا هندو ۽ نه سنڌ جي ٻئي ڪنهن پاڱي جا هندو يا مسلمان

ڪم آڻين ٿا. مثلاً: چون "ٻندي موڙي اٿيئي؟" ماني ڪاڏي اٿيئي؟ اڪري معنيٰ موجب "ٻندي موڙڻ" معنيٰ (مانيءَ جي) ٽُڪر کي مروٽو ڏيڻ يا پيچ ۾ پوڻ معنيٰ ٿي گرهه، پچڻ يا ماني کائڻ.

"نر هٽڻ" معنيٰ گهاٽو وجهڻ يا نقصان پهچائڻ: جهڙوڪ ڪو ڪاسبي، اڄ روز جيتري ڪم تي سچو روز لڳائي نقصان وجهي ته چون ته "نر هنيائينس". اهڙيءَ طرح منڇر ڍنڍ وارن مهاڻن ۾ به ڪيترائي لفظ ۽ اصطلاح عام آهن، جي رڳو هو پاڻ ۾ سمجهندا آهن. باقي ٻيو ڪو مشڪل سمجهي سگهندو. يوروپي لوڪن ۾ به اٿين خلاصين جي ٻولي نرالي آهي، جا هو پاڻ ۾ سمجهن، باقي ٻين کي سمجهڻ مشڪل ٿيو پوي.

لاڙي ٻوليءَ جو نمونو

134. لاڙ ۾ زالون هڪٻئي کي سڏ ڪرڻ مهل "لِئي" لفظ ڪم آڻينديون آهن. جهڙوڪ: "لئي، ڪاڪڙيءَ ما (ماءُ)، 'لوجريون پڪيون ٿيئي؟'". مڇيءَ جون ڪرڙيون تن کي 'لوجريون' (لوجهڙيون) چون. "لئي، گر جي ميٺ ڪجائين" يعني "ادي، گهر جي سنڀال ڪجائين." ڪنهن شخص چيو ته "گوري تان پيس چڙهي، ڏڪ اچي ويم" يعني گهوڙي تان ڪري پيس، ته ڏڪ اچي ويم. سندن اهڙن اُچارن سبب ڪيترا ماڻهو لاڙي ٻوليءَ تان کلندا آهن.

ٿريلي

باب ڇهون

ٿريليءَ جون حدون

135. ٿرپارڪر ضلعي جا طبعي ڀاڱا ٻه آهن: هڪڙو "ڊٽ" يعني ٿر يا واريا سو ڀاڱو ۽ ٻيو "پٽ" يعني ڏاڍيءَ زمين وارو ڀاڱو جنهن ۾ سڄو نارو ڍوريون اچي وڃي ٿو. اهو ميرپورخاص وارو پاسو اصل حيدرآباد ضلعي سان لاڳو هو ۽ اتي ٻولي به حيدرآباد طرف جهڙي ڳالهائين ٿا، تنهنڪري ٻوليءَ جي مطلب لاءِ سڄي ناري ڍورين جي ٻولي وچولي جي دفعي ۾ ليکڻ گهرجي. هاڻوڪو ٿر ڍورين يعني ڏيپلو مٺي، ڇاڇرو ۽ ننگرپارڪر تعلقا ۽ ٿر جو آڳاٽي گاديءَ جو هنڌ امرڪوٽ ٿر ۾ سمجهڻ گهرجن. انهن پنجن تعلقن ۾ جيڪا سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي، تنهن کي "ٿريلي" يعني ٿر[1] جي ٻولي سڏجي ٿو.

ٿر جو تاريخي احوال

136. سڄي ٿر ڍورين ۾ رڳو ننگرپارڪر وارو پاسو قديم زماني ۾ وسيل هو جو مهراڻ يا هاڪڙي جي شاخ بهاولپور رياست وٽان ڦيرو ڪري، ٿر ڏانهن لوڻي نديءَ سان اچي گڏبي هئي، جنهنڪري ننگرپارڪر تعلقي ۾ ڳوٺ ويرا واهه جي ويجهو پاري ننگر نالي هڪ وڏو بندر هو جنهن بابت ڪئپٽن ريڪس پنهنجي ڪتاب "ٿر جو احوال" ۾ ڄاڻايو آهي، ته اهو عيسوي ٻارهينءَ صديءَ ۾ ٻڏو هو. اتي اڄ تائين جين ڌرم وارن جي ڊٺل مندرن جا نشان ظاهر آهن. عيسوي ڇهين صديءَ ۾ جڏهن سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو راڄ هو تڏهن سوڍن راجپوتن اهو ننگرپارڪر وارو پاسو اچي وسايو رفتي رفتي اهڙو زور ٿيا، جو سومرن جي صاحبيءَ هوندي به امرڪوٽ جو قلعو پنهنجي قبضي ڪيائون. عمر سومري جي ڏينهن ۾ آمرڪوٽ وري سومرن جي هٿ ۾ آيو پر تنهن کان پوءِ وري راجپوت زور ٿيا ۽ سڄو ٿر وسايائون. ٿر جو اتر وارو

[1] سنسڪرت "ستل" معنيٰ 'بيٺل' يا "نه وهندڙ"، يعني خشڪ ملڪ (جتي درياءَ ڪونهي)، انهيءَ "ستل" لفظ جو اچار اول ڦري ٿيو "ٿل" معنيٰ ڏاڍي زمين (ضد - 'جل' معنيٰ پاڻي) ۽ 'ٿل' جو اچار ڦري ٿيو 'ٿر'.

"جر ٿر تڪ تنوار، ون ٽڻ وائي هيڪڙي". (شاهه)

پاسو "ڪاٺر جو ٿر" سڏبو هو ۽ ڏاکڻو پاڱو ڪڇ جي رڻ ڏانهن "پاٺر جو ٿر" سڏبو هو ۽ انهن ٻنهي ٿرن جي وچ وارو پاڱو "ڍٽ" ڪوٺبو هو. سڄي ٿر جي گاديءَ جو هنڌ امرڪوٽ جو شهر هو. همايون بادشاهه سنڌ ۾ آيو ته امرڪوٽ جي راڻي قلعو خالي ڪري ڏنس ۽ انهيءَ قلعي ۾ اڪبر بادشاهه ڄائو هو. انهن سوڍن راجپوتن ڏيپلو ملي ۽ ڇاڇرو بہ وسايا. مطلب تہ اهي ٿئي تعلقا ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان اڳي وسيل هئا. هن وقت بہ ٿر ۾ راجپوت، ڪراڙ لهاڻا ۽ ٻيا هندو گهڻا آهن ۽ مسلمان ٿورا آهن.

ٿر جا اُچار

137. ڏيپلي تعلقي جا ميمڻ اصل ننگر ٺٽي ۾ رهندا هئا ۽ سوڍن جي صاحبيءَ ۾ هن پاسي اچي رهيا. لاڙ جي ماڻهن وانگر "هہ" جو اچار اڪثر ڪو نہ ڪن. 'و' ۽ 'ڙ' جي تفاوت جي بہ گهٽي سڌ ڪا نہ پوندي اٿن. تنهنڪري، جهڙو، تهڙو ۽ ڪهڙو بدران چون جيرو تيرو ۽ ڪيرو. ٿر جا هندو ميگهواڙ ۽ ٻيا "هائو" بدران اڪثر چون "هوئي" (Yes). ڏيپلي جي ميمڻن کي "هہ" جو اچار اڪثر ڪو نہ اچي، تنهنڪري "هائو" لفظ ڪو نہ چون، پر نڙيءَ مان ٿورو ڪنجهڪار جهڙو آواز (آ آنَ) ڪندا آهن.

(الف) ٿر جا کتري، لهاڻا، ميگهواڙ وغيره منڊي بدران مندري، پُٽ بدران پتر ۽ کيٽ بدران کيتر چوندا آهن، جنهنڪري چئبو تہ سندن اچار سنسڪرت کي گهڻو ويجها آهن. پيءُ بدران چون "پيئو" معنيٰ ابو يا بابو.

(ب) ٿر جا هندو توڙي مسلمان لفظن ۾ نڪ جو اچار گهڻو نہ ڪندا آهن: جنهن، تنهن ۽ ڪنهن بدران چون جهن، تهن ۽ ڪهن. باقي ٿر جا هندو "ڪاٺڻ" بدران چون 'ڪاڙڻ' جهڙوڪ چون تہ "ڪاڙڻ کان وڏندي ماني نہ ڏي" يعني جيتري ماني کائي سگهبي، تنهن کان وڌيڪ نہ ڏي.

ٿريلي جي وياڪرڻ جون ٻيون علحديون ڳالهيون

138. ٿر ملڪ هڪ پاسي ڪڇ پيچ تہ ٻئي پاسي راجپوتانا جي حدن سان لڳو بيٺو آهي ۽ اتي جي ماڻهن جي پاڻ ۾ لڙهہ وڄڙ گهٽي آهي، تنهنڪري ٿر جي ٻوليءَ تي انهن پاسن جي ٻولين جو ڪجهہ اثر ٿيو آهي.

زور پرائيندڙ حرف Particle of Emphasis : گجراتيءَ ۾ 'ايڪ' معنيٰ هڪ ۽ ايڪج معنيٰ هڪڙو ئي يا رڳو هڪ. ٿر جا هندو بہ انهن لفظن جي معنيٰ کي زور پرائڻ لاءِ اها ساڳي "ج" پڇاڙي ڪم آڻيندا آهن. مثلاً ٿريلي ۾ "ارڳو" معنيٰ "اڳيرو ۽ ارڳوجه" معنيٰ اجا اڳيرو.

اسم خاص: ڪڇي ۽ مارواڙي "گڻيش" بدران چون "گڻيشيو" ۽ "جيسو" بدران چون "جيسيو". مطلب تہ ماڻهن جي نالن پٺيان "يو" پڇاڙي گڏيندا آهن. ٿر ۾ بہ ڪيترين حالتن ۾ ائين ڪندا آهن. مثلاً هڪ ميگھواڙ جو نالو "پورو" تنهن جي بدران چون "پوريو" ۽ ڏيپو" بدران چون 'ڏيپيو' [1] ڪن مسلمانڪن، نالن پٺيان بہ اها "يو" پڇاڙي گڏين ٿا. مثلاً "سومار" بدران چون "سوماريو".

ٿر جا ڪِراڙ پنهنجن نالن پٺيان اڪثر "شاهہ" لفظ گڏيندا آهن. مثلاً: ڪيول شاهہ پٽ جڳو شاهہ اهو نمونو گجرات جي ڪِراڙن کان ورتو اٿن.

ضمير (1) : ٿر جا هندو "مون ، بدران 'مين' چون. مثلاً مين وٽ معنيٰ مون وٽ، "مين سان گڏ" معنيٰ مون سان گڏ تنهنجو بدران "تين جو" ۽ پنهنجو بدران "پانجو" چون ٿا. هي پويان مثال ڏيکارين ٿا تہ ٿر جي ٻوليءَ تي ڪڇ ۽ لاڙ جي ٻوليءَ جي ڪجهہ ڇاپا پيل آهي، پر سڀ ڪنهن حالت ۾ ٿري ماڻهو "هہ" جو اُچار ڪدي نٿا ڇڏين. مثلاً "اها ڏم ڪيمائي؟" يعني اها ڏام ڏوم" (ناچ گاني جي) ڇا جي ڪري آهي؟ ڪيمائي معنيٰ ڪمڙي.

(2) "آ پاڻ کي کُسي ڪرٽي"، "آئون راجي ٿيوڻ لائق آهي". يعني پاڻ کي (اسان کي) خوشي ڪرڻ ۽ راضي ٿيڻ جڳائي. اهڙيءَ طرح 'پاڻ' بدران 'آپاڻ' لفظ ڪم آڻين ٿا. جو نج پراڪرت لفظ آهي. هين هندّ اڳياڙيءَ وارو "آ" جو اچار ڪدي ڇڏيو اٿن. پر ٿريلي اهو اڄ تائين قائم رکيو بيٺي آهي.

صفت: 'چڱو' بدران عام طرح چون 'پلو' مثلاً 'مور پلو ليئو'. يعني بنهہ چڱو يا اُچو وڳو 'ليئو' معنيٰ وڳو يا پوشاڪ 'گهٽو' بدران عام طرح چون 'گهڻ' مثلاً "گهڻ ڏينهن نہ ٿيا". يعني 'اجا ٿورائي ڏينهن ٿيا' (گهٽا نہ).

[1] ڏيپلي جي شهر توڙي تعلقي تي "ڏيپو" نالي هڪ ميگھواڙ جو نالو پيل آهي. جو اول هن اتي هڪ کوهہ کٽائي پنهنجو توڙي ٻين جو سنئج ڪيو هو. هن حالت ۾ "يو" بدران "لو" پڇاڙي ڪم آيل آهي. جنهنڪري "ڏيپلو" چئجي ٿو.

ڪردنت: 'ڪائڻ' مان اسم حاليو 'ڪائيندو'، پر ٿر جا هندو چوَن 'ڪائندو'. ساڳيءَ طرح 'چاهڻ' سان 'چاهيندو' پر ٿري چون 'چاوندو'.

فعل:

"ڪين ڏر تتي ماءُ، ڪين ڄر سندي سڄڻين،
وهي ۽ واجهاءِ، پنهي ڄيرن وچ ۾." (شاهه)

"وهي ۽ واجهاءِ يعني هلي بہ پيئي يا پنڌ بہ پيئي ڪري ۽ واجهائي بہ پيئي، ٿر ۾ 'وهڻ' لفظ عام طرح 'هلڻ' جي معنيٰ سان ڪم آڻيندا آهن. ٿر ۾ هڪ مسلمان کان پڇيو ويو تہ فلاڻو ڪٿي؟ چي، "وراند تائين هتي ٿيو هو پوءِ وهيو ڏيپلي". يعني ٽپهريءَ تائين هتي هو پوءِ ڏيپلي هليو ويو. "وراند" معنيٰ ٽپهري ۽ "وهيو" معنيٰ هليو. مٿئين مثال مان هيءُ بہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ "هو" بدران چون "ٿيو هو". ٿر جا هندو "ٿيڻ" بدران چون "ٿيوڻ". مثلاً ائين نہ ٿيڻ گهرجي، يا چون تہ "جيڪي ٿيوڻو آهي سو ٿيندو". 'ٿيوڻو' معنيٰ 'ٿيڻو'، هي ڪڇڪي ۽ مارواڙي نمونو آهي.

الف: 'اگهڻ' معنيٰ 'قبول پوڻ'، تنهن مان 'اگهيو'، پر "اگهاڻو" بہ چئبو آهي. ساڳيءَ ريت وڪڻڻ مان وڪيو ۽ وڪاڻو. ٿر ۾ اها اڻو پڇاڙي عام طرح هن ريت ڪم آڻين ٿا.

1. هيءُ نئون گهر اڏاڻو آهي يعني اڏيو آهي.
2. هي ڳوٺ نئون ٻڌاڻو آهي يعني ٻڌو آهي.
3. اسلام ڪوٽ ڦراڻو آهي، يعني ڦريو آهي. (ڏاڙيلن)

اهو نمونو ڪڇڪيءَ مان ورتو اٿن، جنهن ۾ بہ چون تہ 'آءُ مارڻو آهيان' يعني ماريو آهيان. "ويو" بدران عام طرح چون "گيو" (هندي لفظ).

ظرف: ٿر جا هندو "ڇو" بدران چون 'ڪيوَن'.

حرف جر: 'هن مجماني ڪي. هن ڪان، جو هو سڪرارو ٿيو هو' يعني هن مزماني ڪٿي، هن ڪان (هن لاءِ يا هن سبب) جو هو سڪرارو (چڱو ڀلو) ٿيو هو. "ڪان" حرف جر ڪي "لاءِ"، جي معنيٰ سان ڪم آڻين ٿا. ٻيو مثال: 'هن جو پيئڻو گهر منجهہ هو تنهن ڪان ٻاهر ٻيهي رهيو' معنيٰ هن جو پيءُ گهر منجهہ

هو تنهن کان (تنهن لاءِ يا تنهن سببان) ٻاهر ٻيهي رهيو (پيءُ کان ٻنو ٿي). "پر" بدران عام طرح "پڻ" چوندا آهن.
حرف جملو: "پڻ" Also لفظ ۾ "پ" جي هيٺان زير (ِ) بدران زبر يعني "آ" جو اُچار ڪن ٿا.

ٽريليءَ جو علحدا لفظ

139. ٽري ماڻهو هڪٻئي کي ڪيڪارڻ مهل چون "چاق، جوڙ سڪرارو خير ڪِين، هوڪاري ۾ روڙا پلا" وغيره. "خير ڪين" معنيٰ سک سلامتي ۽ "روڙو" معنيٰ چڱو.

1. "ڪمندڙن خير ڪِين، چوُندڙ چگا نہ ٿيا. (شاهہ)
2. "مرڪي مرماتا، روڙي راءِ ڏياچ جي".

ٽر ۾ "ڪنگهہ" بدران چون "دؤنس" ۽ "اُج" کي چون "تونس"

"تن ۾ تونس پرين جي پيان نہ ڍاپان". (شاهہ)

شاهہ جي رسالي ۾ سر مارئيءَ ۾ ٽر جا لفظ تمام گهڻا آهن:

سائيڪو پاروڙي، وراڪو وغيره.

الف: ٽر ۾ سج ايرڻ سان پٽ جي جنهن پاسي تي اُس جو تڙڪو پوي، تنهن کي چون "تڙڪول". مهڙ وارو پاسو "ٻڪڙ"، مٿيون پاسو "مٿاري"، ڇيڙي وارو "گوچار" سڏجي ٿو ۽ پٽ جي پڇڙيءَ کي "پوڇاندو" چوندا آهن. اهڙيءَ طرح ڪئين علحدا لفظ اٿن.

ٽر جو شعر

140. چوڻي آهي تہ "راڳ پنجاب ۾ جائو ٽر ۾ مئو". ٽر جي هندن ۾ ڪو جمي توڙي پرڻجي، تہ بہ سُر اهڙو ڪڍن، جو جڻ تہ ڪو مئو اٿن. شعر جوڙڻ جو ڍنگ بہ اهڙو ئي اٿن. پر، ڪي ڪي بيت چڱا چيا اٿن. جهڙوڪ:

واهوندا وريا، تڏهن ڳاڙهي تي ڳنوار،
چيٽ اڍائي ڏينڙا، پڌي تي پهنوار،
چلڻ ۾ چڪ ٿي، تڏهن موڙون ڏيئي ميهار،

جڏهن ياڙي جي پيڙ تي، تڏهن گهگهلي تي گڏهار،
ويچاريءَ اونار، ڪڏهن منهن نہ مڪيو.

بهار جون فرحتي هوائون المندي طرف کان لڳڻ شروع ٿين، تہ چون واهوندا وريا آهن، يعني بهار جون هوائون موٽي لڳيون آهن. وڻ ٽڻ مورجن تہ گاهہ پنو جام. ڏڏ مکڻ کائي ڳنوارن جون زالون ڳاڙهيون ڳٽڪيون ٿين ٿيون. ("چلڻ" معنيٰ گهاٽو گاهہ گهگهلو ٿيڻ معنيٰ بود پرجڻ). اوٺي کير مان مکڻ ڪو نہ نڪرندو آهي، تنهنڪري رڳو اونار جي زال منهن سٽيو نٽي ڪري سگهي.

141. ناري ڊويزن ۾ فقط بہ ناميارا شاعر ٿي گذريا آهن: هڪ صديق (صادق) فقير صوفي، جنهن جي نالي پنيان "صوفي فقير جو ڳوٺ" سڏجي ٿو ۽ ٻيو کپري تعلقي جو منٺار فقير، جو گذريل اوڻويهين صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي.

"حيدرآباد ۾ هل ٿيو، رت وهي ٿي ريل،
پورا اچي پيل، ساري سنڌ 'صديق' چوي".

انگريزن جي اچڻ ۽ ميرن جي صاحبيءَ جي خاتمي ٿيڻ بابت هيءَ پيشنگوئي صديق فقير ڪئي هئي.

منٺار فقير جون ڪافيون مشهور آهن. سندس جوڙيل ٽن ڪافين جون پهريون ٽڪون هي آهن:

1. لوئيءَ جي لڄ رکجانءِ، پوتيءَ جي پت رکجانءِ،
   پرور پاڪ خداءِ قسمت قيد ڪيو. (مارئي)
2. لڙ لهرن ۾ لڙهيو وڃانءِ ٿي. (سهڻي)
3. رک نہ ميارون، مٺ نہ مومل کي،
   منا تون مينڌرا، موٽي آءُ مير. (مومل)

منٺار جي ٻاٽي نهايت نماڻي آهي ۽ منجهس سڪ ۽ درد جا داستان آهن.

ڍاٽڪي

142. ٿر ۾ ڍاٽڪي ٻولي بہ چالو آهي، هن وقت اتي جيڪي نَڪُر (راجپوت)، ڪِراڙ (واڻيا)، ميگهواڙ ڀيل وغيره آهن، سي اصل راجپوتانا ۽

گجرات طرف کان آيا آهن. ٿر کي ڪڇ، راجپوتانا جو ڀاڱو (مارواڙ ۽ جيسلمير)، ۽ ننگرپارڪر کي پالنپور رياست (گجرات جو طرف) ويجها آهن. ٿر جي ڪيترن ماڻهن جي انهن سيني هنڌن جي رهاڪن سان لڙهه وچڙ گهڻي آهي. انهن سببن ڪري سنڌي، راجستاني ۽ گجراتي ٻولين جي ميلاپ منجهان، ٿر منجهه هڪ ٻنهه نئين قسم جي ٻولي نهي پيئي آهي، جا "ڍاٽڪي" يعني ڍٽ يا ٿر جي ٻولي سڏجي ٿي. اها ڳاڏڙ ٻولي راجستاني ٻولين جي دفعي ۾ ليکجي ٿي ۽ خود "ڍٽ" لفظ راجستاني ٻولين جو آهي. ڍاٽڪي ٻولي گجراتيءَ کي گهڻو ويجهي آهي. مثلاً گجراتيءَ ۾ چون "هُون جائون ڇُون" يعني آءٌ وڃان ٿو ۽ ڍاٽڪيءَ ۾ چون "هُون جائون ٿو". اهو "ٿو" نج سنڌي لفظ "ٿو" آهي، جنهن مان "هه" جو اچار ڪڍي ڇڏيو اٿن. جنهنڪري "ٿو" بدران "تو" چون ٿا. شاهه جي رسالي جو سر ڍول مارئي، جو راجپوتانا جي ڍول ۽ مارل جي قصي تي ٻڌل آهي، سو ڍاٽڪي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. انهيءَ سر جو پهريون بيت هيءُ آهي:

"اُتر واءُ ڪوندي پهلي موسم مينهن،
ٻالاپڻ رو نيهن، والا جم وساريين."

"جم وساريين" معنيٰ متان وسارين. اهي ٺيٺ لاڙ جا لفظ آهن. اهڙيءَ طرح ڍاٽڪيءَ ۾ پيا بہ ڪيترائي سنڌي لفظ آهن.

سنڌيءَ ۾ ڍاٽڪي لفظ

143. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڍاٽڪي لفظ گهٽا ڪينهن، جو ڍاٽڪي ڳالهائيندڙ سنڌ ۾ گهڻو تڙي پکڙجي نہ ويا آهن. عمر مارئيءَ جي قصي مشهور هئڻ سبب سنڌيءَ ۾ رڳو "مارو" لفظ عام ٿيو آهي، جو ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس 'ٿري مالدار'. جي مال جي چاري سانگي ڪڏهن ڪٿي تہ ڪڏهن ڪٿي گذارين ٿا. خود "مارئي" ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس 'مارو لوڪن جي نياڻي'.

"تون لنگهائيين 'لطيف' چئي ٿرن جا توري". (شاهه)

"توري" ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ اصل معنيٰ اٿس "شڪاري"، پر عام طرح ٿر ۾ ڀيلن کي "توري" سڏيندا آهن ۽ اهي اڇوتن جي دفعي ۾ ليکبا

آهن. ”ٽوريءَ“ جو مونث سنڌيءَ ۾ آهي ”ٽورياڻي“.

”ماڙهُو چونم مي، آءٌ هيرياڻي آهيان،
مون ور سرتيون سي، جي ٽورياڻيون ٽرن جون.“

(شاهه)

هيءَ بيت مسڪينيءَ جي باب ۾ آهي. ڇام تماچيءَ جي راڻي نُوري، ذات جي گندري (مهاڻي). ڇوي ٽي تہ ماڻهو مون کي مهاڻي چون ٿا، پر مان شڪارڻ آهيان ۽ ٽر جون پيلڻيون مون کان وڌيڪ آهن. ٽر ۾ ”ٽوپو“ معنيٰ ننڍڙو تلاءُ. اهو ڍانڪي لفظ رڳو ٽر ۾ عام آهي.

ڪڇڪي

باب ستون

ڪڇ

144."ڪڇ" لفظ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ "ڪڇ"، معنيٰ ڪنڌي يا ڪنارو.[1] ڪڇ ملڪ اُپبيٽ آهي: ٽن پاسن کان سمنڊ جون ڇوليون ڇلڪا ڏيئي ان جا پٽ پيون پسائين. تنهنڪري اهو "ڪڇ"، يعني سمنڊ جو ڪناري وارو ملڪ سڏجي ٿو. اتي جيڪا سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي، سا "ڪڇڪي" سڏجي ٿي.

145. عيسوي ستين صديءَ ۾ ڪڇ ملڪ سنڌ جي حڪومت هيٺ هو ۽ پوءِ بہ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ سنڌ جي سمن راجپوتن پنهنجو ڏڪو ڄمايو هو. سنڌي ماڻهن جي حڪومت اوڏهين ٿي، تہ سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ بہ انهن پاسن ڏي ٿيو. جنهنڪري اڄ سنڌي ٻولي نہ فقط ڪڇ جا جاڙيجا، لماڻا ۽ ڀاٽيا ڳالهائين ٿا، پر ڪاٺياواڙ جي اتر واري پاڱي ۾ بہ سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي.

ڪڇڪيءَ جون علحديون ڳالهيون

146. ڪڇڪيءَ جي اچارن ۾ ڦير آهي ۽ ڪيترا لفظ ۽ اصطلاح ٻيا ٻيا اٿس. هيٺين ڳالهين ۾ ڪڇڪي ٻولي لاڙ جي ٻوليءَ سان مشابهت رکي ٿي:

1. لفظن جي پڇاڙيءَ وارو اعراب ڪڍيو ڇڏين.
2. "اِ" جي اُچار جي عادت گهٽ اٿن. "منجهان" لفظ جي منڍ ۾ "اِ" جو اُچار ڪن ٿا.
3. اُچارن کي سسائين ٿا. "ڏنائينس" بدران چون "ڏنينس" ۽ "پڇيائينس" بدران چون "پڇينس".
4. "هہ" جو اچار ڪيترن لفظن مان ڪڍيو ڇڏين. "تنهن" ۽ "ڪنهن" بدران چون "تين" ۽ "ڪين". "تين کي رحم آيو" يعني تنهن کي رحم آيو. 'ڪينجو نينگر واڇي تو' يعني ڪنهن جو نينگر (ڇوڪر) اچي ٿو.

[1] "ڪاڇو" معنيٰ اهو ملڪ جو جبل جي وٽ يا ڪناري سان هجي. سنڌ جو جوهي تعلقو ڪاڇي ۾ آهي.

5. "اِتان" ۽ "جتان" بدران "اٿان" ۽ "جٿان" چون ٿا، يعني وچ وارو "ت" اکر ڪڍي ڇڏين ٿا.
6. ڪيترن لفظن جي وچ مان 'ر' ۽ 'ڙ' جو اچار ڪڍيو ڇڏين، جهڙوڪ: ڳايون چارڻ بدران چون ڳئو چاڻ. 'او ڪُسي ڪيڻ لڳا' يعني هو خوشي ڪرڻ لڳا (ڏسو ضميمو پيو).
7. عام صورت ۾ "اين" جو ڊگهو اچار ڳڏين ٿا. جهڙوڪ جانور: جناورين، ڏينهن: ڏيئين، 'جهجهي جهپاتين سين' يعني گهڻن ڏڪن سان.
8. آءِ 'ڪُرو' ڪريان؟ مان ڇا ڪريان؟، ائين "يه" جو اچار ڳڏين ٿا.
9. 'لوَ'، 'اَنَ' ۽ 'پند' ضمير ڪم آڻين ٿا، ۽ 'اوهان' بدران 'اَنَ' چون ٿا. اَنْ "ڪرو" ڪريان؟ اهو ڪرو لفظ لاڙيءَ ۾ ڪونهي.

147. ڍاٽڪي ٻوليءَ وانگر ڪڇڪيءَ ۾ "ٿو" بدران "تو" چون، پر "هو" بدران "تو" چون ٿا، جهڙوڪ: 'تو جو پاءُ مري ويو ٿو'، يعني تنهنجو پاءُ مري ويو هو.

148. آءُ ماريو آهيان' بدران چون 'آءُ ماراڻو آهيان'، تر ۾ به ائين چون.

گجراتيءَ ۽ راجستاني ٻولين جو اثر

149. 'مون جو رپيو وڃائجي پيو هوئو سو لڄهي آو پيو'.(لڀي آيو يعني لڌو). "هو" بدران هُوئو ۽ "آيو" بدران "آويو" چون. ساڳيءَ طرح "هواسين" يا "هواسُون" بدران ڪڇڪيءَ ۾ چون "هوئون". هي راجستاني ٻولين جو نمونو آهي.

150. گجراتي ۽ راجستاني ٻولين وانگر ڪڇڪيءَ ۾ 'نون'، 'ني' ۽ 'آني' ۽ 'ني' حرف ڪم آڻين ٿا. جهڙوڪ:
1. 'ملڪيت منجهان نو ن جو ڪو مون جي پتي ٿئي سي مُوڪي ڏي، يعني ملڪيت منجهان جيڪا پتي منهنجي ٿئي، سا مون کي ڏي
2. 'رامجي پيين ٿي اوُنچو آئي' يعني رامجي پيءُ کان اُوچو يا ڊگهو آهي، اُن ٿي ڪاسو=هن کان خاصو.

3. آئون ڪلياڻجي وٽ ويندوس, اني تين ڪي (تنهن کي) چوندوس, تہ تو جو مال نٿو وڪائجي (وڪامي). لاڙ ۾ بہ "ني" چون مثلاً, پنج ني ٻہ ست يعني پنج ۽ ٻہ ٿيا ستہ

4. 'ڪائي ني' معنيٰ ڪائي ڪري

5. 'تو ريج ڏيئين, پنيان' يعني تورن ٿي ڏينهن ڪان پوءِ 'مال مڙي تو جو آهي' يعني هيءُ مال سڀ تنهنجو ئي آهي. اهو زور پرائيندڙ حرف "ج" گجراتي ۽ راجستاني ٻولين جو آهي.

ڪڇڪي جا علحدا لفظ ۽ اصطلاح

151. ڪڇڪيءَ ۾ ڪيترا لفظ علحدا آهن ۽ ڪن جا رڳو اچار ڦريل آهن جهڙوڪ:

اورڪڻ: سجاڻ, ٻاپو: بابو ٻاپڙي: ٻائي, اڍي: اڍائي پڳ: پير, ڀڳتي: دکي, ڦڳائڻ: اُچلڻ, جهمڻ: ڪائڻ ڪائو: ڪانو, گائو: گانو, ڏونگري: بصر, روسڻ: ڪمڻ, ڏيس وڏو معنيٰ شهر نيڪالي, ترارين جي تر پيئي يعني ترارين جو ڦڪو لڳي ويو.

ڪڇ جي شعر جو نمونو

152. ميا پري مال, اوڍي اُچارا ڪيا,
نہ جاڻا ٻي ڳال, ڪيهر هليو ڪڇ ڏي,

يعني ڄام تماچي جي ياءُ ڄام اوڍي انن تي مال پري لاڏاڻو ڪيو (لڏي ويو). چيائين تہ مان ٻي ڪا ڳالھ ڄاڻان ٿي ڪا نہ يعني مان پنهنجي مرضيءَ موجب هلندس. ائين چئي هي شير مڙس ڪڇ ڏي هليو ويو.

سورٺي شعر جو نمونو

153. ڪاٺياواڙ جي سورٺ (سوراشٽر) پرانت (ضلعي) ۾ اهير, چارڻ, مير ۽ ٻيا ڪيترا سنڌ جي آڳاٽن رهاڪن مان آهن. سورٺي ٻوليءَ ۾

سندن ٿورو شعر ڇيل آهي. جهڙوڪ:

اُتر سيڙهيون ڪيڻيون ڏونگر ڏمريام،

هنئڙو تڙڦي مڇي جئن، ساجن سنيريام.

اُتر کان ٿڌي هوا (سيءُ) جون سيرون (وهڪون) پيون اچن. جبل مون تي ڪاوڙيا آهن. يعني سيءُ سبب جبل ٺري ويا آهن ۽ مون کي پير رکڻ نٿا ڏين ۽ ڄڻ تہ مون تي ڪاوڙيل آهن. سڄڻ ياد پيم، تہ منهنجون هنيون (دل) مڇيءَ وانگر تڙڦڻ لڳو.

هيءُ بيت پروفيسر مانڪد جي جوڙيل سورٺي ٻوليءَ بابت ڪتاب مان ورتو ويو آهي ۽ سسئيءَ پنهوءَ جي قصي تي ٻڌل پيو ڀانئجي.

لاسي

باب ائون

154. لسبيلي جو شهر ڪراچيءَ کان اٽڪل سٺ ڪوهہ پري بلوچستان جي حد ۾ آهي. سڄي لسبيلي رياست ۾ لس ٿي لس جبل لڳا پيا آهن. اتي گهڻي وٽڪار نہ هئڻ سبب اهو سمورو ملڪ لسو ۽ پسو پيو لڳي، تنهنڪري اهو نالو رکيو اٿن. اڳي ارم ٻيلو سڏبو هو اهو سڄو پاسو مڪران سميت اڳي سنڌ جي حڪومت هيٺ هو. تنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ اوڏاهين ٿيو. اڄ بہ سنڌي ٻولي لسبيلي ۽ گنداواهہ طرف ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي. لسبيلي رياست ۾ اٽڪل پنجهٺ هزار آدم آهي، جنهن مان چوڏهن هزار ماڻهو بلوچي ٻولي ۽ نوَ هزار کن بروهي ٻولي ڪم آڻين ٿا. باقي ٻائيتاليهہ هزار ماڻهو جيڪا سنڌي ڳالهائين ٿا، سا "لاسي" معنيٰ لسبيلي جي سنڌي سڏجي ٿي. (ڏسو لنگئسٽڪ سروي"، جلد ائون، ڀاڱو پهريون).

لاسيءَ جون علحديون ڳالهيون

اُچار: گهر، ٻاهر ۽ ننڍو بدران لاڙاين وانگر ڪر، ٻار ۽ ننڍو چون. پر گهاٽو هميشه ۽ ڳالهہ لفظن ۾ "هہ" جو اچار قائم رکن ٿا. "منڊيءَ" بدران پاڻ چون "منڊي".

(الف) "گم چي ويو" معنيٰ ٿي ويو. "جيئرو چو آهي" معنيٰ جيئرو ٿيو آهي. "هيترا سال چن" معنيٰ هيترا سال ٿين. اهڙيءَ طرح "ٿ" بدران "چ" چون ٿا، پر "ٿو" بدران چون "تو".

اسمن جو ڦيرو: لاسي ٻوليءَ ۾ "پير" جو جمع "پيران" ۽ "پورهيت" جو "پورهتيان". جيئن شڪارپور طرف آهي. "هڪڙي ماڻهوءَ جا ٻہ پٽ هئا"، هن جي بدران لاسي چون، "هڪڙي ماڻهي جا ٻہ پٽ هئا،" مطلب تہ جيئن "ڇوڪرو" لفظ کي عام صورت ۾ آڻي چئجي "ڇوڪري" تيئن هي "ماڻهو" لفظ کي عام صورت ۾ چون "ماڻهي".

ضمير: ضميرن ۾ وڏو ڦير اٿن:

1. ضمير غائب "هو" کي عام صورت ۾ آٿي چئبو "هن". پر لاسي ۾ چون "هُو" ("هـ" مٿان پيش ۽ "و" مٿان زبر يعني "آ" جو اچار). تنهن مان بہ "هـ" جو اچار ڪڍي باقي چون "وُ" مثلاً "وُ جو پٽ" معنيٰ هن جو پٽ ۽ "وُ جو گذران" معنيٰ هن جو گذران.
2. "اهو" بدران چون "ايهو". پر اڳيون الف ڪڍي چون "يهو". مثلاً "يهو مانجو پٽ چي" يعني اهو منهنجو پٽ ٿئي. "يهو" جو اچار گهٽائي "يہ" بہ چون. مثلاً "يہ جو مطلب چو؟" يعني انهيءَ جو مطلب ڇا؟ هن پوئين مثال مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ "اهو" بدران "ايهو يهو يہ" چون ٿا.
3. "ڇا" بدران چون "چو" يا "چي". "چي لاءِ" يعني ڇا لاءِ "يہ جو مطلب چو؟" يعني انهيءَ جو مطلب ڇا؟

فعلن جا گردان: اچار ڦريل اٿن تہ فعلن جي گردانن جو نمونو بہ ڦريل اٿن. خاص ڪري زمان مضارع ۾ وڏو گهوٽالو اٿن. جهڙوڪ:

"آنَ اُچي گر تو وچين" يعني آءُ اٿي گهر تو وڃان.

"آنَ ڪم پيو ڪرين" يعني آءُ ڪم پيو ڪريان.

" آنَ لائق ناهين" يعني آءُ لائق نہ آهيان.

"وچي تو چوينس" يعني وڃي ٿو چوانس.

"پلي تہ سرها ڇان" يعني پلي تہ سرها ٿيان (ٿيون).

ظرف: لاسيءَ ۾ "جر" معنيٰ "جڏهن" ۽ "تر" معنيٰ تڏهن. "جر اڇا گهاٽو ڏور هو تر وجي پٽ کي پسي منجهہ وجي تہ پتريو" يعني جڏهن اڇا گهڻو پري هو تڏهن هن جي پٽ کي ڏسي (جاءِ) منجهہ وڃي گهڙيو.

حرف جر: لاسيءَ ۾ "پاڏ" معنيٰ ڏي يا ڏانهن. اهو ظرف هن ريت حرف جر ڪري ڪم آڻين ٿا. "اوُهڪڙي ڏورين ملڪ پاڏ ويو" يعني هو هڪڙي ڏورانهين ملڪ ڏي ويو. لاسيءَ ۾ "ڳر" معنيٰ وٽ ۽ "ڳران" معنيٰ وٽان. "سان" بدران "سين" چون. اهي ٽيئي حرف لاڙيءَ ۾ آهن ۽ شاهہ جي رسالي ۾ بہ ڪم آيل آهن. لاسيءَ

۾ "ڪان" بدران "نُوِن" بہ ڪم آڻين ٿا. جو سرائڪي توڙي گجراتي جو حرف جر آهي. جيئن ڪ چون "تورڪان ڏينهان نون پوءِ" يعني تورن ڏينهن کان پوءِ

لاسيءَ جا علحدا لفظ ۽ اصطلاح

155. "اُڳارڻ" معنيٰ خرچڻ يا کپائڻ. مثلاً "جر سڀ اڳاريائين" يعني جڏهن سڀ (ڏن) خرچيائين ۽ کپايائين. جر معنيٰ جڏهن. تر معنيٰ تڏهن: گهاٽو معنيٰ گهٽو مثلاً. "اسان وٽ گهاٽي ماني کاڻ لاءِ آهي ۽ اوباري بہ سگهون ٿا". يعني اسان وٽ گهٽي ماني کائڻ لاءِ آهي ۽ اسين مانيءَ جي اوبر بہ بچائي سگهون ٿا. ٻيو مثال: "وکي گهاٽو چپڙيو" يعني هن کي گهٽو چنبڙيو. "گهتائڻ" معنيٰ گهرائڻ. مثلاً: "هڪڙي پورهيت کي گهتائي پڇ". "پترڻ" معنيٰ "گهڙڻ". مثلاً. "گر منجهہ نہ پتڙيو" يعني گهر منجهہ نہ گهڙيو. اهڙيءَ طرح ڪي علحدا اصطلاح بہ اٿن. مثلاً: "آڳي تان ورڻ" معنيٰ آڳيا يا حڪم کان ڦرڻ يعني حڪم جي برخلاف هلڻ. "تو جي آڳي تان وريو ناهين" يعني تنهنجي آڳيا يا حڪم کان ڦريو نہ آهيان. "پورهيت ڪري جهلڻ" يعني پورهيت يا نوڪر طور بيهارڻ. ("لنگئسٽڪ سروي" مان ورتل).

باب ناءون

هندن ۽ مسلمانن جي ٻوليءَ ۾ فرق

156. سنڌ ۾ وڻ وڻ جي ڪاٺي آهي پر مکيه قومون ٻه آهن: هڪڙا هندو ٻيا مسلمان. انهن جي مادري زبان هڪڙي آهي، تہ بہ ڪو باريڪ طرح جاچيندو تہ معلوم ٿيندس، تہ هندن جي ٻولي هڪڙي ۽ مسلمانن جي ٻي، جهڙوڪ:

هندو	مسلمان	هندو	مسلمان	هندو	مسلمان
آرتوار	آچر	منگل	اڱارو	ٻڌر	اربع
وسپت	خميس	ڪپ	چاڪون	ڪٿورو	وتو

هندو چون "تيوڻ سنو ٿيو آهي"، تہ مسلمان اڪثر چون تہ "ٻوڙ ملوڪ ٿيو آهي"، ڪيترا اصطلاح ۽ پهاڪا بہ ٻيا ٻيا اٿن. مثلاً وضو سارڻ، نماز پڙهڻ، روزو رکڻ، ڪلمو پڙهڻ ۽ تڪبير چوڻ، "جهڙا روح تهڙا ختما"، "اڃو الله ڳاڙهو رسول". هيءَ مسلمانن جا پهاڪا آهن، جي وقتي هندو بہ ڪم آڻين: ساڳيءَ طرح "يگيه، هون، هوم، آرتي، پني پاڻڻ، پنڊ پرائڻ"، وغيره هندڪا رواج آهن. "پاءَ پُٽيتي پُٽ ڪي جڻيو"، راڪي رام تہ ماري ڪون؟". هيءَ هندڪا پهاڪا آهن.

1. "اسان آ عبادت نظر ناز پريںءَ جو". (شاهہ)
2. "هڏ نہ وڻي هاڻ، مون وڃن جِي وصال".
3. "ٻنائي ساز صورت جو وري ڪهڙا لِڪ لڪائين ٿو". (بيڪس)

پهرين مصرع ۾ "نظر" لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ پيش يعني "اُ" جو اُچار آهي ۽ جنس مذڪر تي ڪم آيو آهي، نہ تہ عام طرح جنس مونث ليکبي اٿس. ٻيءَ مصرع ۾ "وصال" لفظ جنس مذڪر بدران، جنس مونث ۾ ڪم آيو آهي. ٽينءَ مصرع ۾ "لِڪ" جي جنس مذڪر آهي، نہ تہ عام طرح لِڪ جمع لڱون (جنس مونث). هندو چون تہ "پاڪي" جنس مونث. مسلمان

اڪثر ان جي جنس مذڪر ليکين ٿا. اهڙيءَ طرح ٻين به ڪيترن لفظن ۾ جنس جو ڦير آهي.

عاملن ۽ پائيبندن جي ٻولين ۾ فرق

157. هندن ۾ هڪڙا عامل ۽ ٻيا پائيبند آهن ۽ انهن جي ٻوليءَ ۾ به وڏو ئي ڦير آهي. وقتي رڳو سندن نالن منجهان ئي سمي ڪبو آهي، ته اهو نالو عاملڪو آهي يا پائيبندڪو مثلاً، هوتو مل، ٽيڪو مل ۽ نارو مل پائيبندن جا نالا آهن. انهن جي بدران عاملن جا نالا هوتچند، ٽيڪچند ۽ نارائڻداس آهن. رواجي طرح هر ڪو ائين پائنيندو ته هو هڪڙي سنڌي ڳالهائين ٿا. پر سندن خط پٽ يا چٺيون چپاٽيون ڏسو ته ٻوليءَ ۾ زمين آسمان جيترو فرق ڏسڻ ۾ ايندو پائيبند اڪثر هيئن لکن:

ايڪو سماءِ (يا) جوڳ سري رام جي سمائتا.

"چر جيوي پائي تارو مل پوڄ ڏاميملاٽي چڳه پاشت (طرف) لکت شڪارپور وچون داس ڪيمن پوڄ هوتچنداٽي ماکيجي جي رام ست واچٽي، ڪُشي (خوشي) گهٽي ڪرٽي. ڪُش (خوش) پرسن رهڻو. توهان جي اسان جي سري جوتي سروپ سمائتا ڪندو.

1. اپرانت (وڏيڪ ته) گرت (گيهه) دٻا ٻه کراساني (خراساني) ۽ باسپتي چانور ٽي ٻاچڪ (ننڍيون ڳوٽيون مڻ سوا جون) پنياسون (موڪلياسون). رقم اسان جي جمع ڪرٽي. اُپرانت سماچار واچٽي، ڦيري حوال ترت ڏيوڻو. ٻيو حال حوال توهان جي چٺيءَ آوي اتي (اچڻ تي) ڏينداسونؤ. چٺي لکي ڪيمن پوڄ هوتچند ماکيجي شڪارپور وچون، وٽي پائي تارو مل پوڄ ڏاميملاٽي چڳه حيدرآباد وڄ. متي... سنبت."

لفافي تي سرنامي لکڻ مهل ٻهريائين ساڍا 74 انگ لکن. اهو "ساڍا چوهتر" يا "ساڍي چوهتر" پڙهبو "ستر ساڍي چار". هيءَ هڪ قسم آهي ته جيڪو مالڪ ڪانسواءِ چٺي کوليندو تنهن کي ساڍا چوهتر مڻ ڳاين جو ڳاهه ڏرمائو ڏيڻو پوندو يا جڻ ته اهڙو پاپ ڪيائين جهڙو هندن جي ساڍي چوهتر مڻ جي وزن جيترا جڻيا لاٿائين. اهو ساڍي چوهتر انگ لکي پوءِ هيئن لکن:

"چني هڪ پائي تارو مل ڏاميملاڻي ڇگهہ وٺي، حيدرآباد شاهي بزار وچ، پنيءَ شڪارپور وچون."

158. هنڊيون اڪثر هن نموني لکن:

'ايڪو سهاءِ'

انگين اکرين رپيا ڇهہ سؤ نيمي رپيا سؤ ٽي، تنهن جا پيٽا رپيا ڇهہ سؤ پائي ڇتن مل جي پاسون راکي، متي چيٽ وُڏي 13 (تيرس) سنبت .... مُدي ڏڻ ايڪمٽ ڪرا، پيچي ڪراچي بندر منجهہ شاهہ واپاري جوڳ پري ڏيوٽا، نام نڪاٿو ڏسي ڏيوٽا. متي چيٽ وُڏي (تيرس)."

مٿئين نموني مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ پهريائين ڇهہ سؤ رپيا لکي، پوءِ ان جو اڌ ۽ تنهن کان پوءِ انهيءَ انگ جي پيڙ (وري ساڳيو ڪل جوڙ) ڄاڻائين ٿا، تہ وچ ۾ ڪو دغابازي ڪري رقم ڦيرائي نہ سگهي. جنهن جي فائدي ۾ هنڊي لکن، تنهن جو نالو ڄاڻائي، پوءِ انهيءَ نالي جي پٺيان لکن "پاسون راکي". اهو سندن اصطلاح آهي. اکري معنيٰ موجب اسان هن کان پئسا وٺي رکيا (توهين هن کي ڏجو). جنهن کي هنڊيءَ واري رقم ملڻي هجي، سو جڏهن اها پيش ڪري ۽ اڳلو هنڊيءَ ڏسي منوتي (قبوليت) ڪري تہ پئسا ڏيندس تہ چون "هنڊي خاص ٿي" (قبول ٿي). اڳلو هنڊيءَ جا پئسا جنسي ڏئي تہ چون تہ "هنڊي سڪاريائين" Hounor. جيڪو هنڊي جا پئسا وٺي، سو پوءِ هنڊيءَ جي پٺ پري (Endorse) يعني ان جي پٺيان لکي تہ:

"رپيا (انداز) هن هنڊيءَ جا، پنهنجا لڌا، مون کي مليا". هنڊيءَ جي پٺ پري ۽ اڳلي کي پئسا مليا تہ پوءِ اها هنڊي ٿي "کوکو". جيڪڏهن اڳلي هنڊيءَ واري رقم نہ ڏني تہ اهو ٿيو "نهڪارو" يا "ناڪارو" (To dis honor) ۽ ناڪاريءَ تي اڳلي کي ڏيوالو ڪيڍڻو پوندو آهي. اڳلي جي ڏيوالي ڪيڍڻ تي ان جا لهڻيدار پاڻ ۾ صلاح ڪري، ان جي سموري ملڪيت جون پنهنجي لهڻي موجب پتيون ڪري کڻندا آهن. اهڙيءَ صلاح کي "ستمي" چئبو آهي. اهڙيءَ طرح واپارين جا لفظ ۽ اصطلاح گهڻي ئي آهن.

159. پائيبندن ۾ اڪثر راجا وڪرماجيت جو سنبت هلندو آهي. واپاري ڪمن لاءِ ڪٿي چنڊ جون تاريخون ۽ ڪٿي مهني جا ٻـ پک ليکيندا آهن. اونداهي پک کي "وُڌي" ۽ سهائي پک کي "سُڌي" سڏيندا آهن. مثلاً "چيٽ سُڌي پنچمي" اها ٿي چيٽ مهني جي ٽين تاريخ. ڇاڪاڻ تـ چنڊ ٻيج تِٿ تي ايرندو آهي ۽ مهني جي پهرين تاريخ ٻيج تِٿ تي ٿيندي آهي. تنهنڪري پنچمي تِٿ ٿي ٽين تاريخ. اٿين تاريخن ڄاڻائڻ جو نمونو بـ نرالو واٽن.

مردن ۽ زالن جي ٻوليءَ ۾ فرق

160. هندو ۽ مسلمان وري بـ ڌار قومون آهن ۽ هندن ۾ عاملڪو پُڪو ڌار تـ پائيبندڪو پُڪو ڌار آهي، پر خود پنهنجي گهر ۾ هر ڪو هندو توڙي مسلمان ڄاڇيندو تـ معلوم ٿيندس، تـ مردن جي ٻولي هڪڙي ۽ زالن جي ٻولي ٻي آهي. زالن جا ڪيترا لفظ اصطلاح بلڪ پهاڪا بـ پنهنجا. مثلاً ٻريءِ مُئي، نياٽي وغيره زنانا لفظ آهن. زنانا پهاڪا ڪيترائي آهن. جهڙوڪ:

1. مُئي نياٽي آتڻ آئي.
2. آءُ بـ ويندي پيڪي، مون بـ لهندي سڪ.
3. ٻيو سيڪي ٿيو باقي ڇنڻ وسري ويو.
4. آڻ سرنديءَ پهاج پيڪي (لاچار کي سڀ روا).
5. ساهرا آهرا، ٻاٻرا ڪنڊا، جو پاسو وراءِ سو ڇُپ ڇُپ ڪندا.
6. رُني آهي گهوٽ سان، ٺٺي ڳالهائي ڳوٺ سان!

مردن ۽ زالن جي ٻوليءَ ۾ گهڻو فرق هن ڪري ٿيو آهي، جو عام طرح نڪي مردن جي سٿ ۾ زالون ۽ نڪي زالن جي سٿ ۾ مرد ويهن ٿا. چوٽي بـ آهي تـ "زالون زالن جو ڪاڄ". مرد مرداني باريءَ ۾ ۽ زالون زناني باريءَ ۾ گذارين ٿيون. تـ سندن خيال جي رفتار ۽ ڳالهائڻ جو ڍنگ پنهنجي نموني ۾ ٿيو پوي. جتي ڏيتي ليتي يا ٻيون اهڙيون رسمون آهن، تتي زالن جو هوش گوش انهن ڳالهين ۾ وڃيو پوي. تنهنڪري اهڙين ڳالهين سان لاڳاپو رکندڙ لفظ اصطلاح ۽ پهاڪا پنهنجا جوڙين ٿيون. وهانءَ، وڌاڻ ۾ يا مَنهن معرڪي تي هڪٻئي سان گڏجن مسجن ٿيون، تـ هڪٻئي وٽان اهڙا لفظ اصطلاح ۽ پهاڪا ٻُڌن ٿيون، جي پوءِ وٽن عام ٿيو وڃن. هنن تي نڪي انگريزي، نڪي

عربي، فارسي يا سنسڪرت جو اثر ٿيو آهي، تنهنڪري سنڌين سنڌي جهڙي نيٺ چئجي تهڙي آهي.اڄڪلهہ جي ڇوڪرين کي سنڌيءَ جو اهو مايو اڪثر ڪونهي. باقي ٻولي تہ ٻڌين ڄڀ! گهڻو ڪري ڳالهائين ٿي رڳو اصطلاحي سنڌي ۾ ٽپ ٽپ تي ٻاڪي جو بہ ٺڪاءُ پيو پوندو. اسان جا هاري ناري بہ واهہ جي سنڌيءَ ٿا ڳالهائين! انهن جي ٻولي اهڙيءَ ڇيدي آهي، جو جيڪر چئجي تہ "ساهت جو سينگار ٻهراڙيءَ جي گفتار".

هر ڪنهن جي ٻولي پنهنجي

161. ٻوليءَ کي جيڪڏهن اڃا بہ وڌيڪ باريڪ طرح جاچبو تہ معلوم ٿيندو تہ جيئن سڀ ڪنهن ماڻهوءَ جو مهانڊو ۾ هلت چلت جو نمونو پنهنجو پنهنجو آهي، تيئن هر هڪ ماڻهوءَ جي ٻولي ۾ اکرن لکڻ جو نمونو بہ پنهنجو پنهنجو آهي، مثلاً: جيڪڏهن اسين پنهنجي ڪنهن پاڻ پرائي يا ڪنهن واقف جو ڳالهائڻ ٻڌنداسين، تہ پريان ئي جهٽ سڃي ڪنداسين، تہ فلاڻو ٿو ڳالهائي، ساڳيءَ طرح سندس اکر بہ سڃاڻي سگهنداسين، تہ هي فلاڻي جا اکر آهن. جيڪڏهن سندس ڪو ليک ڪنهن اخبار ۾ پڙهنداسين تہ مضمون منجهان ئي سڃي ڪري سگهنداسين، تہ اهو ليک فلاڻي جو آهي، پوءِ پل تہ انهيءَ ليک تي سنديس صحيح پيل بہ نہ هجي. اهڙيءَ طرح هر ڪنهن جي ٻولي پنهنجي پنهنجي آهي. جيتوڻيڪ سندس پائرن ۾ ٻين ذات پاين کان سندس ٻولي گهڻو ڦريل نہ آهي. هيءَ ڳالهہ ياد رکڻ گهرجي تہ سڀ ڪنهن ماڻهوءَ کي ٻوليءَ تي هڪجيترو ضابطو ڪونهي. ڪو ٻوليءَ مان گهڻو واقف هوندو تہ ڪو ٿورو. جنهن کي جنهن آهر لفظ اصطلاح ۾ پهاڪا ايندا هوندا، سو انهيءَ آهر ڪم آڻيندو. اهڙو ماڻهو جدا جدا ڳالهين بابت مضمون لکندو تہ بہ ٻولي اها ئي ڪم آڻيندو جا کيس ايندي هوندي، جدا جدا مضمونن ۾ بہ ساڳيا ساڳيا لفظ ۾ اصطلاح، مضمون جي مدنظر تي، ڪم آڻيندو. لکڻ جو ڍنگ بہ هر ڪنهن جو پنهنجو پنهنجو آهي. تنهنڪري، اهڙي ماڻهوءَ جي ڪم آندل ٻولي ۾ ڍنگ مان سڃي ڪري سگهبو آهي، تہ هيءُ مضمون فلاڻي جو لکيل آهي. اهي ڳالهيون ڳڻي چئبو تہ 'جيترا آهن ماڻهو تيتريون آهن ٻوليون'. پر ٻوليءَ جا اهڙا سنها سنها تفاوت خيال ۾ نہ رکي، ٻوليءَ جا ننڍا دفعا (اُپڀاشائون) ٺهرائيندا آهن.

باب ڏھون

لفظن جي ورڇ

162.سنڌيءَ ۾ جيڪي بہ لفظ ڪم اچن ٿا، تن کي چئن دفعن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: (1) تتسم (2) تدڀؤ (3) ديشي (4) وديشي.

پهريان ٽي نالا اصل پراڪرت نحوين ڪم آندا هئا، جي هاڻ يورپي توڙي ڏيهي عالم ڪم پيا آڻين ۽ چوٿون نالو اسان پنهنجو گڏيو آهي، جو سنڌيءَ ۾ ڪيترا وديشي يعني ڌارين ملڪن جا لفظ بہ اچي ويا آهن.

تتسم Tatsama

163. "تتسم" معنيٰ نج سنسڪرت لفظ جي سنڌيءَ ۽ بين ڏيهي بولين ۾ بجنسي، يا جيئن جو تيئن، ڪم اچن ٿا. جهڙوڪ: نديءَ ڪوي معنيٰ شاعر. راجا. ڪرپا معنيٰ ٻاجهہ ديا معنيٰ ٻاجهہ يا رحم. چنتا معنيٰ ڳڻتي، ڪايا معنيٰ سرير يا جسم ۽ سُندر معنيٰ سهڻو. اهڙا نج سنسڪرت لفظ جي قديم زماني کان وٺي سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن، يا ويجهڙائيءَ ۾ ماڻهو سنڌيءَ ۾ ڪم آڻڻ لڳا آهن، تن کي "تتسم"[1] سڏجي ٿو جنهن جي اکري معنيٰ آهي "هن جهڙا" يعني سنسڪرت جهڙا. يا هوبهو سنسڪرت.

164. سنسڪرت "ڌيان" Dhyana بدران چئون "ڌيانُ" Dhiyanu ۽ "سندرَ" Sundara بدران چئون "سندرُ" Sundaru معنيٰ سهڻو. اهڙن سنهن تفاوتن ڪري عالمن اهڙن لفظن کي اڌوگابرا تتسم Semi-Tatsama سڏيو آهي. لفظن ۾ پهريائين ائين ٿورو ڦير پوندو آهي ۽ پوءِ وڌيڪ ڦير ڦار ٿيندي آهي، تہ "تتسم" ڦري "تدڀوَ" ٿي پوندا آهن.

165.سنسڪرت لفظ "ڌريم" ۽ "پريم" جا اچار پاليءَ ۾ ڦري ٿيا "ڌم" ۽ "پيم" پر هاڻ اسين وري ساڳيا نج سنسڪرت لفظ ڌريم ۽ پريم ڪم آڻيون ٿا. جي پاليءَ واري زماني کان پوءِ وري چالو ٿيا. اهڙيءَ طرح پيا

[1]"چيٽيءَ ۽ ڪنجر ۾ سم ڏسي پڳوان "(سامي) "سم" معنيٰ ساڳيو يا هڪجهڙو. ("تتسم" لفظ ۾ تت = tat، ۽ سم = Same). تتسم = The same as it i.e. Sanskrit

ڪئين نج سنسڪرت لفظ آهن، جي هڪ واريءَ گويا مري ويا. سي هاڻ وري نئون جنم وٺي ٻوليءَ ۾ آيا آهن. اهڙن نج سنسڪرت لفظن کي عالمن "هاڻوڪا تتسم" Modern Tatsama سڏيو آهي، ڇاڪاڻ تہ اهي ويجهڙائيءَ ۾ سنسڪرت مان اُڌار ورتا ويا آهن. اها بہ ٻوليءَ کي ڀرپور يا مالا مال ڪرڻ جي هڪ واٽ آهي.

تدڀوَ Tadbhava

166. "تدڀوَ" لفظ جي اکري معنيٰ آهي "انهيءَ جي پاڙ يا سِياءَ جهڙا" (Of the nature of it) يعني ٻجنسي سنسڪرت نہ پر انهيءَ (سنسڪرت) جهڙا. جهڙوڪ:

تتسم	تدڀوَ	تتسم	تدڀوَ
سوُريہ	سوُرج، سج	چندر	چنڊ
اُشتر	اُٺ	ڪوڪل	ڪوئل (پکي)
اُتثان	اُٿڻ	درشن	ڏسڻ
متر	مِت، مائٽ	پُتر Putra	پُٽ Son
وياپار	واپار	لوهڪار	لوهار، لوهر

سنڌي ٻوليءَ ۾ مکيہ لفظ آهن ئي اهڙا تدڀوَ لفظ، ڇاڪاڻ تہ قدرت جي عام شين ۽ ساهوارن جا نالا، روزمره جي ڳالهين سان لاڳاپو رکندڙ لفظ مٿي مائٽي، واپار ۽ ڪرت ڪار وغيره جا لفظ، مطلب تہ اهو سڀ ذخيرو يا مال، جنهن تي ٻوليءَ جي پيڙهہ ٻڌجي ٿي، سو گهڻو ڪري سمورو سنسڪرت مان ورتل آهي ۽ اهي ئي تدڀوَ لفظ نج سنڌي لفظ سڏجن ٿا.

"آئون نہ گڏي پريءَ کي، تون ٿو لهين سج!
آئون جي ڏينءِ سنيها، نيئي پريان ڏج."
(شاهہ)

هي سڀ سنڌي لفظ آهن. اهڙا تدڀو لفظ جيڪڏهن ٻوليءَ مان ڪڍي ڇڏبا، تہ ڇئبو تہ ٻوليءَ جو خاتمو ٿيو. سنڌي ۾ جيڪي عدد، ضمير ۽ حرف جر آهن، سي گهڻو ڪري سڀ تدڀوَ آهن. ٻوليءَ مان جيڪڏهن رڳو حرف جر (کي، ۾، تي، سان، لاءِ، وغيره) ڪڍي ڇڏجن، تہ جيڪر جملا جوڙي

ڪين سگهجن. اهي ڳالميون ڳٽي چئبو تہ ٻوليءَ جو اصلوڪو ۽ سچو پچو خزانو اهي نج سنڌي لفظ آهن. ڪي سنڌي لفظ ٻين ڏيهي ٻولين ۾ بہ عام آهن، پر اسان جا اُچار ئي علحدا، انهن اچارن مان پريان ئي پروڙي سگهبو آهي، تہ اِها آهي اسان جي مادري زبان، جنهن جي شعر جي شيرينيءَ هندن توڙي مسلمانن کي موهت ڪري ڇڏيو آهي.

167. ڪن سنسڪرت لفظن جي صورت ايتري قدر بگڙجي ويئي آهي، جو سڃاڻڻ ئي مشڪل. مثال:

سنسڪرت	سنڌي
پُتر سوسري يعني پيءُ جي ڀيڻ	پڦي، ڦڦي
ماتر سوسري يعني ماءُ جي ڀيڻ	ماسي
ڀڳني پتي يعني ڀيڻ جو مڙس	ڀيڻيويو
شيالي وودِر يعني ساليءَ جو مڙس	سنڍُو
ڀراتر جايا يعني ڀاءُ جي جوءِ	ڀاڄائي
شيت ڪال يعني ٿڌو وقت	سيارو
اُشنہ ڪال يعني گرم وقت	اونهارو

سنسڪرت: "شوشره" (Shvashurah)، پراڪرت: "سسر" (Sasura) ۽ هندي: سسرا، انهيءَ "سسرو" لفظ جو اچار سنڌيءَ ۾ آهي "سهرو" (Father-in-law)، تہ ڪي ڀلجي ائين ڀيا ڀانئين تہ اهو عربي لفظ "صهرو" آهي. حقيقت ڪري سهرو (سسرو) لفظ نهايت قديم آهي ۽ پالي ٻوليءَ ۾ بہ آهي، جا عيسوي سنہ کان هزار کن ورهيہ اڳي چالو هئي. اهڙا روزمره ڪم ايندڙ لفظ صدين کان ڪتب پيا اچن، تہ گسي پيسي ويا آهن ۽ مامي، پڦي وغيره، جي اصل ۾ مرڪب لفظ آهن، سي هينئر ڇڙا يا يڪا لفظ پيا ڀانئجن.

168. تديو لفظن مان ڪي آڳاٽا تہ ڪي هاڻوڪا آهن. جهڙوڪ سنسڪرت لفظ "هرديہ" مان هِنئُون، هنئانءِ ۽ هيج لفظ نميا آهن، اهي آڳاٽا تد ڀوَ چئبا. اهو ساڳيو "هرديہ" لفظ وري چالو ٿيو تہ اُچار ٿيس هردو-ردو پر معنيٰ ساڳي اٿس. اهي هاڻوڪا تديو چئبا.

"هر دو دنيادار جو پاهڻ ڪان ٻه پري."

169. سنسڪرت لفظ "ونش" ڦري "بانس" ۽ "ونجهه" ٿيو آهي. ڪمڙيءَ ٻه بانس جي ڪاٺيءَ کي "بانس" چئبو پر "ونجهه" اها بانس جي لٺ آهي، جنهن سان ٻيڙي هلائين ٿا. اهڙي طرح ڪن سنسڪرت لفظن ۾ ٻه، ٽي ٽي، بلڪ وڌيڪ صورتون ورتيون آهن. ته ڪن جي معنيٰ ۾ به ٿورو ٿورو ڦير پيو آهي.

170. "ٿورا نه ٿورا، مون تي ماروئڙن جا." (شاهه) مارئي چوي ٿي ته، منهنجن ماروئڙن جا احسان مون تي ٿورا ڪينهن، يعني مون سان گهٽي ئي ڀلايون ڪيون اٿن. اهي ٻه لفظ هن ريت ٺهيا آهن:

1. هتي پهريون "ٿورو" معنيٰ احسان يا ڀلائي، جو اصل ۾ سنسڪرت لفظ ستوڪ Stavaka آهي، ۽ اصل معنيٰ اٿس "ساک يا ساراهه" ڪنهن تي ٿورو ڪبو ته هو ضرور احسان مڃيندي اڳلي جي ساک ڪندو. اهو "ستوڪ" لفظ اول بگڙجي ٿيو "ٿوڪ"، ۽ پوءِ "ڪ" حذف ٿيو ته باقي بچيو "ٿو"، تنهن جي پٺيان "رو" پڇاڙي Suffix گڏي چئون "ٿورو".
2. ٻيو "ٿورو" معنيٰ گهٽ (ضد۔ گهڻو). اهو اصل سنسڪرت لفظ "ستوڪ" Stoka آهي، جنهن جو به اچار بگڙجي اول ٿيو "ٿوڪ" ۽ پوءِ "ٿو" ٿيو آهي، انهيءَ جي ڪري به پٺيان "رو" گڏي چئون "ٿورو". مطلب ته سنسڪرت جي ٻن جدا لفظن بگڙجي سنڌيءَ ۾ هڪجهڙي صورت اچي ورتي آهي، پر معنيٰ ۾ فرق پڌرو بيٺو آهي.
3. مٿين ٻنهي سنسڪرت لفظن جو اچار سنڌيءَ ۾ اول ٿيو "ٿوڪ"، ته اهو لفظ به اسان وٽ آهي:

"هِنئون ڏجي حبيب کي، لڱ گڏجن لوڪ،
کڏيون ۽ کروتون، اي پڻ سکر ٿوڪ."

(شاهه ڪريم)

يعني دل ڏجي پنهنجي پياري (سچي سائينءَ) کي ۽ پنهنجا لڱ يا عضوا ڀلي ته لوڪ سان گڏجن: يعني ٻين عام ماڻهن سان ڀلي ته رلمل ڪجي، پر چت ۾ ڌيان ڌڻيءَ جو ڌارجي. مندر ۽ حجرا (مسجدون) به چڱيون شيون آهن. اهو 'ٿوڪ' اصل

سنسڪرت لفظ "ستوڪ" Stoka مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ٿورو؛ تنهنڪري ٿوڪ لفظ جي بنيادي معنيٰ چئبي "ٿوري شيءِ". هتي معنيٰ "شيءِ" ۽ "سڪر ٿوڪ" معنيٰ چڱيون شيون.

4. "چانگا چندن نہ چرين، ڦيا پيين نہ موڪ،
اگر اوڏو نہ وڃين، ٽڪيو ڇڏين ٿوڪ."
(شاهہ)

هتي بہ "ٿوڪ" معنيٰ چڱي يا لذيذ شيءِ ونبي تہ لڳندي، پر مصنف جي خيال موجب هيءُ ساڳيو پهريون لفظ ستوڪ Stavaka آهي، جنهن جي سنسڪرت ۾ هڪڙي معنيٰ آهي ساڪ، ٻي معنيٰ آهي ٻوڙ جو جهڳٽو يا ڇڳو ۽ اُن لاءِ اهائي لذيذ شيءِ آهي.

5. انهيءَ ساڳئيءَ سنسڪرت لفظ ستوڪ Stavaka جي ٽين معنيٰ آهي ڏن، پدارٿ.

"ٿڙڪي پسي ٿوڪ، ٿرڪي ٽڪبر ۾ پئي" (شاهہ)

ڪونروءَ وٽ ليلا نَوَ لکو هار ڏٺو تہ اهو ٿوڪ ڏسي هرڪجي ويئي هئي، هتي 'ٿوڪ' (پدارٿ) نَوَلکي هار جي معنيٰ سان ڪم آيو آهي.

6. "مون ڪي ڏيهان نڪتي، ٻہ ٽي ٿوڪ ٿيا". (شاهہ) هتي ٿوڪ معنيٰ مند يا موسم) مارئي چوي ٿي تہ "تہ مان نڪتي (امرڪوٽ ۾ عمر سومري وٽ اچي قيد ٿي آهيان، تنهن ڳالهہ کي) ٻہ ٽي مندون (سيارا ۽ اونهارا) ٿي ويون آهن" هي "ٿوڪ" بہ اصل ۾ سنسڪرت لفظ ستوڪ Stavaka آهي، جنهن جي سنسڪرت ۾ چوٿين معنيٰ "ميڙ" بہ آهي. گهڻن ڏينهن جي ميڙ کي گڏي مُند يا موسم چئجي ٿو. اهڙيءَ طرح هڪڙي ئي لفظ جون سنڌيءَ ۾ گهڻيون معنائون ٿيون آهن. اهڙا مثال ٻيا بہ ڪيترائي آهن.

171. سنسڪرت لفظ "درشن" جو اُچار سنڌيءَ ۾ آهي "ڏسڻ". هندو ماڻهو ڪا ٺاڪر جي مورت يا ڪنهن مهاتما کي ڏسڻ وڃن، تہ چون تہ "درشن ڪرڻ ويا هئاسين". ڪنهن عزيز خويش لاءِ چون تہ "ڪيس ڏسڻ ويا هئاسين" اهڙيءَ طرح ڪيترن نج سنسڪرت (تتسم) لفظن ۾ جيڪو ڌرمي يا عزت جو خيال سمايل آهي، سو تديو لفظن ۾ ڪونهي. مسلمان بہ اٿين "ڏسڻ" بدران عربي تتسم "زيارت" ڪم آڻين ٿا.

(الف) جڏهن ڪو لفظ ڪم اُچڻ ۾ سنسو پوندو آهي. تڏهن ان جي بدران ٻيو ڪو لفظ ڪم آڻبو آهي. جهڙوڪ ڪنهن ٻار کي تپ ٽيندو تہ ماڻس چوندي تہ 'سندس دشمنن کي تپ ٽيو آهي' يا 'سندس ويري تپيا آهن'. يا چوندي تہ 'سُڪالڙو آهي'. هن کي علم لغات جي صاحبن سڏيو آهي Pejorative tendency.

.172	سنسڪرت	سنڌي
	ڪشتہ = ڪوڙهہ (اسم)	ڪوڙهيو ڪشتيو (صفت)
	چمنڊ Chhamanda	چڙهو چانڊ

هن ريت هڪ سنسڪرت لفظ مان بہ سنڌي لفظ نميا آهن. پر ٻئي گڏ ڪم آڻجن ٿا. 'ڪشتيو' ۽ 'چانڊ' ڌار ڪم نٿا اچن ۽ زائد يا ٻي معنيٰ لفظن جي دفعي ۾ ليکجن ٿا. ساڳيءَ طرح "آمهون سامهون" (سنسڪرت_ آمک سنمک) مان 'آمهون' لفظ ڌار ڪم نٿو اچي.

173. "آپ گهاتي" ۽ "آب گهڙي" ۾ 'آپ' ۽ 'آب' هندستاني لفظ آهن. "ڪان پان" ۽ "ڪانو ٻينو" معنيٰ ڪاڏو ٻيٽو. اهي بہ هندي(هندستاني) لفظ آهن.

1. "ٽيو غلغلو گرنار ۾ تہ ڪو آتائي آيو." (شاهہ)
2. "گل چنو گرنار جو پٽڻ ٽيون ٻنين." (شاهہ)
3. "اکين سوئي اورکيو ڪنين جو سئوم." (شاهہ)

'آتائي' معنيٰ رمتو فقير. 'پٽڻ' معنيٰ شهر ۽ 'اورکڻ' معنيٰ سڃاڻڻ يا ڏسڻ. اهي گجراتي لفظ آهن. "گربو" (ناچ جو قسم) ۽ "هڙتال" (هٽ تاڙ) بہ گجرات طرف جا لفظ آهن. جي ويجهڙائيءَ ۾ اسان وٽ چالو ٿيا آهن. اهڙيءَ ريت ٻين ڏيهي آريا ٻولين جا تديو لفظ سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن. ٻوليءَ جي واڌاري جي اها بہ هڪ واٽ آهي.

ديشي لفظ

174. ديشي يا ديسج[1] معنيٰ ديس ۾ ڄاول يا پيدا ٿيل. ديشي (ديسي يا ڏيهي) لفظ اهي آهن. جي آرين جي اچڻ کان اڳيئي ديس (هندستان) ۾ چالو هئا. يا آرين جي اچڻ کان پوءِ ديس ۾ چالو ٿيا. پر بنياد سنسڪرت مان نہ اٿن. اهي ڪولن. سنٿالن. دراوڙن ۽ ٻين اصلوڪن رهاڪن جي ٻولين مان اُڌارا ورتل

[1] ديس = ڏيهہ + ج _ جن = ڄڻڻ. ديسج = Counrtry_born.

ليڪجن ٿا. جيڪي ديشي لفظ سنسڪرت ۾ داخل ٿي ويا، سي هاڻ سنسڪرت ڪري ليڪجن ٿا. پر ويدن واري زماني کان پوءِ به دراوڙن وغيره سان لڙهه وچڙ هلندي آئي، جنهنڪري پالي ۽ پراڪرت ۾ ديشي لفظ پاڻ گهڻا آهن ۽ سنڌيءَ ۾ تهائين وڌيڪ. جو ملبار طرف سان سنڌ جو وڻج واپار گهڻو هلندو هو.

(الف) ايلاچي، ڪوتمير، ڪانجهي، ڪڙهي، چاڏي ۽ ڪاٻار، انهن بابت پڪ آهي ته اهي دراوڙي لفظ آهن. ناريل جي تاندورن مان ٺهيل ڪاٻاري جون رسيون هندستان مان يورپ ڏي وينديون هيون، تنهنڪري دراوڙي لفظ "ڪاٻار" اوڏهين عام ٿيو. انگريزيءَ ۾ چون Coir. گجرات ۽ سنڌ جا واپاري ۽ ميربحر چوندا هئا. "ڪانبار"، جنهن جو اچار هاڻ "ڪاٻار۔ ڪاٻارو" آهي. اهو "ڪانبار" لفظ البيرونيءَ سن 1030ع ڌاري ڪم آندو آهي، تنهن مان سمجهجي ٿو ته سنڌ جو ملبار مان واپار انهيءَ کان گهڻو اڳي هلندڙ هو.

(ب) اُڙد معنيٰ ماهه (دال جو قسم) ۽ چنار معنيٰ ڪريل زال، ڪوٽ معنيٰ قلعو ۽ پڳڙي، ديشي لفظن جا مثال آهن. پر انهن بابت گهٽي پڪ ڪانهي، ته اهي دراوڙي ٻولين مان ورتل آهن يا نه.

175. ڪن ديشي لفظن مان سنڌي لفظ ٺاهيا اٿئون.

ديشي	سنڌي
آلم ول	البيلو

چڊئي = چڙهي ٿو، چڙهڻ، چاڙهي، چاڙهه، چاڙهيڪو

اُنگهئي = ننڊ ڪري ٿو؛ اُنگهه = ڳوڙهي ننڊ، غشي.

176. ملبار سان لڙهه وچڙ هئڻ سبب اُتي جي اِتي ڏڪر راند سنڌ ۾ چالو ٿي. انهيءَ راند ۾ اسان جا ٻار دراوڙي (تيليگو) انگ ڪم آڻيندا آهن:

سنڌي	تيليگو	معنيٰ	سنڌي	تيليگو	معنيٰ
وڪٽ	اوڪٽ	هڪ	لٿن (لٿنڊ)	رينڊو	ٻه
مون	(مونڊ)موُڊ	ٽي	نار	نال	چار
آر	آر	ڇهه	وئي	ويءِ Vei	ڏهه

”يڪو“ شايد تيليگو لفظ ”اوڪ“ (اوڪٽ) مان آهي. مطلب تہ اسان جا واپاري اهي انگ نمبروار جهڙتي نہ آيا آهن. اِتي ۾ ذڪر ٿيل سنسڪرت بنياد جا لفظ آهن[1].

177. ديشي لفظن جي هڪ لغت ”ديشي نام مالا“ نالي هيمچندر آچاريا جي جوڙيل آهي. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر پنهنجن تقريرن ”ولسن فئلالاجيڪل ليڪچرس“ ۾ ديشي لفظن جو ذڪر ڪندي چيو آهي تہ 'جن لفظن کي ديشي سڏيو ويو آهي، تن مان ڪي سنسڪرت بنياد جا سمجهڻ ۾ اچن ٿا'. اهڙا ڪي مثال بہ ڏنا اٿس، جهڙوڪ:

ديشي	سنسڪرت
اُجڊ= اُجڙ (ويران)	اُججول (اوجل) صفا (سچ)
ٻئل	بليورڊ
ڦنسيءَ = ڦسلائي ٿو	پاشا= ڦاسي (ڦاسائڻ)
ڇاسي= ڇاڇ، لسي	تڪر (فارسي تاشڪ)

اهڙيءَ طرح، ڪنهن وقت، ٻين ڪن ديشي لفظن بابت ثابت ٿئي تہ اهي سنسڪرت بنياد جا آهن، تہ انهيءَ ۾ عجب ڪونهي.

وديشي لفظ

178. وديشي يعني ڌارين ملڪن جا لفظ جي سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن، تن جا مثال آهن:

يوناني: 1. يونان، يوناني (Greek) IONIAN.

2 ”پرسرام“ نالي ۾ 'پرسو' سنسڪرت 'پرشؤ' معنيٰ ڪهاڙو. يوناني pelekus.

3.”دام“ معنيٰ ملھ يا ناڻو ۽ ”درم“ هڪ ننڍو سِڪو سنسڪرت ”درميہ“، يوناني drakhme: 'درم' جا بگڙيل اچار 'ڊم' ۽ 'ڊاپ' (ڊپ) آهن.

(الف) ”پنجين ڊمين ڊم، ڪيجي ڪي سڄڻين.“ (شاھ ڪريم)

يعني ڏٽيءَ پاڪ جي صدقي هڪ درم بدران پنج بہ پنهنجي ڳنڍيان ڪيجن.

---

[1] سنسڪرت ”ويتيا“،مراهٽي ”وتي“، سنڌي ”اِتي“. دنبڪ: سنڌي ”ڏڪر“ (”ر“ پڇاڙي).

(ب) "جي خزانا سؤ لُٽي ڪو اهل دنيا جو هزار،
ناهي تمڙو جهڙو ڏٺي مسڪين تو هڪڙي ٻاپ."
"ديوان گل"

4. "سرنگهه" لفظ اصل يوناني (Surinks (Syrinx: سنسڪرت ۾ ان جو اچار "سرنگڳ" آهي. اسان جا ماڻهو شايد يونانين کان سرنگهون هڻڻ سکيا هئا.
5. ميدي مان ٺهيل "سبيؤن"، اصل يوناني لفظ Semidalis: ان جو سنسڪرت ۾ اچار "سميد_سميت" ۽ معنيٰ ڪڻڪ جو سنهو اٽو.
6. بغدي، بختي ۽ بلغاري

عربي ۽ فارسي: هنن جو ذڪر ڏار ڪبو.

ترڪي: آغا يا آقا (سنڌي – "آگو"). اُزبڪ= تاتاري ترڪ، جي چنگيز خان سان آيا ۽ ڏاڍا ظلم ڪيائون. تنهنڪري "اُزبڪيون هلڻ" معنيٰ ظلم جهڙي هلت ڪرڻ يا اُچائڻ. اُرد بيگ مونث اُردابيگني معنيٰ حرمسرا تي پهرو ڏيندڙ عورت. اوطاق (اُطاق، اوتاغ)، ايلچي، بندوق_ بندوقچي، بورچي (باورچي)، بيگ معنيٰ حاڪم مونث بيگم: چلمچي، چاق معنيٰ چڱو ڀلو (هاڻ لکن چاڪ_ ڏسو شرٽ صاحب واري ڊڪشنري. اصل ترڪي اچار چاغ جو اصل، سنسڪرت لفظ چڱگم سنڌي چڱو (چانگو معنيٰ اُٺ بہ انهيءَ سنسڪرت لفظ مان). چوغو = چوغا_چوخا، چق= پردو (دروازي جي اڳيان ٽنگڻ لاءِ هاڻ لکن 'چڪ') چقمق خان = حاڪم مونث خانم خچر (قاچر)، قليچ بيگ (قليچ_ترار)، قيطون = ريشم يا زريءَ جي ڪناري، جا زالون ڪپڙن کي هڻن. قينچي، ڪوُلي معنيٰ مزدور_اصل اچار 'قُلي' Quli. ترڪ لوڪ لڙاين ۾ دشمن جي لشڪر مان جيڪي ماڻهو گرفتار ڪندا هئا، تن کان مزدوري ڪرائيندا هئا. تنهنڪري ترڪيءَ ۾ "قُلي" جي هڪڙي معنيٰ قيدي ۽ ٻي معنيٰ مزور.

بلوچي - ڏسو ضميمو ٽيون
پشتو- ڏسو ضميمو چوٿون
ملايا- "سيگوُ" (چانور)
چئنا- چاهہ، چانهہ Tea (اصل چينائي لفظ "شا").

يورپي ٻولين جا لفظ

179. عيسوي پندرهين ۽ سورهين صديءَ ۾ پورچوگيز ڊچ، فرينچ ۽ انگريز آيا ۽ پوءِ انگريزن جو راڄ ٿيو تہ ڪئين لفظ سنڌيءَ ۽ ٻين ڏيهي ٻولين ۾ چالو ٿيا.

پورچوگيز- "آپوسي" Alphanso ۽ "پائري" Pires (بمبئي طرف جي انبن جا قسم)، پادري، پستول، پيپ (Pipa)، ڦيٽ (فتا) ڪمرو معني ڪوٺي Camara، نيلام (لئيلام) وغيره.

ڊچ- پتي راند ۾ جيڪي لفظ ڪم اچن ٿا، تن مان ڪي ڊچن جا آهن، جهڙوڪ: ٽرپ (Troef) Trump ۽ هارپان_لعل پان Hearts (Harten).

فرينچ- ڪارتوس (Cartridge, Cartouch) لفظ فرينچن جي اچڻ وقت هندستان ۾ چالو ٿيو.

انگريز- انگريز انگريزي اردلي (Orderly)، آرماڙ (Armada)، استامپ، اسپتال، اسٽيشن، اسڪرو اسڪول، بٽن (بيڙو)، بوتل (باٽل)، بوراڪ (بئرڪ)، بورڊ، بويو (Buoy)، ٽجوڙي (ٽريبري)، ٽِڪس (ٽڪيٽ)، ٽيشن (سٽيشن)، ٽيڪس (ٽئڪس)، پتلون، پينشن، پلٽڻ (Platoon)، پٽن (Pen)، جج، چاڪ، چاپ (شاپ)، درجن (ڊزن)، رپورٽ، رنگروٽ (Recruit)، سٽل (Settle)، اسڪول، سليٽ، ڪاليج، ڪرنل، ڪوچ، ڪپتان (ڪئپٽن)، ڪورٽ، ڪوٽ، گرمٽ (ائگريمينٽ) گلاس، ماجسٽريٽ، مڊم (مئڊم)، هَنَروٽ (Hundred Weight) ۽ ٻيا اهڙا ڪيترائي لفظ آهن ۽ روزمره انهن جو تعداد وڌندو پيو وڃي.

لفظن جي موجودات

180. سنڌي ڇهين ڪتاب جي چوٿين سبق ۾ لکيو اٿن تہ "انگريزي لفظن کانسواءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ اٽڪل ويهہ هزار لفظ آهن، جي هيٺئين پٽاندر وراهيل آهن:

سنسڪرت سان لاڳاپو رکندڙ پراڪرت مان 12000

ديسي سان لاڳاپو رکندڙ پراڪرت ٻولين مان 3500

پارسي سان لاڳاپو رکندڙ پراڪرت ٻولين مان 2000

عربي سان لاڳاپو رکندڙ پراڪرت ٻولين مان 2500

جوڙ 20,000"

اهي سڀ انگ سراسر غلط آهن. اها غلطي هن منجهان ئي ظاهر آهي ته سنڌي ڇهين ڪتاب جي انهيءَ ساڳئي سبق ۾ لکيل آهي ته "شاهه جي رسالي ۾ ويهه هزار کن لفظ آهن." هاڻ ويچار جي ڳالهه آهي ته شاهه جي رسالي ۾ ويهه هزار لفظ ۽ سڄيءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ به ويهه هزار لفظ! رسالي ۾ ڪڇڻي، پاپڙ سيرو ۽ پوري لفظ به ڪم آيل آهن ڇا؟ تڏهن اهي انگ آيا ڪٿان؟

پڇائڻ مان معلوم ٿيو ته ڪجهه ورهيه ٿيا، ته بمبئي سرڪار پڇا ڪئي، ته سنڌيءَ ۾ انداز ڪيترا لفظ آهن. اهڙو تخمينو اڳي ٿيل ڪو نه هو. تنهنڪري شرٽ صاحب واري ڊڪشنريءَ ۾ جيڪي لفظ لکيل هئا، سي ڳڻي رپورٽ ڪيائون. شرٽ صاحب واري ڊڪشنريءَ ۾ ڪل 928 صفحا آهن، جن مان ڪنهن صفحي ۾ پندرهن، سورهن، ته ڪنهن صفحي ۾ ٽيهه ٻٽيهه لفظ آهن. جيڪڏهن هر هڪ صفحي ۾ سراسري ايڪيهه، ٻاويهه لفظ ليکبا، ته سڄي ڊڪشنريءَ ۾ ويهه هزار کن لفظ بيشڪ اچي ٿيندا. ٻي ڳالهه ته شرٽ صاحب واري ڊڪشنريءَ ۾ ڪيترن هنڌ هر هڪ لفظ جي پنيان ڄاڻايل آهي، ته اهو سنسڪرت يا عربي بنياد جو آهي يا ديسي وغيره آهي. انهيءَ ڄاڻايل ڳالهه پٽاندر جيڪڏهن سڄي ڊڪشنريءَ جا لفظ ويهي ڳڻبا، ته مٿيون سمورو تفصيل نڪري ايندو. مطلب ته سرڪاري رپورٽ لاءِ جنهن کي اهي انگ ڏيڻا هئا، تنهن ٻي ڪا واهه نه ڏسي، شرٽ صاحب واري ڊڪشنريءَ جا انگ ڄاڻايا. انهيءَ وقت کان وٺي اها ڳالهه ڦهلي ته "سنڌيءَ ۾ فقط ويهه هزار لفظ آهن!" حقيقتئن، ٻولي اٿاهه لٽي پيئي آهي ۽ گهر وڻي لفظن جو تخمينو ٻڌڻ اهڙو آهي، جهڙو:

"منڊي ماڪوڙي کوهه ۾، پيئي ڪٿي اُيهه"

(شاهه ڪريم)

سنڌي وسيع ٻولي

181. سنڌي نهايت وسيع ٻولي آهي، سري جا لفظ ھڪڙا، وچولي جا ٻيا، لاڙ جا وچائين ٿيان ۽ ٿر جا تنهين کان اڙا! وري واپارين، ڪاسبين، حڪيمن وٽ لفظ ۽ اصطلاح ئي پنهنجا. پسارين وٽ ڏسو تہ سوين شيون، وڻ ٽڻ، گاھہ ٻوٽا، گل ڦل، ڏوڙين جا ڏٽ ۽ ٻيون انيڪ شيون آهن، جن مان ڪيترين جا نالا ڪنهن بہ ڊڪشنري ۾ ڏنل ڪينهن. ڪراچي جي ھڪ پير مرد مهاڻي ڳالهہ ڪئي، تہ مڇيءَ جا سوا سؤ کن قسم ڏنل اٿم! جهڙوڪ: سرمائي، سينٽري، رائوس، دوٿر، منگرو گوج، مُڪر، ڏانگري، پلو ڪڳو ڏنيرو جهينگا، گانگٽ (جن کي سانا ۽ ڪَڪم بہ چون)، وغيره. "سنڌ گزيٽيئر" ۾ ڄاڻايل آهي تہ 'سنڌ جي اڳوڻي ڪمشنر جيمس صاحب پڪين جي ذاتين جا چار سؤ کن نالا ڳڻا ڪيا هئا'. هيٺن بہ لکيل آهي تہ 'سنڌ ۾ نانگن بلائن ۽ ٻين سُرٽن ۽ جيتن' جون ايتريون ذاتيون آهن، جو رواجي طرح جيڪر ڪو اعتبار ئي ڪو نہ ڪري تہ سنڌ ۾ ايترا بيشمار جيتن جا قسم آهن! انهن ڪانسواءِ مالدارن جا لفظ جاچيو. اسين ماڻهو عام طرح 'ڳانءِ'، 'ڳئون' ۽ 'ڍڳي' لفظ ڪم آڻيون ٿا. پر مالدار ماڻهو انهن ٻن لفظن تي راضي نٿو ٿئي. سندس ڳانءِ جي تازي وياڻل هوندي، تہ ان کي "سوئا" سڏيندو جيڪڏهن ڳانءِ کير ڏيڻ مهل ڪيتو ڪندي، تہ ان کي "ڪَتر" سڏيندو جيڪڏهن ڪا ڳانءِ وهڪي ويندي ۽ کير ڏيڻ بنهہ بند ڪري ڇڏيندي، تہ ان کي "ڦَنڊي" سڏيندو جيڪڏهن سندس ڳانءِ يا مينهن کي سڱ نہ هوندا، تہ ان کي "روڏي" سڏيندو جيڪڏهن ڪنهن مينهن جا سڱ وريل يا پيچدار هوندا، تہ ان کي "ڪُنڍي" ڪوٺيندو ساڳيءَ ريت. اسين سڀ ڪنهن قسم جي ڪاني کي "ڪانو" ڪوٺيون ٿا. پر ڪيتي ڪندڙ ائين نٿا ڪن. سارين يا چانورن جي ڪاني کي "پلال"، جوئر ۽ ٻاجهريءَ جي ڪاني کي "ڪڙٻ" ۽ ڪٽڪ جي ڪاني کي "ڪانگڙي" تہ ڪي "ناڙ" ڪوٺين ٿا. رڳو ڪنهن ڪوھہ وٽ وڃي ويهو تہ هاري ناري نار جي هر ھڪ ساز لاءِ اوهان کي لفظ ٻڌائيندو. هي سڀ ڳالهيون سنڌيءَ جي شاهوڪاريءَ جي ساک پرين ٿيون. وسيع يا پرڙهو ٻولي چئبو ئي انهيءَ کي آهي، جنهن ۾ ھڪ معنيٰ لاءِ گهڻا لفظ ۽ ھڪ لفظ جون

گهڻيون معنائون هجن ۽ جا اصطلاحن ۽ محاورن، تشبيهن، استعارن ۽ پهاڪن سان ڀرپور هجي، تہ فصاحت ۽ بلاغت سان هر ڪو مضمون چٽي يا لکي سگهجي. وسيع ٻوليءَ ۾ هم قافيا يا ٺڪيائي لفظ بہ ججها هوندا آهن تہ نظم چوڻ يا لکڻ مهل مُنجهي نہ ٻيهجي. رڳو شاهہ جو رسالو ئي کڻي ڏسو تہ منجهس ڇا پلٽ پلٽي پٽي آهي! اُٺ ۽ اُٺن جي قسمن لاءِ منجهس ڪئين لفظ آهن: ٻوتو يا ٻودو ٻور، ڀوُر، توڏو، ڇانگو ڪرهو ليڙو ميو وغيره "اُٺ" لاءِ ايترا لفظ انگريزيءَ ۾ بہ ڪينهن. پهلوان ۽ جنگي جوان لاءِ بہ ڪيترائي لفظ ڪم آيل آهن. بهادر، پهلوان، پانؤ وريام، وير، مانجهي، جهونجهار، کڳمارو (کڙڳ يا ترار ماريندڙ شمشير زن) وغيره. رسالي ۾ جيتري تجنيس حرفي Alliteration آهي، اوتري انگريزي شعر ۾ بہ ڪانهي. هيءَ ڳالهہ خود ڇاٽائي ٿي تہ سنڌيءَ ۾ لفظن جي ڪمي ڪانهي. سرڳواسي ديوان ڏيارام گدومل جا جوڙيل نثر جا ڪتاب "شريمد ڀاڳوت گيتا" ۽ "يوگ درشن" ۽ ڪي ليک، خاص ڪري ساميءَ جي سلوڪن جو تاترج ۽ رباعيات عمر خيام جو تاترج پڙهي ڏسو تہ سندس نثر مان هاڻوڪن ڪيترن شاعرن جي نظم کان بہ وڌيڪ مزو پيو اچي. هن صاحب کي ٻوليءَ تي ڪلي ضابطو هو. تنهنڪري پنهجن خيالن کي عمدو لباس ڍڪائي سگهيو ٿي. اهي ٻوليءَ جي شاهوڪاريءَ جا اهڃاڻ آهن. ٻولي جيڪڏهن ڪُتل هجي ها تہ مصنف جيڪر منجهي ٻيهن ها.

182. ڪيترن انگريزي خواندن جي دلين تي اهو وهم ويٺل آهي، تہ سنڌي هڪ ڪتل ٻولي آهي، جنهن ۾ پورا لفظ ئي ڪينهن، جي گهرج مهل ڪم اچن، پنهنجا خيال پوريءَ ريت ظاهر ڪري سگهجن! اهو سچ آهي، تہ انگريزي ٻولي انيڪ قسمن جي لفظن سان ڀرپور آهي ۽ ڪيترن انگريزي لفظن لاءِ اسان وٽ سنڌيءَ ۾ پورا لفظ ڪينهن، پر هيٺن بہ ڏٺو ويو آهي تہ ڪيترن انگريزي لفظن لاءِ سنڌيءَ ۾ بلڪل پورا ۽ ٺاهوڪا لفظ موجود آهن. جن جي انهن جوانن کي سڌ ڪانهي، ٻيون ڪيتريون سائنسون هاڻ نڪتيون آهن. باقي علم نباتات (Botany) جي تہ اسان جي ماڻهن کي ايامن کان سڌ هئي، ڪنهن سنڌي ماليءَ سان ڳالهائي ڏسو تہ هڪڙي هڪڙي انگريزي لفظ لاءِ اوهان کي بلڪل پورا پورا لفظ ٻڌائيندو. جهڙوڪ ڳيرڻ

Ovary، ڳڀ Ovule، گل جو متڪ، چوٽي يا گوُنٽ Corolla، پنکڙي يا پانکڙي petal-sepal پراڳ يا رج Pollen، مادي وار pistil ۽ نروار Stamen، منطق توڙي بجليءَ سان لاڳاپا رکندڙ لفظ "سالبو" Negative، مؤجبو Positive، وڄ پرواهڪ Lightning Condutor ۽ ٻيا بہ گهڻا لفظ آهن. جيڪڏهن انهن جوانن کي ههڙن ناهوڪن لفظن جي سڌ ڪانهي، تہ اهو ٻوليءَ جو نہ، پر سندن ئي قصور ليکبو.

183. هيءَ ڳالهہ بہ ياد رکڻ گهرجي، تہ سڀ ڪنهن ٻوليءَ جو پاڻ يا ذاتي ڍنگ Genius پنهنجو پنهنجو آهي، انهيءَ سبب انگريزيءَ ۾ جنهن نموني ڳالهہ ڪرڻي هوندي، تنهن ساڳئي نموني سنڌيءَ ۾ ڪرڻ مشڪل ٿيندي. ساڳيءَ ريت سنڌيءَ وارو رنگ ڍنگ پوريءَ طرح انگريزيءَ ۾ آڻڻ اؤکو لڳندو. اسان جا ڪيترا جوان جڏهن ڪو سنڌي مضمون لکڻ ويهن، تڏهن اول دل ۾ سڄو گهاٽ انگريزيءَ ۾ گهڙين ۽ جنهن محل اهو سنڌيءَ ۾ آڻڻ چاهين، تنهن محل ڪين گهڻي ڏکيائي ٿئي ٿي ۽ پوءِ ڏوهہ ليٽائي سنڌيءَ تي وجهن ۽ چون تہ سنڌي ڪتل ٻولي آهي! حقيقتؤن، خيال ئي سنڌيءَ ۾ ڪرڻ گهرجي، تہ پوءِ پورا پورا لفظ جي پڙهيل يا ٻڌل هوندا، سي پاڻمرادو دل تي تري ايندا ۽ وقتي نون عمدن لفظن جوڙڻ جو خيال بہ پيدا ٿيندو. انهيءَ نموني اختيار ڪرڻ سان جملا وڌيڪ سهڻا ۽ نزاڪت ڀريا ٿيندا ۽ دل گهريو اثر بہ پيدا ڪندا، پر جيڪڏهن سنڌيءَ سان گڏ انگريزي لفظ ڪتب آڻي ڳالهہ جي پورائي ڪبي، تہ اصليت چٽ ٿيندي، يعني نون عمدن لفظن جوڙڻ جو خيال پيدا نہ ٿيندو. اهڙين آثار تي هلبو تہ ٻوليءَ کي ڌڪ پيو لڳندو ۽ ترقيءَ ڪرڻ بدران پوئتي بہ پوندي ويندي.

184. انگريزيءَ ۾ جيڪي وڏيون ڊڪشنريون آهن، تن ۾ جملي ٽي لک کن لفظ آهن. جيئن ايمرسن صاحب جي جوڙيل انگريزي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ ڄاڻايل آهي. هن وقت سنڌ سرڪار جي پاران جيڪا نئين سنڌي لغت لهي پيئي، تنهن ۾ رڳو 'الف' سان شروع ٿيندڙ لفظ پنج هزار کن ٿيندا. سڄي تيار ٿئي، تہ پوءِ ڪُل جوڙ جي ڪل پوي. انهيءَ هوندي بہ ڪنهن بہ ردڪد جي خطري ڌاران ايترو اڳواٽ چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي ٻولي صفاتي لفظن ۾ بلڪل ڀرپور آهي، باقي سائنس جي لفظن ۽ ذاتي اسمن جو گهڻو زور ڪونهيس. سائنس جا

ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا. ته ساڳيا انگريزي لفظ ڪم آڻڻا پوندا. يا عربي ۽ سنسڪرت مان مدد وٺڻي پوندي. ڪن حالتن ۾ پنهنجا لفظ جوڙڻا پوندا. ڪيترا لفظ ويجهڙائيءَ ۾ جڙيا به آهن. جهڙوڪ: انگريزي لفظ Thermometer لاءِ اڳي عام طرح "مقياس الحرارت" چوندا هئا. هاڻ ڦيرائي ڪيو اٿن "حرارت پيما" يا "گرمي ماپ" ساڳيءَ طرح Barometer لاءِ اڳي "مقياس الهوا" لفظ ڪم آڻيندا هئا. هاڻ چون "هوا ماپ". انهيءَ نموني "پاڻي ماپ" Hydrometer. "پنڌ ماپ" Pedrometer ۽ ٻيا ڪي لفظ جوڙيا اٿن. موٽر، ٽرام، بس ۽ ٻيون اهڙيون شيون جي ويجهڙائيءَ ۾ چالو ٿيون آهن. تن لاءِ اهي ساڳيا ئي لفظ ڪم اچن ٿا. ته انهن جو ڦيرو به سنڌي نموني ٿئي ٿو. جهڙوڪ جمع ۾ چئون موٽرون، ٽرامون ۽ بسون. جرمنيءَ جي پهرينءَ جنگ وقت به ڪي نوان لفظ نميا. جهڙوڪ: هوائي جهاز ۽ زير آبي Sub-marine. سنڌ جي اخبار نويسن به ملڪي ڳالهين سان لاڳاپو رکندڙ ڪي لفظ جوڙيا آهن. جهڙوڪ:

انگريزي	سنڌي	انگريزي	سنڌي
Democracy	لوڪشاهي	Autocracy	آپيشاهي
Conservative	قدامت پسند	Plutocracy	شاهوڪار شاهي
Moderate	اَعتدال پسند	Extremist	اِنتها پسند

اهڙيءَ طرح سنڌي ٻولي ڪجهه ڪجهه واڌارو ڪندي پئي هلي. ته به ايترو چئبو ته اجا پنهنجن ڀين ڀينرن (هندستاني، گجراتي وغيره کان) گهڻو پٺتي پيل آهي.

سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد

185. سنڌ ۾ اٽڪل اٺيهه لک آدم آهي، جنهن مان پوڻا چوٽيهه لک کن ماڻهو ڄاوا نپنا سنڌ ۾ آهن ۽ انهن جي مادري زبان سنڌي آهي، جنهن هندن توڙي مسلمانن کي ملائي، گويا هڪ ڪٽنب جو ڀاتي ڪري ڇڏيو آهي. سن 1931ع واري آدمشماريءَ وقت، ڪراچيءَ ۾ ۽ ٻين هنڌ، ڪيترن ماڻهن آدمشماريءَ جي برخلاف هلچل هلائي هئي، جنهنڪري ڪيترن سنڌ واسين داخلائون ڪو نه ڪرايون هيون. انهيءَ هوندي به ايترو چئبو ته هاڻ آدم گهڻو وڌيل آهي.

اصطلاح ۽ پهاڪا

باب يارهون

186. سنڌي ٻوليءَ جو ڳچ جيترو خزانو سندس اصطلاحن ۽ پهاڪن ۾ سمايل آهي. اڪثر انهن ۾ نج سنڌي ڪم آيل آهي. هن وقت تائين فقط ڏيڍ هزار کن پهاڪا ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. مصنف هيستائين ايترا ٻيا به ڪٺا ڪيا آهن، پر پهاڪا اڃا گهڻا آهن ۽ منجهن وڏي فيلسوفي سمايل آهي. پهاڪن ڪم آڻڻ ڪري مضمون سلوڻو ۽ سوادي ٿئي ٿو ۽ ساڳئي وقت انهن مان سڌ پوي ٿي ته جنهن ملڪ ۾ اهي چوڻ ۾ اچن ٿا، تنهن جي ماڻهن جا مذهبي يا ڌرمي خيال، ڀنگتي رسمون ۽ ٻيا دستور ڪهڙا آهن. جهڙوڪ:

1. "لکيو منجهه للاٽ قلم ڪياڙيءَ نه وهي". هيءَ پهاڪو ڄاڻائي ٿو ته اسين سنڌي ماڻهو تقدير يا قسمت کي مڃون ٿا ۽ ائين ڄاڻون ٿا ته ڏٽيءَ جي پاران جيڪو ٿيڻو هوندو، سو اوس ٿيندو.

2. "پرائي امانت ڌرتي به نه ڌوهي". هيءَ پهاڪو ڏيکاري ٿو ته اڳي جڏهن ٻئنڪون ڪين هيون، تڏهن اسان جا ماڻهو ڌرتيءَ ۾ ڌن پوريندا هئا ۽ ڌرتي سندين رقم ڪائي ڪا نه ويندي هئي. هيءَ پهاڪو سيکاري ٿو ته "امانت ۾ خيانت نه ڪجي". اهڙيءَ طرح پهاڪن ۾ وڏي فيلسوفي سمايل آهي ۽ ساڳئي وقت اهي اسان جي تهذيب يا سڀيتا جو آئينو آهن، يا اجا به هيئن چئجي ته 'ٻوليءَ ۾ اسان جي جيوت جي آتم ڪهاڻي (Autobiography) سمايل آهي!'

اصطلاحن جو بنياد

187. ڪي اصطلاح، ڪن ڳالهين (تاريخي وغيره) تي ٻڌل آهن. جهڙوڪ:

1. ڳالهه ڪندا آهن ته هڪڙو واڻيو واهه اڪرندي گهوڙي سوڌو پاڻيءَ ۾ ڪري پيو. پئسن جي هڙ توبري ۾ ٻيل هيس، سا پاڻيءَ ۾ لڙهي ويس: تنهنڪري، "رقم ئي توبري ۾"، "هڙ ئي هلاڪ"، "پئسا ئي پاڻي ۾". اهي اصطلاح عام ٿيا.

2. ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي وقت ۾ مدد خان نالي هڪ پناڻ وڏي لشڪر سان سنڌ ۾ اچي ڦُرلُٽ ڪئي ۽ ڪيترن شهرن کي جلائي پورو ڪيائين.

انهيءَ سبب هن وقت "مدد" لفظ عام طرح "آفت" يا "مصيبت" جي معنيٰ سان ڪم اچي ٿو. جهڙوڪ چون ٿا "توتي ڪهڙو مدد پيو؟" يعني توتي ڪهڙي مصيبت پيئي؟

3. اڳي ڏاڙيل اڪثر پلن گهوڙن تي چڙهي ايندا هئا. جيئن هاڻ به ڪن ٿا، ته ڦر لُٽ جي مال ڍوئڻ ۽ جلد ڀڄي وڃڻ ۾ سولائي ٿئي. ڏاڙيلن، ماڻهن کي اهڙو ڏڪائي ڇڏيو هو جو اجا رڳو سندن گهوڙا پريان ايندا ڏسندا هئا ته "گهوڙا گهوڙا" ڪندا هئا: ائين واڪا ڪري ٻين کي سُڌ ڏيندا هئا ته "ڏاڙيلا اچي پيا". انهيءَ ڪري "گهوڙا گهوڙا ڪرڻ" اصطلاح ٿيو ۽ معنيٰ ٿيس "زور سان دانهون ڪرڻ" (ڦُريل ماڻهوءَ وانگر). ڪي چون ته اهو اصطلاح به مدد خان پناڻ جي ڦرلٽ ڪرڻ سبب نميو پر ائين نه آهي. مدد خان پٺان ۽ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي وقت کان گهڻو اڳي شاهه عبداللطيف ڀٽائي (جنم 1689ع) ٿي گذريو آهي، تنهن به اهو "گهوڙو" لفظ اصلاحي معنيٰ سان هن ريت ڪم آندو آهي:

"ڪ تو ڪنين نه سنا، جي گهٽ اندر گهوڙا". (شاهه)

هتي به "گهوڙا" معنيٰ هڪلون، دانهون يا زور پريا آواز (ضمير يا وويڪ جا). ڏاڙيلا ماڻهن جو اگر تگر چٽ ڪري ويندا هئا، ته اها ماڻهن لاءِ هڪ وڏي آفت يا مصيبت ڄڻبي. تنهنڪري "گهوڙو" لفظ جي ٻي اصلاحي معنيٰ "آفت يا مصيبت" به آهي، پٽ پاراتي ڏيندي به هاڻ چون: "شل گهوڙا پونس"!

"گهوڙن هنئين سيڪا، اُنن هنئين آنءُ،
جا نيئهن ڳنهندي نانءُ، سا مون جئن پوندي مامري"
(شاهه)

هتي سسئي چوي ٿي ته 'گهوڙن جون هنيل يا مصيبت جون ماريل گهڻيئي آهن، پر مون تي اُٺ (گهوڙن کان به وڏا جانور) اچي پيا، جي منهنجو پنهون ڪٺي ويا!'

ڊيمس صاحب واري بلوچي ٻوليءَ جي لغت ۾ "گهوڙو" لفظ جي معنيٰ آهي: "سوارن جي ٽولي" هن مان ظاهر آهي ته بلوچستان ۾ به ڏاڙيلا، گهوڙن تي

چڙهي ڦرلٽ ڪرڻ ويندا هئا. جنهنڪري "گهوڙو" لفظ جي اِها معنيٰ ٿي. سنسڪرت لفظ "گهوٽڪ" (اصل دراوڙي لفظ) جو اچار سنڌيءَ ۾ ڦري "گهوڙو" ٿيو آهي.

پهاڪن جي پيڙهه

188. ڪي پهاڪا ڪن ڳالهين (تاريخي وغيره) تي ٻڌل آهن جهڙوڪ:

1. "ڪُنن جي ڳالهين ميربحر کي مارايو". ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي وقت ۾ جوڌپور جي راجا ٻه راجپوت پنهنجا ايلچي ڪري موڪليا، جن ميربحر سان ڳُن سُن ۾ ڳالهين ڪندي، کيس قتل ڪيو.
2. "آيا مير، ڀڳا پير" فئلن صاحب جي هندي پهاڪن جي ڪتاب موجب، "آئي مير، ڀڳي پير" جو بنياد هن ريت آهي:

"امروهه جي شهر ۾ ميرانجي نالي هڪ شخص، هڪ جادوءَ جو ڏيو لڌو جنهن جي وسيلي هن ڪيترا ڪرامت جهڙا ڪم ڪيا. جنهنڪري هڪ وڏو پير ڪري پوڄيندا هئس. هاڻ هوا تي جي ڪن ماڻهن ۾ اچي واسو ڪندو آهي. امروهه ۾ ٻيا ٻه ڪي پير جهڙوڪ زين خان ۽ ننهي ميان، ماڻهن ۾ واسو ڪندا آهن، پر چون ته جڏهن مير (ميرانجي) اچي، تڏهن ٻيا پير پڄي وڃن، جو هو ڪانئن وڏيڪ ڪلا وارو هو. هاڻ پهاڪي جي معنيٰ ته 'جڏهن ڏاڍا مڙس اچن، تڏهن هيٺا سندن اڳيان بيهي ڪين سگهن'."

هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته هيءُ پهاڪو سنڌ جي ميرن ۽ پيرن (ڪلهوڙن) بابت نه آهي جيئن ڪي غلط طرح سمجهندا آهن. هيءُ پهاڪو هندستانيءَ مان ورتل آهي. اهڙيءَ طرح ٻيا به ڪيترا اڌارا ورتل پهاڪا سنڌيءَ ۾ آهن.

اُڌارا ورتل پهاڪا

189. **هندي يا هندستاني:** (1) آپ گهاتي مها پاپي. (2) ايڪ پنٿ دو ڪاج (3) بڙا ڪماوڻ بڙا دک پاوڻ چوٽي ڪا دک دور (4) تم ڀي راني، مين ڀي راني، ڪؤن ڀريگا پاني.

ڪي پهاڪا هنديءَ مان ترجمو ٿيل آهن:

"نادان بات ڪري دانا قياس ڪري" (هندي)
"اياڻو چوي سياڻو ويچاري" (سنڌي
سنسڪرت: ڪي پهاڪا سنسڪرت مان ترجمو ٿيل آهن:
1. يٿا راجا تٿا پرجا = جهڙو راجا تهڙي پرجا (رعيت).
2. يٿا ديوا تٿا يڪتا = جهڙو گرو تهڙا چيلا.
3. يٿا لاپ سنتشٽ = جُڙيءَ کي جَس (جيڪي ملي تنهن تي راضي).
سرائڪي: (1) آپ نہ پالي، پالي ڏؤن (2) کيتي، سرسيتي (3) اپڻي گهوٽ تہ نشا ٿيويئي (4) لڳي هوويئي تو ڳل پويئي، نہ تہ پڇ لڳيان واليان نون (5) تون آکيسين، مئن نہ منيسان، مئن بازي کٽي (6) شينهن نہ ڏيکيا، ڏيک ٻلڙا، چور نہ ڏيکيا، ڏيک سونارا. يعني جيڪڏهن شينهن نہ ڏٺو هجيئي تہ ٻلو ڏس ۽ جي چور نہ ڏٺو هجيئي، تہ سونارو ڏس.
پارسي: (1) آهہ غريبان قهر خدائي (2) يڪ تندرستي هزار نعمت (3) مفت را چہ بايد گفت.
ڪي پهاڪا پارسيءَ مان ترجمو ٿيل آهن:
1. دو برادر سوبہ حساب = ڀہ ڀائر ٿيون ليکو.
2. خود ڪرده را علاج نيست = پنهنجي ڪيئي جو نڪو ويڄ نڪو طبيب.
3. پسر بيوه را چون شود بخت يار دهد داغ روغن بہ غلہ جوار = رن پٽ جو وري ڀاڳ، تہ ڏيئي جوار پٽ کي داڳ (داغ).
4. آمد براءِ آخگر چون مطبخہ نشست = آئي ٽاندي کي، بورچاڻي ٿي ويئي.
عربي: ڪي عربي پهاڪا پارسيءَ جي معرفت آيا آهن ۽ ڪن جو سڌو عربيءَ مان ترجمو ٿيل آهي جهڙوڪ:
1. عربي: التمجيل فعل الشيطان
2. پارسي: ڪہ تعجيل ڪار شياطين بود
3. سنڌي: تڪڙ ڪم شيطان جو.
4. عربي: سنون الڪلابا لحم الحمارا.
5. سنڌي: ڪُتي جا ڏند، گڏھ جو ماس.

انگريزي: ڪي پهاڪا انگريزيءَ مان ترجمو ٿيل آهن:

1. گدڙ ڊاک نہ پهچي آکي ٿو کٽا.

Graps are Sour

2. ٽڪريءَ کي ٿيا سوُر ڄائو ڪُئو.

Mountain in Labour

3. ڇڙهيءَ (لَڪڻ) جو صرفو ڪيو تہ ٻار ڪريو.

Spare the rod and Spoil the child.

4. پائيءَ تي پڪائي، نوٽن تي ناداني.

Penny wise, pound foolish

5. جت روشني ۽ هوا، تت ڪانهي تانگهہ طبيب جي.

Where light and air enter, the doctor doesn't

مسلمانن جي حڪومت جو اثر

باب ٻارهون

عربيءَ جو خاندان

190.عربي ٻولي "سيمٽڪ" خاندان مان آهي، جنهن سان "هيبرو" يعني عبراني يا يهودين جي ٻولي، سريا يا شام جي ٻولي "ڪئلڊي"۽ ايشيا جي ڏکڻ الهندي طرف جون ٻوليون پيدا ٿيون آهن. انهن ٻولين جو خاندان يا ڪل هڪڙو آهي، تنهنڪري سياڻيڪ طرح نحوي بناوت ۾ هڪٻئي سان مشابهت رکن ٿيون ۽ ڪيترا لفظ ساڳيا اٿن[1]. سنسڪرت ٻولي، جنهن سان سنڌي، هندي، گجراتي، وغيره ٻوليون پيدا ٿيون آهن، سي آريا ٻوليون آهن ۽ انڊو يوروپين خاندان جون ٻوليون ليکجن ٿيون. تنهنڪري سنڌيءَ جو عربيءَ سان ڪو بہ جگري ناتو ڪونهي، پر عربيءَ جو مٿس اثر ٿيو آهي. اهو ڪيئن ٿيو ۽ ڪيتري قدر ٿيو تنهن لاءِ اول ڪجهہ تاريخي احوال ڏجي ٿو تہ سڄي ڳالهہ سمجهڻ سولي ٿئي.

آڳاٽن عربن تي آرين جو اثر

191.قديم زماني ۾ وچ ايشيا کان وٺي ايران تائين آرين جون بينڪون هيون. آرين وانگر عرب بہ ٺاڪرن کي پوڄيندا هئا. قرآن شريف ۾ ٽن بُتن منات، عزيٰ ۽ لات جا نالا ڄاڻايل آهن.

> "ڳالهين منجهان تان ڪين ٿئي، پيچ اوٺ عزا لات کي،
> سچل چو روئين ايترو بس ڪر برسات کي."
> (سچل)

---

[1] آخر، آدم، رضا، عمل، علم، عمق (اُونهائي)، عميق (اُونهو)، فتح، فراق، فعل، ني (اُلٽي) ۽ ٻيا اهڙا ڪيترا لفظ ، جهڙا عربيءَ ۾ تهڙا عبرانيءَ يا يهودين جي ٻوليءَ ۾ آهن، حساب، غيب، طعنو، قصر (محلات يا ماڙي)، قمر (وات، ۽ قرنائي (شرنائي) لفظ ڪئلڊي ٻولي ۾ بہ آهن.
هوا ۽ نازل لفظ ارم ملڪ جي ٻوليءَ ۾ بہ آهن. اهڙا ٻيا ڪئين مثال جان شيڪسپيئر واري هندستاني ڊڪشنريءَ ۽ ٻين ڪتابن مان ملي سگهن ٿا.

هتي ’عزيٰ‘ ۽ ’لات‘ نالا ڪم آيل آهن.

عربن ۽ آرين جي پاڻ ۾ گهڻي لڙهه وچڙ هئڻ سبب، ڪي سنسڪرت لفظ عربيءَ ۾ اچي ويا. جهڙوڪ: صندل (Sandal) ۽ ڪافور (Camphor)، جيڪي اصل ۾ سنسڪرت لفظ چندن ۽ ڪپور آهن. "ڪافور" لفظ قرآن شريف ۾ به ڪم آيل آهي. ويدانيت ۽ تصوف يا صوفي مت به ساڳيا ئي آهن، ۽ اها هڪجهڙائي به انهيءَ لڙهه وچڙ سبب آهي. پر وارا ڇمارا آهن: هينئر ڏسو ته ڪيئن عربن جو اثر ايران ۽ سنڌ جي آرين تي ٿئي ٿو؟

عربستان ۾ اسلام ۽ اُتساهه

192. سن 570ع ۾ حضرت محمد (صلي الله عليه وسلم) مڪي شريف ۾ پيدا ٿيو. ڪچڙيءَ کان ئي پنهنجي پاڪ نفسي، خُلق ۽ فياضيءَ جي ڪري مشهور ٿيو. پر اسلام جي تعليم ڏيڻ شروع ڪيائين، ته عربن پنهنجون اڳوڻيون ريتون رسمون ڇڏڻ واجب نه سمجهي، سندس گهڻي مخالفت ڪئي: ساڻس ايتريقدر اچي پاتائون، جو سن 623ع ۾ هجرت ڪري مديني شريف ڏي وڃڻو پيس. مسلمانن جو هجري سن انهيءَ هجرت واري واقعي کان وٺي شروع ٿئي ٿو. انهيءَ وقت حضرت محمد صلي الله عليه وسلم کي پنهنجي جيءَ کي جفائون ۽ ڏيل کي ڏاڪڙا ڏيڻا پيا. ته به پنهنجي ارادي تي ثابت قدم رهيو. انهيءَ ثابت قدميءَ نيٺ سنديس من جي مراد پوري ڪئي: عربن پوءِ خوشيءَ سان اسلام اختيار ڪيو ۽ حضرت محمد صلي الله عليه وسلم کي ڌڻيءَ پاڪ جو رسول ڪري مڃڻ لڳا. پيغمبر صاحب منجهن نئون ساهه ڦوڪيو. ته ايترو اُتساهه جاڳين، جو ٻين هنڌ به اسلام جو جهنڊو کڙو ڪري ويا. اسلام اختيار ڪرڻ کان پوءِ اٽڪل هڪ سئو ورهين جي اندر ايران، سنڌ، ايشيا ڪنڊ جو گهڻو ڪري سمورو الهندو طرف، مصر ملڪ ۽ آفريڪا جو اتر وارو پاسو فتح ڪندا، فرانس تائين به ڪاهي ويا. ٽوئرس Tours وٽ جيڪڏهن شڪست نه اچين ها، ته سڄو يورپ پنهنجو ڪري ڇڏين ها.

ڪاغذ جوڙڻ جو هنر

193. "انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا" مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪاغذ يا پنن جوڙڻ جو رواج، چين ولايت ۾ عيسوي سن شروع ٿيڻ کان اڳي هو. سن 751ع ۾ عربن سمرقند تي ڪاهيو تہ چين جو لشڪر سامهون ٿين. عربن ڪي چينائي قيد ڪيا، جن پنن جوڙڻ جو هنر سيکارين. عربن پوءِ اهو هنر هندستان ۽ يورپ کي سيکاريو. هندستان جي ماڻهن اهو ٿورو لاهي چڙهيو جو حسابي علم ۽ ٻيا ڪي علم عربن کي سيکارياڻون. عربيءَ ۾ حسابي علم کي چون ٿي "علم هندسہ" جو اهو علم هندستان مان پرايو هئائون.

194. آڳاٽن آرين کي ويدن جا منتر ۽ ٻي ٻاڻي ڪنٺ هوندي هئي ۽ ان جو ڦلاءُ پيڙهيءَ بہ پيڙهيءَ حافظي جي وسيلي ڪندا هئا. شروع ۾ عرب بہ ائين ڪندا هئا. لکڻ جو هنر بہ هون. سنڌي لفظ "لکڻ" ۽ انگريزي لفظ Write جي اصل معنيٰ هئي "کُرڻ يا اُڪرڻ". اڳي پٿر، ٽامي وغيره تي اکر اُڪريندا هئا، اهو دستور گهڻو هوندو هو. اڳي هيٺن بہ ڪندا هئا جو کجيءَ جا ويڪرا پن، جن مان وچٽيون لهن ٿيون، تن تي لکندا هئا. جنهنڪري سنسڪرت لفظ "پٽر" ۽ انگريزي لفظ leaf جي هڪڙي معنيٰ آهي، وڻ جو پن ۽ ٻي معنيٰ آهي "پَرت" يا "ورق" (ڪتاب جو). خود "ورق" لفظ جون بہ اهي بہ معنائون آهن. سنسڪرت لفظ "پٽر" جو اچار سنڌيءَ ۾ ڦري ٿيو آهي "پَرت".

هندستان ۾ گهڻا، ڀوج پٽرن يعني ڀوج وڻ Birch tree جي پنن تي لکندا هئا، ۽ اهي پن هڪٻئي جي پٺيان رکندا ويندا هئا، پر متان ڪنهن وقت سڄو ٿهو ڪِري پوي ۽ پن پن کان ڌار ٿي وڃي، تنهنڪري ڀوج وڻن جا چوڏا انهن پنن جي متان پٺو يا جلد ڪري ڪم آڻيندا هئا. انهن چوڏن توڙي پنن جي آرپار ٽُنگ ڪري اُنهيءَ ٽنگ مان ڌاڳو لنگهائي، ڳنڍ ٻڌي ڇڏيندا هئا، تہ سنئون سولو ڪتاب ٿي پوندو هو. ان کي سڏيندا هئا "گرنٿ"، جنهن جي سنسڪرت ۾ هڪڙي معنيٰ آهي "ڳنڍ" ۽ ٻي معنيٰ "ڪتاب" (جنهن کي ڳنڍ ڏنل هجي). سنڌيءَ ۾ "گرنٿ" جو اچار بگڙجي "گرٿ" ٿيو آهي.

"ٻڌي گوڏ گرٽ، ساٿو هڻجي سور جو" (شاھ)

هتي گرٽ (گرنٿ_گرنٿي) معنيٰ ڳنڍ (ناٿي جي).

سنڌيءَ ۾ "گرنٿ_گرنٿي" جو اچار ڦري "ڳنڍ" بہ ٿيو آهي سکن جي گُرن جي ٻاڻي جنهن ڪتاب ۾ لکيل آهي تنهن کي ادب ۽ عزت وچان "گرنٿ صاحب" سڏجي ٿو نہ تہ اصل معنيٰ اٿس "ڪتاب" ۽ پوءِ خاص طرح معنيٰ ٿيس "گُرن جي ٻاڻيءَ جو ڪتاب". ساڳيءَ طرح مسلمانن جو پاڪ ڪتاب، "قرآن" يا "القرآن" (قرع معنيٰ پڙهڻ) ۽ "مصحف" يا "المحصف" (صحف معنيٰ لکيل پرت) سڏجي ٿو پر انهن ٻنهي لفظن جي بہ اصطلاحي معنيٰ آهي "ڪتاب" ۽ اهو "الڪتاب" The Book سڏجي ٿو. ائين لفظن کي ڪي خاص معنائون ملن ٿيون. هاڻ اچو ٻولي جي ڳالھ تي.

ايران ۽ پارسي

195. پرشيا کي "ايران" چئبو آهي ۽ اُتي جا رهاڪو پاڻ کي "ايراني" سڏائين ٿا ۽ سندن ٻوليون بہ ايراني ٻوليون سڏجن ٿيون "پرشيا" مان "پرشن" (Persian) لفظ ٺاهيو اٿن، جنهن جي معنيٰ آهي "پارسي" يا "فارسي"، پر اصل ۾ اها سڄي ايران جي ٻولي نہ آهي. اها اصل ايران جي ڏکڻ پرڳڻي مان فقط پارس يا فارس نالي هڪ پرڳڻي جي ٻولي آهي، پر انهيءَ پرڳڻي ۾ عيسوي سن کان ڇھ صديون اڳي ڪياني بادشاھ (Achaemenian kings) دارا وغيره (330 کان 550 ق.م) ۽ عيسوي ٽين صديءَ ۾ ساساني بادشاھ (Sasanian Kings) پيدا ٿيا. جي سڄي پرشيا (ايران) جا والي ٿيا، تہ سندين ٻولي "پرشن" سڏجڻ ۾ آئي، جا درحقيقت فقط پارس پرڳڻي جي ٻولي آهي. عربيءَ ۾ "پ" اکر ڪونهي، تنهنڪري عربن پارس ۽ پارسي لفظن جا اچار ڦيرائي فارس ۽ فارسي ڪيا.[1]

عربن جي ايران تي ڪاھ

196. سن 37_634ع ڌاري عربن ايران تي ڪاھ ڪئي. ان وقت ايران جي پارس پرڳڻي مان ڪيترائي پارسي (پارس جا رهاڪو) لڏي هندستان ۾

[1] "Iran, Eran, Airan the Airiyana of the Avesta, is the land of the Aryans."
Edward G. Browne: "A Literary History of Persia." P.4.

گجرات طرف اچي رهيا. جنهنڪري هينئر سندين مادري زبان گجراتي آهي.
عربن جي ڪاهه وقت ايران ۾ پهلوي يعني پهلوُ (پرٿوُ- آرين) لوڪن جي ٻولي چالو هئي. انهيءَ پهلويءَ تي عربيءَ جو ايترو اثر ٿيو جو اها رفتي رفتي ڦري هاڻوڪي عربيءَ آميز پارسي ٻولي ٿي پيئي.

(الف) پارسيءَ جا ٽن قسمن جا درجا آهن: قديم، وچولي ۽ آخرين. قديم پارسي دارا بادشاهه جي وقت جي ٻولي آهي ۽ وچولي "پهلوي" آهي، آخرن درجي واري پارسي Classical Persian اها آهي، جا اڄڪلهه اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پاڙهڻ ۾ اچي ٿي. پارسي ۽ سنسڪرت آريا ٻوليون آهن ۽ هڪ ٻئي کي گهڻو ويجهيون آهن.

عربيءَ جو سنڌيءَ تي اثر

197. سن 711ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي. اهو سياويڪ آهي تہ جڏهن ڪا ڌاري قوم ڪنهن ملڪ تي غالب پوندي آهي، تڏهن انهيءَ ملڪ جا رعيتي ماڻهو فتح ڪندڙ حاڪمن جي عام طرح پيروي ڪندا آهن. اول ڌاريءَ قوم جا لفظ روزمره جي محاوري ۾ اچي ويندا آهن. انهيءَ کان پوءِ رعيتي ماڻهو سندين پوشاڪ، کائڻ پيئڻ جا نمونا، اُٿ ويهہ جا قاعدا، ۽ ٻيون ڳالهيون اختيار ڪندا آهن، ڪي تہ انهن جو دين بہ اختيار ڪندا آهن. مطلب تہ عام قاعدو هيءَ آهي تہ ڌاريءَ قوم جو اثر پهريائين پهريائين ٻوليءَ تي ۽ سڀ کان پوءِ دين يا ڌرم تي ٿيندو آهي، پر سنڌ جي حالت ۾ قصو ئي ٻيءَ طرح ٿيو عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ سان هزارها هندو اسلامي دين ۾ داخل ٿيا، جنهنڪري اول اثر ڌرم تي ٿيو. عربن ڪيترن هنڌ مسجدون جوڙايون ۽ نون مسلمانن کي نماز سيکارڻ ۽ قرآن شريف پاڙهڻ جو بندوبست ڪيائون. پارسي تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي تہ ڪيترا نوُ مسلم شوق سان عربي ٻولي لکڻ ۽ پڙهڻ سکيا.

ابو عطا نالي هڪ سنڌي شاعر، عيسوي نائين صديءَ ڌاري بغداد ۾ وڃي رهيو ۽ عربيءَ ۾ جيڪو شعر چيائين، سو خود عربستان جي شاعرن بہ ساراهيو آهي. اهڙيءَ طرح سنڌ جي ٻين ڪن عالمن بہ عربيءَ ۾ ڪتاب لکيا،

جي اڄ تائين موجود آهن ۽ مصر جي "جامع ازهر" (ازهر يونيورسٽي قاهره) ۾ درسي ڪتابن طور پاڙهيا وڃن ٿا[1]. پر مٿي اڳيئي چيو ويو آهي تہ عربن جي ڪاهہ وقت سنڌ ۾ وراچڊ اپڀرنش چالو هئي، جا سن 1100ع ڌاري سومرن جي صاحبيءَ ۾ ڦري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي. هن حقيقت مان چڱيءَ طرح سمجهڻ ۾ ايندو تہ عربيءَ جو جيڪو بہ اثر سنڌ جي ٻوليءَ تي ٿيو هوندو سو وراچڊ اپڀرنش تي، يعني هاڻوڪي سنڌي ٻوليءَ جي ماءُ تي. انهيءَ اپڀرنش پراڪرت ۾ لکيل هڪ ڪتاب بہ موجود ڪونهي. تنهنڪري، چئي نٿو سگهجي تہ انهيءَ تي عربيءَ جو ڪهڙو ۽ ڪيترينقدر اثر ٿيو. هن ڳالهہ تي وڌيڪ روشني وجهڻ لاءِ ڪي تاريخي حقيقتون ڄاڻائجن ٿيون.

198. سن 711ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي ۽ 13-712ع ڌاري ملتان بہ ورتائون. انهيءَ وقت کان وٺي، اُموي خلافت پاران، سنڌ ۾ نائب مقرر ٿيا. محمد بن قسم جنهن سنڌ فتح ڪئي، سو انهيءَ وقت ڌاري گذاري ويو. سندس وفات کان سگهو ئي پوءِ سنڌي ماڻهن، عربن سان جنگيون جوٽي، گهڻو ڪري سنڌ جو سڄو ئي پرڳڻو موٽي پنهنجي قبضي ڪيو. خليفن جي نائبن جي هٿ ۾ رڳو ڪراچي ضلعي جي لاڙ وارو ڀاڱو "ديبل ٺٽي کان وٺي سمنڊ تائين" رهيو[1]. انهن نائبن جي حڪومت 711ع کان وٺي 50-749ع تائين يعني اٽڪل چاليهہ ورهيہ هلي. "تحفتہ الڪرام" موجب انهيءَ عرصي اندر برهمڻ آباد ۾ دلوراءِ ۽ ڀنڀور (تعلقي ميرپور ساڪري) ۾ ڀنڀيو راءِ جو راڄ هو. هن مان ظاهر آهي، تہ ڪراچي ضلعي واري لاڙ مان بہ ميرپور ساڪري وارو پاسو هندن جي هٿ ۾ هو. اُموي خليفن جي پاران منصور بن جمهور سنڌ ۾ هو. تنهن برهمڻ آباد کان ٿورا ميل پري هڪ شهر ٻڌايو هو جو سندس نالي پٺيان "منصوره" سڏيو هو. مطلب تہ عربن جي هٿ ۾ سنڌ جو رڳو ٿورڙو ٽڪر شهدادپور طرف هو باقي ٻي سموري سنڌ، سنڌي ماڻهن موٽي هٿ ڪئي هئي.

199. سن 750ع کان وٺي عباسي خلافت جو زمانو شروع ٿيو تہ انهيءَ گهراڻي وارن پنهنجا نائب سنڌ ۾ موڪليا. منصور بن جمهور انهن نون نائبن

[1] مسٽر محمد صديق ميمڻ: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، صفحو 4.

[1] Henry Cousens: "Antiquities of Sindh". p.29.

ڪي ساموون ٿيو پر پوءِ شڪست کائي ٿر ڏي ڀڄي ويو جتي پاڻيءَ جي اڻاٺ سبب اڃ ۾ عاجز ٿي، ساھ ڇڏيائين[2]. هن مان ظاهر آهي تہ منصور بن جمهور رڳو حڪومت جي واڳ پنهنجي هٿ ۾ رکڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي ۽ عربي ڦهلائڻ يا عربي علم ادب کي زور وٺائڻ جي ڪوشش ڪا نہ ٿي ڪيائين. حقيقت بہ هن طرح آهي تہ ان وقت جيڪي مسلمان نہ هئا، سي جزيي واري ڍل ڀري، پنهنجي جان ۽ مال جي حفاظت جو بار خليفن تي وجهندا هئا. اهي هندو "ذمي" سڏبا هئا، يعني اهي رعيتي ماڻهو جن جو بچاءُ حڪومت جي ذمي هوندو هو. ايلفنٽسن صاحب پنهنجي جوڙيل تاريخ ۾ انهيءَ سبب خليفن جي گهڻي ساراهہ ڪئي آهي، جو ڪيترن هندن کان رڳو جزيو وٺي ڪين هندڪي ڌرم ۾ رهڻ ڏنائون ٿي. مطلب تہ عربي سکڻ لاءِ ڪو بہ ڏڌل ڪو نہ هو.

200 بني عباس گهراڻي وارن خليفن جي ڏينهن ۾ عراق ۾ ڪي بغاوتون ٿيون هيون، جنهنڪري هو پنهنجي ئي مونجهاري ۾ هئا ۽ سنڌ ڏانهن پورو ڌيان ڏيئي نہ ٿي سگهيا. اهو وجهہ وٺي سنڌ جو پرڳڻو سولائيءَ سان موٽي خود مختيار ٿيو[1]. حاصل مطلب تہ سن 711ع کان وٺي، سنڌ مان هندن جي صاحبيءَ جو صفا خاتمو ٿي ڪو نہ چڪو هو جيئن ڪي غلط طرح سمجهندا آهن. حقيقت تہ پاڻ هن طرح آهي، تہ گهڻو ڪري سموري سنڌ هندن موٽي هٿ ڪئي هئي، باقي رڳو ڪراچي ضلعي جي لاڙ وارو ٽورو ٽڪر ۽ هاڻوڪي نوابشاهہ ضلعي ۾ شهدادپور جي ڀريان، برهمڻ آباد جي ويجهو منصوره جو شهرعربن جي هٿ ۾ هو. تنهنڪري عربيءَ جو جيڪو بہ اثر ٿيو هوندو سو انهيءَ ٿوريءَ ايراضيءَ ۾ ۽ نہ سڄيءَ سنڌ تي. اُتي بہ رڳو ڪي ٿورا عربي لفظ چالو ٿيا هوندا ۽ ٻوليءَ تي گهڻو اثر ڪو نہ ٿيو هوندو جو خود هاڻوڪي سنڌي انهيءَ ڳالهہ جي ساک ڀري ٿي، جيئن اڳتي هلي ڄاڻائبو.

201 ٿر جي سوڍن راجپوتن جي دستخط احوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ وڪرمي سنبت 1054ع 996ع ڌاري الور، امرڪوٽ ۽ ننگرپارڪر مارواڙ جي راجا ڌرٽي براهہ جي هٿ ۾ هئا ۽ پنس جوگراج امرڪوٽ ۾ راڄ ٿي ڪيو. هن مان ظاهر آهي تہ الور جو شهر، جو عربن جي ڪاهہ وقت سنڌ جي گاديءَ جو

[2] "سنڌ گزيٽيئر"، جلد پهريون، صفحو 91.

[1] Major General Haig: "Indus Delta Country". P. 73.

هنڌ هو سو بہ انهن راجپوتن پنهنجي قبضي ڪري ڇڏيو هو ۽ خليفن جي نائبن جو زور پيچي وينا هئا.

202. سنڌ جي باقي رهيل جن ڀاڱن ۾ خليفن جا نائب هئا، تن بابت بہ ڪجهہ حقيقت ملي ٿي: ميجر جنرل هيگ پنهنجي ڪتاب "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" جي صفحي ٽيهتر ۾ ڄاڻايو آهي تہ "سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ "پُراڻ"[1]طرف جيڪي هندو (راجپوت) حاڪم هئا، سي جيتوڻيڪ خليفن جي پاران مقرر ٿيل هئا، تہ بہ خودمختيار ٿي پئي گذاريائون". هن مان هيڪاري چٽيءَ طرح ظاهر آهي تہ خليفن جي پاران ڪي هندو نائب بہ هئا ۽ انهن تہ عربيءَ جو ڦهلاءُ هر گز ڪو نہ ٿيو هوندو. سنڌ جي تاريخ ۾ هيئن بہ لکيل آهي تہ 'سن 1024ع ۾ محمود غزنويءَ سنڌ مان خليفن جي نائبن کي ڪڍي ڇڏيو ۽ سنڌ جو پرڳڻو دهليءَ جي بادشاهن جي هٿ هيٺ رهيو، تہ بہ حڪومت جون واڳون انهن راجپوت حاڪمن جي هٿ ۾ هيون. انهن پوءِ اهڙو تہ زور ورتو جو سڄيءَ سنڌ ۾ سنڌين (راجپوتن) جي صاحبي ٿي، جا سومرن جي صاحبي سڏجي ٿي.

سنڌ ۾ سومرن جي صاحبي

203. سومرا اصل هندو راجپوت هئا، جيئن يورپي عالمن کوجنائون ڪري ظاهر ڪيو آهي[2]. سندين صاحبيءَ ۾، سن 1100ع ڌاري، وراچڊ اپڀرنش پراڪرت ڦري هاڻوڪي سنڌي ٻولي ٿي، ان وقت جو هڪڙو بہ سنڌي ڪتاب موجود ڪونهي، نڪي ڪنهن شعر جون مصرائون ملي سگهن ٿيون.

عيسوي يارهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن شهاب الدين غوريءَ کي پرٿوي راءِ تي فتح حاصل ٿي، تڏهن انهيءَ وقت چند بردائي نالي هڪ چارڻ "پرٿيراج رسن" نالي هڪ ڪتاب لکيو هو. اُنهيءَ مان بہ سٺون نمونی لاءِ هيٺ ڏجن ٿيون:

---

[1] "پُراڻ" معنيٰ پراڻو درياهہ. اڳي 'مهراڻ' يا 'هاڪڙو'، ڏيپلي تعلقي جي ذڪر ڏي هاڻوڪي ڍوري پراڻ جي پيٽ مان وهندو لکپت ڏي ويندو هو.

[2] ميجر جنرل هيگ: "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري"، صفحو 73.

"ٻڌ ڏرم ليو ٻانڌي نہ تيگ،
سُن سرون راج من پيو اُڏيگ"

يعني (اجمير جي راجا بيسل ديو جي پٽ سارنگ ديو) ٻڌ ڏرم اختيار ڪيو ۽ تيغ (ترار) ٽٽي ٻڌائين. راجا اها خبر ٻڌي، من ۾ وياڪل ٿيو. هتي پارسي لفظ "تيگ" (تيغ) ڪم آيل آهي. اهڙيءَ طرح ٻيا بہ منجهس پارسي ۽ عربي لفظ گهڻيئي آهن. جهڙوڪ:

پيگام (پيغام)، فرمان، سرطان (سلطان)، ٻاتشاهہ وغيره.

هن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ اُردو زبان جو ٻج اڳيئي ڇٽيل هو اهو غزنوي گهراڻي جي حڪومت جو اثر ڇٽيو.

غزنوي گهراڻي وارن جو ٻوليءَ تي اثر

204 محمود غزنوي، جنهن سنڌ مان خليفن جي نائبن کي ڪڍي، حڪومت جون واڳون سومرن جي هٿ ۾ ڏنيون، تنهن کان وٺي عيسوي چوڏهين صديءَ تائين، جن مسلمان حاڪمن سنڌ ۽ سڄو اتر هندستان پنهنجي تابعي ڪيا، سي ايران جي اتر، اڀرندي ۽ هاڻوڪي افغانستان ۾ رهندا هئا؛ اهي تُرڪ هئا، پر پارسي ٻوليءَ سان چاهہ هون. محمود غزنويءَ جي حڪم سان فردوسيءَ نالي شاعر ايران جي بادشاهن جي تاريخ پارسي شعر ۾ لکي تيار ڪئي، جنهن جو نالو "شاهہ نامو" رکيائين. پارسي ٻوليءَ بابت مٿي اڳيئي چيو ويو آهي تہ عربيءَ جو مٿس نهايت گهڻو ۽ گهاٽو اثر ٿيو آهي، پر هيئن بہ ٿيندو آهي تہ پر وارين ٻولين جا لفظ بہ ٻوليءَ ۾ گڏجي مسجي ويندا آهن. انهيءَ سبب پارسيءَ ۾ تُرڪي لفظ بہ اچي ويا. اِئين پارسي ٻولي، جا اصل ۾ آريا ٻولي آهي، سا تُرڪيءَ جي ٿوري اثر ۽ عربيءَ جي جججهي اثر سبب هڪ گاڏڙ ٻولي ٿي پيئي. سنڌيءَ ۾ جيڪي لفظ عربي، تُرڪي وغيره اچي ويا آهن، سي سڀ پارسيءَ جي معرفت. باقي سڌيءَ طرح عربيءَ جو اثر جيڪڏهن ڪو ٿيو بہ هوندو، تہ هاڻوڪي سنڌي ٻوليءَ جي ماءُ تي، جا وراچڊ اپڀرنش سڏبي هئي.

سنڌ ۾ سمن جي صاحبي

205. سومرن بابت سيني تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي، ته اڪثر عيش، عشرت جا ڪوڏيا هئا. "عمر مارئيءَ" جو قصو سنڌ ۾ مشهور آهي. اهڙو قهر جو ڪم عمر سومري کان گهڻو اڳي، همير سومري 1030ع ۾ ڪيو هو. جو "جاسل" نالي هڪ نئين پرڻيل ڪنوار کي زبردستيءَ کڻي ويو هو. جنهن سبب راءِ ڏياچ جو پٽ راءِ نوگهڻ گجرات مان سنڌ تي ڪاهي آيو هو ۽ سومرن کي شڪست ڏيئي جاسل جا بند خلاص ڪيا هئائين[1].سومرن تي خود سنڌ جا سما سڙيا ويٺا هئا، جن نيٺ حڪومت جون واڳون پنهنجي قبضي ڪيون.

سنڌيءَ جو ڦهلاءُ

206. عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي، تنهن کان اڳ ڪڇ ۽ گجرات وارا پاسا، بلڪ لسبيلو به هندو راجائن جي هٿ هيٺ هئا. سمن جي صاحبيءَ ۾ ڪن سمن سنڌ مان وڃي ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ڏي ڏِگهو ڄمايو ته سنڌيءَ جو ڦهلاءُ اوڏهين هيڪاري گهڻو ٿيو. ڄام انڙ جي خاندان مان "رونجها" هئا، جن لسبيلي ۾ حڪومت ڪئي. انهن مان "سپڙ" سخاوت ۾ اهڙو نالو ڪڍيو جو سڏيندائي "سپڙ سخي" اٿس. شاهه جي رسالي ۾ سنديس ۽ بين ڪن سمن جي گهڻي ساک لکيل آهي. لسبيلي ڏي اهي سما حاڪم زور ٿيا، ته سنڌيءَ جو ڦهلاءُ ايڏهين به ٿيو.

207. سمن گهراڻي جو حاڪم ڄام تماچي اڄ تائين مشهور آهي، سندس وقت ۾ ستن فقيرن ڪي اڳڪٿيون شعر ۾ ڪيون هيون. سندن چيل بيت اڄ تائين موجود آهن. اهي عام طرح "ماموئي" فقيرن جا بيت سڏجن ٿا. حقيقتؤن، صحيح اچار "معمائي" آهي. "معما" معنيٰ ڳجهارت، انهن فقيرن ڳجهارتن ۾ ڳايو هو. تنهنڪري اهو نالو پين، سندن چيل بيت هي آهن:

---

[1] سوري حقيقت لاءِ ڏسو ڪئپٽن ولبر فورس بيل جي جوڙيل "ڪاٺياواڙ جي تاريخ".

پهريون: هاڪ وهندو هاڪڙو پڇندي پنڌ اروڙ
بھ مڇي ۽ لوڙ سمي ويندا سوڪڙيا

ٻيو: وسي وسي آر جڏهن وڃي ڦٽندو
تڏهن ٻاروچاڻو ٻار پنجين درمين وڪبو!

ٽيون: ڪاري ڪاٻاري جهيڙو لڳندو ڇھ پهر،
مرمڇي ماري، شڪ وسندي سنڌڙي!

چوٿون: مرمڇي ماري، مرمڇي ڪمڙا پار،
هيٺن ڪاريون پوتيون، مٿن ڪارا وار!

پنجون: لڳندي لاڙان سؤنڪو ٽيندو سري ۾،
جڏهن ڪڏهن سنڌڙي اوڳاڻا وڻاھ[1].
(يا) جڏهن ڪڏهن سنڌڙي تو ڪي ڦنڌاران جوڪوا

ڇهون: نيرا گهوڙا ڏيرا، اتر ڪون ايندا،
گهاگهيريون گسن تي، وراهي ويندا،
تهان پوءِ ٽيندا، طبل تاجاڻين جا،

ستون: اڇي ويجها ماڙ هئا! ننگر جي آڏار،
پراڻا پراڻ نوان مَ اڏجا نجهرا!

هيءَ آهي سنڌ ۾ آڳاٽي ۾ آڳاٽو موجود سنڌي شعر، جنهن ۾ عربي توڙي پارسيءَ جو اثر لڳائي ئي ڪونہ ٿو.

ارغونن ۽ ترخانن جو راڄ

208 سمن کان پوءِ سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو راڄ ٿيو. ارغونن جي خاندان جو وڏو ارغون خان هو، تنهن جي نالي پٺيان اهي پاڻ کي ارغون سڏائيندا هئا. سن 1531ع ۾ شاھ بيگ ارغون سنڌ جو حاڪم ٿيو تہ هن پاڻ سان ايراني ۽ ترڪي شاعر ۽ ٻيا ڪي عالم آندا. سندس پٽ ميرزا شاھ

[1] سنڌڙي اوڳاڻا وڻاھ = اي سنڌ، تو کي اپرندي طرف کان نقصان رسندو. (آڳهيو= اُپرندو)

حسن بہ ناميارو شاعر تي گذريو آهي. ان وقت عام طرح پارسي ٻولي چالو هئي، جنهنڪري چئبو تہ غزنوي گهراڻي وارن پارسيءَ جو ٻج ڇٽيو ۽ ارغونن انهيءَ کي اُسرايو. انهيءَ وقت سنڌ ۾ مسلمانن جو تعداد ججهو ٿي ويو هو، جنهنڪري چئبو تہ عربيءَ سان گڏ پارسي تعليم جو سلسلو سنڌ ۾ انهيءَ وقت کان وٺي باقاعدي شروع ٿيو.

سنڌي شعر جي شروعات

209. سڀ ڪنهن ٻوليءَ جو علم ادب يا ساهت (لٽريچر) شعر سان شروع ٿئي ٿو. سنڌ جو قديم شعر آهي "دوهرو" يعني ٻن سٽن وارو بيت. معمائي فقيرن جا بيت، جي مٿي ڏنا ويا آهن، سي بہ دوهرا آهن. رڳو ڇهين بيت ۾ ٽي سٽون آهن، جنهنڪري چئبو تہ دوهري جي ترتيب ۾ ٿورو ڦير اڳيئي پيل هو. اهي بيت ٿورڙا آهن، تنهنڪري نڪي ليکي نڪي چوکي. عيسوي پندرهين صديءَ ۾ شيخ حماد ٿي گذريو، جنهن بابت چيو وڃي ٿو تہ "گجي وارو پير" سڏجي ٿو تنهن ڪجهہ شعر سنڌيءَ ۾ چيو هو پر اهو موجود ڪونهي. هن وقت جيڪو سنڌي شعر موجود آهي، تنهن ڏي نظر ڪري چئجي ٿو تہ سنڌي شعر عيسوي سورهين صديءَ کان وٺي شروع ٿئي ٿو. اهو سڀ مسلم شاعرن جو چيل آهي. هندن جو جوڙيل شعر عدم موجود آهي، باقي ان جو نمونو سکن جي گرنٿ صاحب مان ملي ٿو.

لوئڻ لوئي ڏٺ، پياس نہ ٻجهي مون گهڻي،
نانڪ سي اکڙيان ٻين، جن ڏسندؤ مان پري
(راڳ مارو محلا پنج)

[مطلب: اکين سان مون جوتي سروپ يا جلال واري ڏٺيءَ کي ڏٺو مون کي درسن جي پياس يا ديدار جي تمنا (اڇا) گهڻي آهي ۽ اها ٻجهي يا مٽجي نٿي: پر اهي اکيون ئي ٻيون آهن جن سان منهنجي پياري کي ڏسي سگهندؤ.]

210. عيسوي سورهين صديءَ ۾ جيڪي مسلم شاعر ٿيا، تن مان نامور شاعر قاضي قاضن سيوهڻ وارو هو جو سمن جي صاحبيءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ۽ ارغون گهراڻي جي راڄ جي اڳياڙيءَ ۾ ٿي گذريو آهي. هن جي وفات جي تاريخ 1551ع آهي. سندس فقط ڇهہ بيت رسالي ڪريميءَ مان ملن ٿا. انهيءَ

وقت کان وٺي جيڪي شاعر ٿي گذريا آهن، تن جو شعر موجود آهي، تنهنڪري ئي سنڌي شعر جي شروعات عيسوي سورهين صديءَ کان وٺي ليکجي ٿي. قاضي قاضن جي شعر جا مثال آهن:

1. سي ئي سيل ٿيام، پڙهيام جي پاٺا،
اکر اڱيان اپري، واڳو ٿي وريام.
2. ڪنز قُدوري، ڪافيا، ڪي ڪين پڙهيوم،
سو پارئي ٻيو، جئان پرين لڌوم.

سندس ٻِمس يا همعصر Contemporaries ٻيا بہ هئا، جن مان هت رڳو هڪ جو ذڪر ڪجي ٿو.

211. قاضي قاضن جي وقت ۾ شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ وارو پيدا ٿيو جو شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو تڙ ڏاڏو ۽ مشهور اولياءُ هو. جو سن 1536ع ۾ ڄائو ۽ سن 1623ع ۾ وصال ڪيائين. مطلب تہ سيد صاحب انهيءَ زماني ۾ ٿي گذريو آهي، جنهن ۾ ارغون ۽ ترخان سنڌ جا حاڪم هئا. هو ڇهاسي ورهيہ جيئرو رهيو، تنهنڪري مرزا شاهہ حسن ارغون، مرزا عيسيٰ ترخان، مرزا محمد باقي، مرزا جاني بيگ ۽ مرزا غازي بيگ انهن سڀني جا راڄ ستيريو ٿي. تاريخن موجب اهي راڄ سن 1531ع کان وٺي 1612ع تائين هئا.

يورپي لوڪن جي ٻوليءَ جو اثر

212. انهيءَ وقت ڌاري پورچوگيزن، فرينچن ۽ ڊچن هندستان ۾ اچي ڪوٺيون وڌيون، تہ سندن ڪي لفظ چالو ٿيا. جن جا مثال مٿي اڳيئي ڏنا ويا آهن. عجب تہ ڏسو تہ "روٽي" ۽ "ماني" لفظ بہ اسان ڪي پورچوگيزن سيکاريا! سنسڪرت لفظ "پرشت" معنيٰ پڪل: انهيءَ لفظ جو اچار پورچوگيزن بگيڙي ڪيو (پاروٽي" يعني پڪل ماني. اسين "پا" جو اچار ڪڍي باقي چئون "روٽي". انهيءَ لفظ جو اچار پٺاڻن ڦيرائي ڪيو "ڊوڊي" ۽ اسين چئون "ڍوڍو". هاڻ "روٽي" لفظ پورچوگيز ٻوليءَ مان ۽ "ڍوڍو" لفظ پشتو مان آيل ليکجن ٿا، نہ تہ حقيقت ڪري اسان جا ئي لفظ آهن ۽ بنياد سنسڪرت

مان اٿن. ”مانيءَ“ Manna لفظ اصل بني اسرائيلن (يهودين) جو آهي، جو پورچوگيزن اسان وٽ چالو ڪيو. ”پئسو“ لفظ بہ اسان وٽ پورچوگيزن چالو ڪيو جو اصل اسپين (Spain) جو لفظ Pess آهي. اهو اصل سونو سڪو هو پر هاڻ پئسي ۾ اسين ٽي پايون ليکيون ٿا. ساڳئي وقت ”پئسي وارو“ معنيٰ ڌن دولت وارو يا شاهوڪار. انهيءَ اصطلاح ۾ اهو لفظ پنهنجي اصلوڪيءَ معنيٰ جو اهڃاڻ ڏئي ٿو. ساڳيءَ طرح ”ٽَڪو“ جنهن ۾ چھ پايون (اڌ آنو) ليکيون ٿا. سو اڳي سون جو سڪو هو. تنهنڪري ”رتن ٽڪن جو ٽالھ“ معنيٰ اشرفين جو ٽالھ. ”ٽَڪو-ٽڪڪ“ اصل سنسڪرت لفظ ”ٽنڪڪ“ آهي.

”معلم ماڳ نہ اڳين، ڦلنگي منجھ ڦريا،
ملاح! تنهنجي مڪڙي، اچي چور چڙهيا.“ (شاھ)

ڦلنگي، فلنگي يا فرنگي اصل يورپي لفظ ”فرئنڪ“ Frank آهي. عيسوي پنجين صديءَ ۾ جرمنيءَ جي هڪ قوم فرئنڪونيا (Franconia) مان وڃي گال (Gaul) فتح ڪيو اهو سمورو پاسو ”فرانس“ سڏجڻ ۾ آيو. فرانس جي ماڻهن تي ”فرئنڪ“ نالو پيو. رفتي رفتي سڀئي يورپي انهيءَ نالي سان سڏجڻ ۾ آيا. هندستان ۾ اول پورچوگيزن واپار جي سانگي ڪوٺيون وڌيون، پر منجهائن ڪي درياهي چور Pirates هوندا هئا. سنڌ ۽ گجرات جا وڻجارا ملبار ڪناري ڏي ويندا هئا. تہ اهي چور سنڌين دنگين ۾ ڪاهي پوندا هئا ۽ سنڌن مال ڦري ويندا هئا، سنڌ ۾ ٺٽي جي شهر کي انهن پورچوگيزن باھ ڏيئي جلايو هو. ”باد فرنگ“ لفظ جي اکري معنيٰ آهي ”يوروپ جي هوا.“ اهو لفظ خود ڄاڻائي ٿو تہ انهيءَ بيچڙيءَ ۽ بدچالن جي بيماريءَ جي اسان جن ماڻهن کي اڳي پروجھ ئي ڪا نہ هئي. پورچوگيزن ڏکڻ هندستان طرف گهڻيئي ڪم ڪيا ۽ انهيءَ طرف جون ڏيهي چوڪريون پرڻيا. انهن مان جيڪي پٽ ڄاوا سي پورچوگيزن وانگر ٽوپلا پائڻ لڳا، تنهنڪري ”ٽوپس“ سڏجڻ ۾ آيا. اهو لفظ پوءِ سڄي هندستان ۾ ٽوپلن پائيندڙن لاءِ عام ٿيو. هي حقيقت يول ۽ برنيل صاحبن جي جوڙيل لغت ”هابسن جابسن“ ۾ ڄاڻايل آهي، پر اچو پنهنجي ٻوليءَ جي ڳالھ تي.

دهليءَ جي بادشاهن جي حڪومت

213 دهليءَ جي بادشاهن مان ناميارو اڪبر بادشاهہ اسان وٽ امرڪوٽ ۾ ڄائو هو ۽ ٿورا ممنا "جوڻ" نالي شهر ۾ نپنو هو. همايون بادشاهہ جنهن وقت سنڌ ۾ آيو تنهن وقت سنڌ ۾ شاهہ حسن ارغون جي حڪومت هئي، تہ بہ ٿر ۾ سوڍن راجپوتن جو راڄ هو. امرڪوٽ جي گاديءَ تي راڻو پرساد ويٺل هو تنهن همايون بادشاهہ کي پنهنجو قلعو خالي ڪري ڏنو جنهن ۾ اڪبر بادشاهہ 14 آڪٽوبر 1542ع جي ڄائو. انهيءَ کان اڳي سنڌ ۾ ڪتان ڪتان جا سيد ۽ پروچ اچي رهيا هئا، پر هنن ارغونن جي صاحبيءَ ۾ مغل ۽ شيرازي گهڻا هئا ۽ اڄ تائين "مغل واڙو" ۽ "شيرازي پاڙو" ٺٽي ۾ آهن. شاهہ حسن ان وقت اهڙو زور هو جو همايون بادشاهہ جي آڻ ٺٽي ميڃيائين. تنهنڪري هو ٺٽي تي ڪاهہ ڪرڻ لاءِ "جوڻ" واري واٽ وٺي ٿي ويو. انهيءَ پيري ناهہ ٿو پر پوءِ اڪبر بادشاهہ سنڌ جو پرڳڻو پنهنجي تابعي ڪري ڇڏيو.

214 هالڪي ڦليلي واهہ کان اڳي "ريڻ" واهہ هو جو هاڻ ڦٽو پيو آهي، تنهنڪري "ڦٽو" (Phito) سڏجي ٿو. ان جي ڪپ تي جوڻ ۽ فتح باغ (هڪ ٻئي کان ٿي ڪوهہ پري) اهڙا آباد هئا، جو چوڻي هئي تہ

"نڙت نُورائي، نار نصرپور، ڦڙ فتح باغ،
هلي ڏسو جوڻ، جت ڪپہ جو واپار."

[مطلب:نرت يعني تکي نظر يا (سهڻيون) اکيون تہ نُورائي جي ماڻهن جون، زالون (سهڻيون) تہ نصرپور جون، ڦل ڦول يا ميوو تہ فتح باغ جوا جوڻ جو بہ هلي ديدار ڪريو جتي ڪپہ جو واپار (جام) ٿئي ٿو.]

اڪبر بادشاهہ جو ناميارو وزير بيربل برهمڻ فتح باغ جو ويٺل چوڻ ۾ اچي ٿو. اهي ٻئي وسيل شهر ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي صاحبيءَ ۾ مدد خان پٺاڻ باهيون ڏياري جلائي پورا ڪيا.

سنڌ جي ڦرلٽ ۽ باهيون

215 ٺٽي جو شهر جام ننڌي بڏايو هو. سن 1521ع ۾ سندس پٽ جام فيروز کان حڪومت کسڻ وقت، شاهہ بيگ ارغون ٺٽي کي باهہ ڏياري ان

وقت ٺٽي جا ڪي سيد اچي وچ ۾ پيا. جنهنڪري گهڻو نقصان ڪو نه ٿيو. بکر وارن سيدن کي به شاهه بيگ ارغون لڏايو هو جنهنڪري هو روهڙيءَ ۾ وڃي رهيا هئا؛ ڪيترن بلوچن جو خون ڪرايو هئائين ۽ سندن پاڻيتاليهه ڳوٺ نابود ڪرائي ڇڏيا هئائين ("سنڌ گزيٽيئر"، صفحو 100). ارغونن کان پوءِ سنڌ ۾ ترخانن جي صاحبي سن 1554ع ۾ شروع ٿي، ته مرزا عيسيٰ ترخان سان مرزا شاهه حسن ارغون جي لشڪر جو هڪ مهندار سلطان محمد لڙڻ لڳو ۽ بکر وارو پاسو پنهنجي قبضي ڪري ويٺو. انهيءَ تي مرزا عيسيٰ پورچوگيزن کان مدد گهري، جن پنهنجو بحري لشڪر پيڊرو بريٽو رولم Pedro Baretto Rolim جي مهنداريءَ هيٺ موڪليو. انهن پورچوگيزن ٺٽي جي هندن توڙي مسلمانن جي ملڪيت ايتريقدر ڦري، جو سڄي ايشيا ۾ اهڙي ڦرلٽ ڪا ورلي ٿي هوندي ("سنڌ گزيٽيئر" صفحو 105): ڪيترن لکن جي ملڪيت ڦرياڻون، تنهن کان پوءِ به ٺٽي جي شهر کي باهه ڏناڻون: هيءَ سن 1555ع جي ڳالهه آهي. وري ٺٽون شهر ٻڏائون ته پيو اتفاق ٿيو. سن 1591ع ۾ اڪبر بادشاهه جو لشڪر سنڌ تي ڪاهي آيو جو مرزا جاني بيگ سنڌيس آڻ مڃي. مرزا کي پرڏن پيا، ته هاڻ ٺٽو هٿان ويندو تنهن پنهنجي شهر کي پاڻيهي ڦوڪي ڏياري باهه. ائين ٺٽي گهمرا ٺٽو جليو!

ساهت جو واڌارو سدائين صلح سانت ۾ ٿيندو آهي، پر هتي اجهو هھڙا ويل پئي وهيا!

216. سن 1591ع ۾ اڪبر بادشاهه ترخانن سان جنگ جوٽي کين پنهنجي تابع ڪيو پر کين صوبو (گورنر) ٿي ڪم ڪرڻ ڏنائين. سن 1612ع ۾ مرزا غازي بيگ جي مرڻ تي ترخانن جي خاندان جو صفا خاتمو ٿيو. انهيءَ وقت کان وٺي دهليءَ جي بادشاهن جي پاران صوبا يا نواب مقرر ٿي ايندا هئا. انهيءَ نئين انتظام جو اثر هيءَ ٿيو ته سنڌ ۾ شاهاڻي ٻولي (پارسي) ۽ ديني ٻولي (عربي) هيڪاري زور ٿيون ۽ مسلمانن جو تعداد به ڏينهون پوءِ وڌندو رهيو.

هندو مسلم ميلاپ

217. اڪبر بادشاهه جي وقت جون بہ مکيہ ڳالهيون گهڻو ڏيان ڇڪين ٿيون: هڪڙي ڳالهه تہ هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ شير شڪر ٿيڻ لڳا. هندڪي مسلمانڪي جو ڀيد ايتري قدر نڪري ويو جو مسلمانڪي پوشاڪ ڍڪڻ کان هندو عار ڪو نہ ڪندا هئا ۽ مسلمان ڏاڙهين کي صفائي ڏيندا هئا. مسلمان راجائيءَ جي لقب کي فخر سمجهندا هئا ۽ هندو مرزا ۽ نواب جي خطاب کي مان سمجهندا هئا. ان وقت هندو مسلمانڪا لفظ ۽ مسلمان چاهه مان هندڪا لفظ ڪم آڻڻ لڳا[1]. اهو دستور سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين تائين بہ زور هو. جهڙوڪ، ڪنڌڙيءَ (تعلقي روهڙيءَ) وارن جي ٻاڻي صفا هنديءَ ۾ آهي.

218. اڪبر بادشاهه جي وقت جي ٻي هيءَ مکيہ ڳالهه گهڻو ڏيان ڇڪي ٿي، تہ سندس صاحبيءَ ۾ دهليءَ طرف ڪيترن هندن کي سرڪاري نوڪريون مليون، تہ بہ پارسي سکڻ لاءِ کين ٻڌل ڪو نہ رکيو هئائون. ڪيترا هندو سرڪاري حساب ڪتاب پنهنجي هندي ٻوليءَ ۾ رکندا هئا. ان وقت اڪبر بادشاهه جو رونيو وزير راجا توڏر مل هو، تنهن حڪم جاري ڪيو تہ آئيندي سڀ ڪامورا پارسي سکن ۽ سڀ سرڪاري حساب ڪتاب پارسيءَ ۾ رکڻ ۾ اچي. سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جي حڪومت هئڻ سبب سڀ سرڪاري حساب ڪتاب اڳيئي پارسيءَ ۾ رکندا هئا.

سنڌ ۾ مسلمان عالمن جو سنڌيءَ ڏي ڏيان اڪثر هو ئي ڪو نہ. اڳي رڳو عربيءَ پارسيءَ ۾ ڪتاب لکندا هئا. پر پوءِ سنڌي ۾ ڪتاب لکڻ جي ضرورت محسوس ڪيائون. جو ڪيترا هندو دين اسلام ۾ داخل ٿيا هئا. اهو احوال اڪبر بادشاهه جي زماني کان گهڻو اڳ جو آهي. تنهنڪري هتي منڍ کان وٺي ان جو مختصر طرح ذڪر ڪجي ٿو.

درياهہ پنٿي ۽ اُڏيرو لال

219. لهاڻا (لواڻا) اصل سري رامچندر جي پٽ "لَوَ" Lava جو اولاد آهن. جو عام طرح "واڻيا" يعني وڻج ڪندڙيا واپاري ۽ "پائيبند" سڏجن ٿا.

[1] ميرزا قليچ بيگ: سنڌي شعر، صفحو. 12

هن وقت منجهانئن ڪيترا عاملن ۾ گڏجي ويا آهن. منجهانئن گهڻا اصل لوهگڙهہ ۾ رهندا هئا، جو هاڻ "لاهور سڏجي ٿو"[1]. راماڻ واري زماني ۾ سري رامچندر جو پاءُ پرت، سنڌ جو راجا هو تنهنڪري سمجهجي ٿو تہ انهيءَ وقت ئي لهاڻا سنڌ ۾ ججهي تعداد ۾ هئا. آڳاٽن آرين وانگر اهي اج تائين درياهہ جي پوڄا ڪن ٿا، سورج (سج) ديوتا کي هٿ جوڙين ٿا ۽ جوت جي پوڄا بہ ڪن ٿا، جنهن جي مراد آهي، تہ اڳيان جي اوندهہ ٽري ۽ اندر ۾ انيوءَ جي جوت جاڳي، اهي "درياهہ پنٿي" سڏجن ٿا ۽ ٺڪرن جا شيوڪ آهن. اُهي درياهہ ۾ آکو وجهندا آهن ۽ بحرانا (بحر-نذرانا) ڪيندا آهن.

ٺڪرن جي دستخط ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو تہ نٿي ۾ مرک شاهہ نالي هڪ حاڪم اتي جي هندن کي زوريءَ مسلمان ٿي ڪيو تہ هنن درياهہ شاهہ کي پڪاريو جنهن سنڌين دانهن اوناڻي، اوچتو هڪ جوان، گهوڙي تي سوار ٿيل، پاڻيءَ مان پرگهٽ ٿيو ۽ مرک شاهہ کي وڃي سمجهاياڻين تہ ڪنهن بہ حاڪم کي زور زبردستي ڪرڻ نہ جڳائي ۽ هندن توڙي مسلمانن کي پاڻ ۾ پائرن جيان مٺ محبت ۾ گڏ گذارڻ گهرجي. مرک شاهہ سندس ڪي معجزا ڏسي حيران ٿيو ۽ هندن توڙي مسلمانن سان هڪجهڙي هلت هلڻ جو اقرار ڪياڻين. انهيءَ آوتاري پرش سگهوئي پوءِ نصرپور جي شهر ۾ رتني نالي هڪ پائيبند جي گهر ۾ جنم لڌو ۽ اهو "اڏيرو لال" سڏجي ٿو. سنسڪرت ۾ "اُدو" معنيٰ پاڻي، جنهن ۾ ورڻ ديوتا رهي ٿو تنهنڪري ورڻ ديوتا کي اُدو راج، اُدو پتي ۽ اُدوور چئبو آهي. انهيءَ "اُدوور" لفظ جو اچار ڦري ٿيو آهي "اُڏيرو" ۽ هُو ورڻ ديوتا جو اوتار ليکجي ٿو. سندس جنم وڪرمي سنبت 1007 ۾ چيٽي چنڊ (ٻيج ٿٽ) تي شڪروار (جمعي) جي ڏينهن ٿيو هو. اهو ڏينهن هاڻ "ٿارُن" سڏجي ٿو جنهن جو اچار ڪي "ٿارؤ" بہ ڪن (جيئن "ٿارومل"). درياهہ جا شيوڪ انهيءَ ڏينهن گوشت ۽ شراب ڪو نہ ورتائين. اهو "ٿارؤ" يا "ٿارؤ" اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ "ستارؤ"، معنيٰ بيهڪ وارو يعني محڪم يا سدائين قائم. اهو ڏڻيءَ جو هڪ صفاتي نالو آهي، جو اڏيري لال تي بہ رکيو ائن. هو سدائين قائم آهي، تنهنڪري "امر

[1] R.E. "Enthoven: The Tribes and Castes of Bombay", Vol. ii.

لال" بہ سڏجي ٿو. "آمر" معنيٰ نہ مرندڙ يعني سدائين جيئرو. انهيءَ ڪري "زنده پير" بہ ڪوٺجي ٿو. اڄ تائين هندن توڙي ڪيترن مسلمانن جو منجهس اعتقاد آهي. اُڏيري لال جي درگاهہ جا مجاور مسلمان آهن ۽ کيس "شيخ طاهر" ڪري ڪوٺين ٿا[1]. سنڌي سال چيٽ مهني کان وٺي شروع ٿئي ٿو ۽ اڏيري لال بہ چيٽي چنڊ جي ڏينهن جنم ڌاريو هو. تنهنڪري چيٽ جو مهنو دهلن دمامن، ڇيڄن ڇٽڪارن ۽ ميلن ملاکڙن سان شروع ٿيندو آهي.

سومرن ۽ سمن جو دين اسلام اختيار ڪرڻ

220. پارسي تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي تہ سومرا اصل عربستان طرفان "سامره" مان آيل هئا. يورپي عالمن کوجنائن ڪري ظاهر ڪيو آهي تہ سومرا اصل هندو هئا ۽ پرمار راجپوتن مان هئا. جيئن "سنڌ گزيٽيئر" ۾ بہ ڄاڻايل آهي. انهن اڏيري لال جي جنم ڌارڻ کان اڳي دين اسلام اختيار ڪيو يا پوءِ، سو پتو ڪونهي. باقي سمن بابت پڪ آهي تہ اهي گهڻو پوءِ مسلمان ٿيا هئا. اهي سما اصل جادو ونسي ڪُل مان آهن. جن مان سري ڪرشن پيدا ٿيو هو. اهي راجا يدو[1] جو اولاد آهن. تنهنڪري يادؤ يا جادؤ ڪوئجن ٿا. انهيءَ لفظ جو سنڌيءَ ۾ اچار "جادم" آهي:

"پسي پاڻ پُر ٿيو سندو جادم جُود" (شاهہ)

هتي راءِ ڏياچ کي شاهہ صاحب "جادم" سڏيو آهي. ڄام تماچيءَ جو پاءِ ڄام اوڍو هو جنهن جو پٽ جکرو هڪ نهايت نيڪ انسان ٿي گذريو آهي. شاهہ صاحب هن کي بہ "جادم جکرو" سڏيو آهي. هن مان ظاهر آهي تہ شاهہ صاحب کي خبر هئي تہ اهي سما جادؤ ونسين جي ڪل مان آهن.

لهاڻن جو ڦري ميمڻ ٿيڻ

221. اينٿوون صاحب هڪ ڪتاب بمبئي ڪاتي جي قومن ۽ ذاتين بابت لکيو آهي. انهيءَ ۾ هو صاحب لکي ٿو تہ 'پيران پير دستگير' سن 1165ع ۾

---

[1] ساڳيءَ طرح قلندر لال شهباز کي هندو "راجا ڀرتري" ۽ پير پٺي کي "راجا گوپيچند" سمجهي پوڄين ٿا.

[1]يدؤ آريا لوڪ اصل بئبلونيا طرفان آيل چوڻ ۾ اچن ٿا.

بغداد ۾ رحلت ڪئي (گذاري ويو). دنيا مان موڪلائڻ کان اڳ، پنھنجي پٽ تاج الدين کي ھدايت ڪيائين تہ تون ھندستان ۾ وڃي رھہ ۽ اتي جي ماڻھن کي اسلام جي روشني ڏيکار (سومرا ۽ سما شايد انھيءَ وقت مسلمان ٿيا). سيد تاج الدين کان پنج پيڙھيون پوءِ سيد يوسف الدين قادري پيدا ٿيو. تنھن کي سن 1421ع ۾ خواب ۾ آيو تہ تون سنڌ ۾ وڃي اتي جي ماڻھن کي اسلام جي راھہ ڏيکار. ھو صاحب جنھن وقت سنڌ ۾ آيو تنھن وقت سنڌ جي گاديءَ جو ھنڌ ٺٽو ھو ۽ اتي جو حاڪم سما گھراڻي جو مرڪب خان ھو. اينٿوون صاحب لکي ٿو تہ 'سمن جي صاحبي 1351ع کان وٺي 1521ع تائين ھلي ۽ اھو مرڪب خان، جو شايد ڄام رائڌان (سن 1454ع) ھو تنھن سيد صاحب کي ججھي عزت ڏيئي پنھنجو مھمان ڪري رھايو. انھيءَ حاڪم وٽ ماڻڪجي نالي ھڪ سيٺ برک ھو جو لھاڻن جي چوراسي نکن يا برادرين جو مکي ھو. ٺٽي جو حاڪم ھن سيد صاحب جو مريد ٿيو تہ سيٺ ماڻڪجيءَ بہ پنھنجي حاڪم جي پيروي ڪئي ۽ پنھنجن ٽن پٽن مان ٻن پٽن ۽ لھاڻن جي ست سؤ آڪھين سميت، شاھہ صاحب جو مريد ٿيو ۽ دين اسلام اختيار ڪيائين. سيٺ ماڻڪجيءَ جو پٽ سيٺ رائجي ھو. تنھن تي احمد نالو پيو. رائجي جا بہ پٽ سندرجي ۽ ھنسراج ھئا، سي آدم ۽ تاج محمد سڏجڻ ۾ آيا[1]. لھاڻن ۾ ڪي "موٽا" ڪوٺبا ھئا. پر پوءِ لھاڻن توڙي مونن تي نالو پيو "ميمڻ" يعني "مومن" يا ايمان آڻيندڙ (ڌڻيءَ جي وحدانيت ۾). انھيءَ وقت پين لھاڻن درياھہ شاھہ کي پڪاريو ھو ۽ درياھہ شاھہ سنڌين پڪار اونائي ھئي'. ھن مان سمجھجي ٿو تہ اڏيري لال جي جنم ڏارڻ کان پنج صديون کن پوءِ جي ھي ڳالھہ آھي، ھي موقعو ئي پيو پيو پائنجي.

222. اينٿوون صاحب ھيٺن بہ لکيو آھي تہ 'ڀُڄ ۾ جاڙيجو راءِ کنگھار 1548ع تائين حاڪم ھو ھن ٺٽي جي ميمڻن کي دعوت ڏيئي ڀڄ ۾ گھرايو جتي ھو پنھنجو پاڙو ٻڌي وڃي رھيا. اتان پوءِ ڪنھن وقت ڪيچي ميمڻ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ڏي ويا. سورت جو شھر 1580ع کان وٺي 1680ع تائين

[1] سنڌي ماڻھن جا نالا اصل ڪيئين جھڙا ھئا ۽ ھاڻوڪن نالن وارا ھندو، ميان نور محمد ڪلھوڙي جي وقت کان وٺي آيا.

وڻج واپار ڪري برک ھو ۽ ھيءُ ميمڻ اھو وقت اتي ساڃا ٿي پيا ھئا. سورت جي واپار جو پورو چلتو گھٽيو تہ ڪيترا ميمڻ بمبئيءَ ڏي ويا'. مطلب تہ ڪڇ ۽ بمبئيءَ وارا ميمڻ بہ سنڌ جي لاڻن مان آھن[2].

ابو الحسن جي سنڌي

223. سمن جي صاحبيءَ کان وٺي سنڌ جا ڪيترا لاڻا قري ميمڻ ٿيا ۽ اھي وڌيا ويجھيا. تہ ائين مسلمانن جو تعداد سترھين صديءَ ڌاري وڌي گھڻو ٿيو. ان وقت ڪن مسلمان عالمن ضرور سمجھيو تہ سنڌي ۾ ڪي اھڙا ڪتاب ڪيجن، جن جي وسيلي ميمڻن ۽ سندن اولاد کي اسلام جي عقيدن ۽ فرضن کان چڱيءَ ريت واقف ڪجي. ان وقت ٺٽي ۾ ھڪ مولوي "ابو الحسن" نالي ھو جو مسلمان ٻارن کي مذھبي تعليم ڏيندو ھو. سن 1700ع ڌاري ھن صاحب ھڪ ڪتاب "مقدمہ الصلوات" نالي لکيو جنھن ۾ نماز پڙھڻ، وضو سارڻ ۽ ٻين اھڙين ديني ڳالھين جو ذڪر آھي. ڪانئس اڳي قاضي قاضن، شاھ ڪريم ۽ ٻين شاعرن ڪي بيت جدا جدا وقتن تي چيا ھئا. پر ھينئر ھيءُ سنئون سولو ڪتاب مولوي ابوالحسن سنڌيءَ ۾ جوڙيو. تنھنڪري ھو صاحب سنڌي علم، ادب يا ساھت (لٽريچر) جو بنياد وجھندڙ ليکجي ٿو. ان وقت مسلمان عالم عام طرح عربي ۽ پارسيءَ ۾ ڪتاب لکندا ھئا. اھي بزرگ اڪثر ٺٽي، سيوھڻ ۽ ٻين ھنڌن جا ھئا. انھن مان سنڌيءَ ۾ جن ڪو ڪتاب لکيو تن جي سنڌيءَ کي، بلڪ سندن ڪتابن کي، انھن جي سنڌي سڏيندا ھئا. مولوي ابوالحسن جا عربيءَ ۾ لکيل ڪي ڪتاب اڳي ئي ھئا، پر ھينئر جو ھيءُ ڪتاب پھريون گھمرو سنڌي شعر ۾ لکيائين. تہ اھا "ابوالحسن جي سنڌي" سڏجڻ ۾ آئي. ان وقت کان وٺي ٻيا بہ ڪي مسلمان عالم اھڙا ديني ڪتاب لکڻ لڳا ۽ سندين سنڌي سندن نالن پٺيان سڏجڻ ۾ آئي. اھڙي طرح جملي پنجاھ کن ڪتاب ابوالحسن جي سنڌيءَ جي نموني آڳاٽي صورتخطيءَ ۾ لکيل موجود آھن، جي ھينئر سيڪو آسانيءَ سان پڙھي ڪين سگھندو. ان وقت جي ھندن جو ھڪڙو بہ ڪتاب موجود ڪونھي، پر سندن شعر جو نمونو مٿي اڳي ئي ڄاڻايو ويو آھي.

[2] R.E. Enthoven: "The Tribes and Castes of Bombay". Vol.ii.PP.52_53

224. مولوي ابوالحسن جو شعر دوهري جي ترتيب تي ٻڌل آهي مثال:

"ساراهجي سو ڌڻي، سندو جه (جنهن) فرمان،
مڃيو مڙنئي مومنين، آنداڻون ايمان،
ته (تنهن) ساراهائي سڀ ڪو منجهه پڻاندر پاڻ،
ماڙهُو مرون، پکي، پري ملڪ مت سڃاڻ:
جيڪي آهي جت ڪي ڳجهو ۽ پڌرو،
سو سڀ ساراهائي رب کي پاڻ پڻاندر ٿو."

وغيره وغيره.

رواجي طرح هر هڪ دوهري ۾ ٻه سٽون ٿينديون آهن، جي پنهنجي جاءِ پوريون بيٺيون هونديون آهن، پر هتي ڳالهه لاڳيتي هلي اچي. هن قسم جي بيتن کي عام طرح "ڪبت" (ڪوتا) چوندا آهن. ڪتي وري سڀ ڪنهن سٽ جي پڇاڙيءَ ۾ الف گڏي قافيو جوڙيو اٿس. مولوي عبدالرحمان جو ٺاهيل "سنڌي نورنامو" سچوئي اٺين جڙيل آهي، جنهن مان مثال ڏجي ٿو:

"ساراهيان سچو ڌڻي، جو آڳو عليما،
جڳاءِ جه (جنهن) صاحب کي سيڪا ساراها،
عالم عليم مون ڌڻي، مولو ملڪ خدا".

وغيره وغيره.

اهڙيءَ طرح سڄي ڪتاب جي سڀ ڪنهن سٽ پنيان "آ، آ، آ" هلي اچي. شاهه جو رسالو ٻه دوهري جي ترتيب تي ٻڌل آهي پر ان جو نمونو ئي نرالو رڳو سر سراڳ جي هڪ وائي انهيءَ آڳاٽي نموني جڙيل آهي، جنهن جون ٽوريون سٽون هي آهن:

"حمد چئج حڪيم کي جور هٽي جانا،
تو ڏيکاري تو ڌڻي باطن جا بانا،
دوست رکي دل ۾ پڙهه لالن لسانا".

وغيره وغيره.

جنهن وقت مولوين ۽ مخدومن جو زور رڳو ديني ڳالهين تي هو تنهن وقت تصوف جي لهر ٻه نئين سر سنڌ ۾ جاري ٿي هئي. اها ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي ڳالهه آهي.

ڪلهوڙن جي صاحبي

225. ڪلهوڙا "عباسي" سڏجن ٿا. چاڪاڻ تہ حضرت محمد (صلي الله عليہ وسلم) جي چاچي حضرت عباس (رضي الله تعاليٰ عنہ) جي نسل وارن خليفن جو اولاد آهن. اڪبر بادشاهہ جي صاحبيءَ ۾ سندس پاران، نواب خان خانان سنڌ جو پهريون صوبو يا نواب مقرر ٿي آيو هو. ان جي وقت ۾ عباسين مان ميان آدم شاهہ ڪلهوڙو لاڑڪاڻي جي پرسان اچي رهيو هو. انهيءَ سڄيءَ پرڳڻي ۾ چانڊيا گهڻا هئا. تنهنڪري اهو چانڊوڪو پرڳڻو سڏبو هو. اتي جي ماڻهن جو ميان آدم شاهہ ڪلهوڙي ۾ گهڻو اعتقاد هو ۽ پير ڪري پوڄيندا هئس. ملتان طرف جا بہ ڪيترا مسلمان مريد هئس. سکر جي شهر ۾ هو جنهن ٽڪريءَ تي دفن ٿيل آهي، سا سندس نالي پٺيان آدم شاهہ جي ٽڪري سڏجي ٿي.

226. ميان آدم شاهہ کان پوءِ ميان شاهل محمد لاڙڪاڻي جي پرسان مريدن جي گهڻائيءَ سبب زور ورتو. لاڙڪاڻي جو شهر اتي جي لاڙڪ ذات جي مسلمانن جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. اتي اصل وانڍ هئي، "وانڍ" معنيٰ ڍنگرن يا وڻن جي ڪکن ڏارن تارن مان ٺهيل پونگي، اهڙيون گهڻيون پونگيون ٺاهي جتي ڳوٺ بڌي ماڻهو ويهن، تنهن ڳوٺ کي بہ "وانڍ" چون. ميان شاهل محمد لاڙڪاڻي ۾ گهاڙ واهہ کٽايو تہ اهو پاسو جنسي غنچو ٿي پيو جنهنڪري هيءَ چوڻي عام ٿي تہ "جي هجيئي ناڻو تہ گهم لاڙڪاڻو نہ تہ وت ويڳاڻو."

227. دهليءَ جي مغل بادشاهہ اورنگزيب جي صاحبيءَ ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي زور ورتو. بادشاهہ جي پاران سنڌ ۾ اچي ڪي فتحون ڪيائين، پنوهرن کان لاڙڪاڻي وارو طرف ڦريو، دادوءَ جي نزديڪ، خدا آباد جو شهر پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيائين. سندس وقت ۾ هڪ وڏو ڦمر ٿيو جنهن جو مختصر طرح ذڪر ڪجي ٿو.

شاهہ عنايت الله صوفي

228. ميان يار محمد جي صاحبيءَ ۾ ميرپور بٺوري تعلقي جي ڳوٺ ميران پور ۾، شاهہ عنايت الله صوفي نالي هڪ نامور صوفي درويش رهندو هو. هن الله

جي عاشق ۾ اهڙو ته ڪو چقمق هو جو جنهن جون تنهن جون دليون پاڻ ڏي ڪينچي ورتيون هئائين. هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو سندس مريد ٿيا[1] ۽ سندس در ڇڏڻ تي دل نه پئي ٿين: راهگذر پنهنجا اُٺ جهڪائي سندس درشن ڪرڻ ويندا هئا! اهڙيءَ طرح آئي وئي جي اُنن جي جهوڪ اُتي هئي، تنهنڪري ڳوٺ تي نالو ئي پيو "جهوڪ".

"جت وهن اُٺ، جاءِ تنهن کي چون 'جهوڪ'.

(ديوان گل)

سنڌ ۾ ڪلهوڙن کي ماڻهو پِير ڪري پوڄيندا هئا. پر هيءُ وڏو پير پيدا ٿيو ته ميان يار محمد کي اچي ڏپ ورتو سو دهليءَ جي بادشاهه کي رپورٽ ڪيائين ته شاهه عنايت جا ايترا مريد آهن، جو ڪنهن وقت سڄي سنڌ فتح ڪري وجهي ته عجب ڪونهي! انهيءَ تي حڪم آيو ته اهڙي ماڻهوءَ جي سسي لهرائي دهليءَ موڪليو! هن درويش جو دنيا سان ڪو به مطلب ڪو نه هو پر شڪ جو شڪار ٿيو. جنهن جلاد سسي تي لاٽيس تنهن کي چيائين ته

"رهايدي مرا ازقيد هستي: جزاڪ الله في الدارين خيرا!"

يعني ڇڏايو اٿيئي مون کي هستيءَ جي قيد مان. ڏٺي آجورو ڏيندءِ ٻنهي جهانن ۾ خير ٿيندءِ! اها دعا هن ڪري ڪيائينس جو ڏنائين ته آءٌ پنهنجي سڄي سائينءَ سان اجهو ئي وڃي ٿو مِلان! انهيءَ خوشيءَ وچان سسيءَ لهڻ کان اڳ جلاد کي هڪ سوني اشرفي به انعام ڏنائين. هيءُ انسان يا ملائڪ! جيتري به تعريف ڪجيس تيتري ٿوري. جنهن وقت سسي ڌڙ کان ڌار ٿيس، تنهن وقت سندس سسيءَ ٻوليو:

"سر در قدمِ يار فدا شد، چه بجا شد؟
اين بار گران بود، ادا شد، چه بجا شد؟"

يعني سڄي سائينءَ جي قدمن تان هيءُ سر صدقي ٿيو ته ڇا بجاءِ آندوسين؟ يعني ڪجهه به بجاءِ نه آندوسين (اها ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي): هيءُ ڳرو بار (فرض جو) ادا ٿيو ته ڇا بجا آندوسين؟ اهڙيءَ ريت سندس سسيءَ ڪيترا

[1] اُنهن مريدن مان هڪ صديق (صادق) فقير به هو.

بيت ٻوليا، اهو بيتن جو ڪتاب "بيسر نامو" سڏجي ٿو. مطلب ته هيءُ الله جو عاشق سنڌ جي تاريخ جا ورق پنهنجي رت سان رڱي ويو آهي ۽ اها لالاڻ ڪڏهن به لهڻ جي نه آهي.

شاهه عبداللطيف سندس پهس يا همعصر هو. ٻنهي جي پاڻ ۾ ججهي پريت هئي. سمٽي لال لطيف کي جنهن وقت هن هولناڪ حادثي جي سڌ پيئي، تنهن وقت شاهه عنايت کي يادڪري، زار زار رنائين ۽ هيءُ بيت چيائين:

"اڄ نه اوطاقن ۾، طالب تنوارين،
آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا !"
(شاهه)

جهوڪ شريف ۾ هر سال ميلو لڳندو آهي ۽ سنڌ جا صوفي ۽ ٻيا سون جي تعداد ۾ اتي وڃي ڳنا ٿيندا آهن.

229. شاهه عنايت بابت چوڻ ۾ اچي ٿو ته اول مارئيءَ بابت بيت چوندو هو شاهه عبداللطيف جا سسئيءَ بابت بيت پوءِ ٻڌائين، ته اهي اهڙا وڻي ويس جو پاڻ به اهڙا بيت چوڻ لڳو.

"آڏر نڏر آپري، ڪوجهي، ڪميٽي،
تنهن سان پاروچل پاجهون ڪيون، هوت ڏسي هيٺي،
اگهائي، 'شاهه عنايت' چوي، تنهنجي تڪر مان ٽيٽي،
جا هئي ور جي وهيٽي، تنهن کي محب مليو مهباڙ ۾!"

سنڌي شعر جي ترقي

230. دوهرو معنيٰ ٻن سٽن وارو بيت. معمائي فقيرن جا بيت، جي پوئتي ڏنا ويا آهن، تن مان بيت ڇهين ۾ ٽي ٽُڪون آهن. شاهه عنايت جي مٿين بيت ۾ چار ٽُڪون آهن. تنهنڪري تاريخي لحاظ کان، شاهه عنايت ۽ شاهه عبداللطيف جا جوڙيل ڇؤ ٽُڪا بيت شعر جي ترقيءَ ۾ هڪ سونهري ڪڙي ڪري ليکبا. هنن دوهرن جي ماترائن ۾ به ڦير ڦار ڪئي. حقيقتؤن دوهري جي هر هڪ مصرع ۾ چوويهه ماترائون هئڻ گهرجن. پهرئين اڌ ۾

تيرهن ۽ پوئين اڌ ۾ يارهن. هنن ٻنهي شاعرن اهي ٻنڌڻ ٽوڙي ڇڏيا، ڪٿي ڇوويهہ، پنجويهہ تہ ڪٿي ڇويهہ ڇويهہ ماترائون بہ آنداڻون. اهڙيءَ طرح نمونو ئي نئون اختيار ڪيائون.

ڏوهيڙا، لوڙائو ۽ سنڌي ڪافيون

231. شاهہ عبداللطيف کي راڳ جو شوق گهڻو هو. سندس فقير يا مريد ڪافين سان گڏ بيت بہ ڳائيندا هئا. اٿين رفتي رفتي، مضمون توڙي ڳائڻ جي ڍنگ پٽاندر، بيتن تي ٽالاٽي نرالا پيا، خود "دوهرو" لفظ جو اُچار ڦري ٿيو "ڏوهڙو-ڏوهيڙو"، ڪي "ڏهو" (دوهو) بہ چون. هاڻ انهن لفظن جي معنيٰ ۾ بہ ڦير ڦير پئجي ويو آهي: دوهرو معنيٰ اهو ٻن سٽن وارو بيت، جنهن ۾ ڪا ڌرمي يا اخلاقي ڳالهہ هجي، "ڏوهيڙو" معنيٰ اهو بيت جنهن ۾ عشق جي ڳالهہ هجي ۽ منجهس سٽون ڪيتريون بہ هجن. ٻڪرار جت ۽ ٻيا ڪنن تي هٿ رکي، وڏي سڏ ڏوهيڙا ڏيندا آهن، تن کي عام طرح "لوڙائو" چئبو آهي، ڀٽ، ڀڳت ۽ ٻيا، ڪٿن قصن ٻڌائيندي، ٿپ ٿپ تي جيڪي بيت سُر سان ڳائيندا آهن، تن کي "ڳاهون" (سنسڪرت "گاٿا") چئبو آهي، جيڪي ڏوهيڙا، منگتا يا مڱڻهار ۽ ٻيا نڙ تي يا تنبوري تي چوندا آهن، سي اڪثر "بيت" ڪوٺبا آهن، جن بيتن ۾ سنت ساڌو ويدانت جون ڳالهيون يا ٻيون ڌرمي يا نيتي (اخلاقي) ڳالهيون آئين ٿا، تن کي بيتن بدران "سلوڪ" سڏبو آهي. شاهہ جي رسالي ۾ ٻهريائين بيت ۽ پوءِ وايون يا ڪافيون آهن. هاڻ دستور آهي، تہ جيڪي ڪافيون ڳائڻ ويهن، سي اول ڏوهيڙا ڏين ۽ پوءِ ڪافي شروع ڪن. اهو نمونو اسان جن ماٺهن کي سهٽي لال لطيف سيڪاريو جو سنڌ ۾ ڪافين جوڙڻ جو رواج ئي ٻهريائين پاڻ وڌائين.

سنڌي ڪافيون ۽ انهن جو اثر

"اڱڻ آيام پيهي، او الا، مون سارينديِ سپرين،
مشڪ عطر سون پرين، سڪيس جم سيئي،
تن جني جو طالبو روح تني سين ريهي، اوالا.

ساجن سنديءَ سونهن جي، آءُ ڳالھ ڪريان ڪيھي،
ٿيو لطف 'لطيف' چي، دوست آيو در پيھي."
(سر ڪنيات)

شاھ عبداللطيف، همڙيون من موهيندڙ ڪافيون چئي، ماڻهن کي مستان ڪري ڇڏيو سنڌي ماڻهن کي هيءُ نئين چاٽي چڪاياڻين، تنهن کان پوءِ ماڻهن بہ پنهنجو هوش هلائي، ڪافين جوڙڻ جا نوان نوان نمونا ڪڍيا. هاڻ ڪا ڪافي "يڪي" (جيئن مٿين ڪافي آهي)، تہ ڪا "سوائي"، تہ ڪا "ڏيڍي" وغيره. شاھ صاحب ڪافين جو رواج وڌو سو سنڌ سان هڪ وڏو وڙ ڪيو اٿس. سنڌ جو راڳ آهي ئي اهو انهيءَ روح ريجهائيندڙ راڳ اسان جي پرڳڻي ۾ ڏاڍي موج مچائي آهي! ٻنيءَ ۾ ڏسو هاري ناري ڪنهن وقت جهار (پکي) پيو هڪليندو تہ ڪنهن وقت اها لات پيو لَوندو جو ڪيا بات! هو جو اوٺي، جنهن کي جيڪو تيڪو "جت" سڏيندو آهي، سو اڪثر غزل ڪو نہ ٿو چوي، باقي ڪافين جو ڪوڏيو آهي. جهنگ مان ڪرھ (اُٺ) قطاريو پيو ويندو تہ ڪنهن مهل لوڙائو ڏيئي، اها وٺي ڪافي آلاپيندو جو جهنگ ۾ رنگ لائي ڏيندو! ڪنهن صوفي فقير جي درگاھ يا ٻئي آستان تي، جڏهن ڳائڻا اچي ٿا گڏ ٿين، تڏهن تہ لوليون لايو ڏين. دلا ۽ يڪتارا کڻي، اهي غضب جون ڪافيون چون، جو ٻڌندڙن جو پتو بہ پاڻي ڪيو ڇڏين. ڪتي پڳت پوندي آهي، تہ ماڻهو هڪ ٻئي جي مٿان ڳاهٽ وچي ٿيندا آهن ۽ ترڇڻ جي جاءِ ڪا نہ هوندي آهي! رواجي طرح بہ ڏسو تہ سنڌ جا گهڻو ڪري سيئي ڪاسبي، هاج، وڻڻ اڳيان رکي، پنهنجي ڪرت بہ پيا ڪندا، تہ جهونگاريندا بہ پيا. ڪومومل راڻي جا مذڪور تہ ڪو سسيءَ جا سور پيو ڳائيندو يا مارئيءَ جي ساٿيھ جي سڪ ۽ اباڻن جي اڪير وچان وچوڙي جا ورلاپ پيو ڪندو! هي سڀ شاھ صاحب جو پرتاب آهي، جنهن ڪافين جو رواج ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ وڌو. هن سنڌي شاعرن جي سرتاج کان پوءِ بيدل، بيڪس، ڀائي دلپتراءِ صوفيءَ ۽ ٻين بہ اهو نمونو اختيار ڪيو.

مداحون ۽ مناجاتون

232. مداحن ۽ مناجاتن جوڙڻ جو رواج بہ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ پيو جن ۾ هر هڪ دوهري ۾ ننڍيون ننڍيون ٽُڪون رکندا هئا. مثال لاءِ ميان سرفراز خان ڪلهوڙي جي مداح، مسلمانن جي نبيءَ (صلي الله عليہ وسلم) بابت هيٺ ڏجي ٿي.

"يلا جام، هن غلام سندو سوال سٽي تون،
آهيان ڏڏ، غمن گڏ، سچا سڏ سٽي تون،
پسي پاڻ، ڪرم ساڻ ڏکيا ڏاڻ ڏئين مون، يلا جام...
لنگهيا لک، لٿا شڪ، هلي حق گڏياسون،
۽ في الحال منجهہ وصال اچي محب ملياسون، يلا جام...
'سرفراز' ڪي اداس، آهي آس اوهان ڏانهن،
رهہ راس، بند خلاص، خوبي خاص ڏئين مون، يلا جام..."

233. جمن نالي هڪ چارڻ اکين کان سجو هو تنهن پيران پير دستگير کان اکين جي روشنائي گهرڻ لاءِ هڪ مداح جوڙي، جنهن مان ٽوريون ٽُڪون هي آهن:

"فرزند آهين حسنين جو، آءُ سائل تنهن ثقلين جو،
درگهہ مٿي ڊِن رين جو، اوجر مگان عينين جو،
دارو ڏئين دارين جو، يا پير پيران پاتشاهہ!
'جمن' چوي جاهل آهيان، ڪرتن ڪچو ڪاهل آهيان،
تو در سندو سائل آهيان، يا پير پيران پاتشاهہ؟"

اهڙيءَ ريت بند بند ڏيندو هليو اچي. هنن بہ پوءِ مداحون جوڙيون. جهڙوڪ: گرونانڪ صاحب جي مداح، درياهہ شاهہ جي مداح ۽ بيون مداحون.

پارسي نموني جو شعر

234. شاهہ صاحب کان پوءِ سچل ۽ بين ڪن شاعرن پارسي بحر ۽ وزن تي ڪي ڪافيو جوڙيون. اهو رواج عيسوي ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ

ڏاري مير ڪرم علي خان جي راڄ ۾ وڌيو. ان وقت ايران جا ڪي قابل ماڻهو سنڌ ۾ آيا، جي پارسي غزل، قصيدا، رباعيون، مسدس وغيره جوڙيندا هئا، خود سنڌ جا مير صاحب، پارسي بحر ۽ وزن تي شعر چوندا هئا. ڪين ائين ڪندو ڏسي ان وقت جا ڪي سگهڙ ماڻهو بہ سندن پيروي ڪرڻ لڳا. انهيءَ وقت ڏاري ثابت علي شاهہ سنڌيءَ ۾ "مرثيا" جوڙيا، جي پارسي بحر ۽ وزن تي ٻڌل آهن، ڪن ڪن مرثين ۾ تہ نج پارسي تڪون وڌيون اٿس.

پهريون سنڌي شاعر، جنهن پنهنجا غزل پارسي بحر ۽ وزن تي الف، بي وار جوڙي "ديوان" تيار ڪيو، سو خليفو ميان گل محمد هو جنهن جو "ديوان گل" مشهور آهي. هو صاحب حيدرآباد ضلعي جي هالا پراڻا (تعلقي هالا) ۾ سن 1840ع ۾ ڄائو هو ۽ اتي جي سانوڻي مُلن مان هو. "ديوان" لفظ خاص طرح انهيءَ شعر جي ڪتاب کي چئبو آهي، جنهن ۾ سمورو شعر الف، بي وار ڏنل هجي. "ديوان گل" جڙيو تہ ٻين کي بہ رشڪ آئي، جنهنڪري هن وقت ديوان فاضل، ديوان قاسم، ديوان سانگي، ديوان خاڪي ۽ ٻيا ٿورا گهڻا ديوان سنڌيءَ ۾ آهن. ڪن وري رباعيون، مسدس ۽ ٻيو شعر چيو آهي. هن وقت اهو پارسي نموني جو شعر هليو اچي، ڪامسين ڪامروپ، سسئي پنهون ۽ ٻيا قصا دوهرن جي ترتيب تي ٻڌل آهن، پر هاڻ اهو نمونو ڪي ٿورا اختيار ڪن ٿا.

سري جا ستارا

235. مولوي ابوالحسن جي وقت کان وٺي، ڪيترن مسلمان عالمن رڳو ديني ڳالهين بابت ڪتاب پئي جوڙيا، پر ساڳئي وقت شاهہ عنايت ۽ شاهہ عبداللطيف تصوف جي نهر نئين سر جاري ڪئي، تہ سچل، سامي، جانشاهہ روحل، مراد، غلام علي، دريا خان، بيدل ۽ بيڪس، پارو شاهہ، ياسين وسڻ، شنڪر يارتي ۽ ٿلهي جي ساڻن ۽ ٻين سري (سرحد سنڌ) جي ستارن پنهنجي فيض جي درياهہ جا در کولي، نہ رڳو سري، پر سڄيءَ سنڌ کي بهار بهار ڪري ڇڏيو! انهن صوفين ۽ ويدانتين عجيب پلٽون پلٽي، ٻيائيءَ جون ٻنڌيون ڀڃي ڇڏيون، هندن توڙي مسلمانن لاءِ هڪ اهڙو پڪو ۽ وسيع ميدان پيدا ڪيو جنهن ۾ اڄ تائين ٻنهي قومن وارا هڪبئي سان رلمل ڪن ٿا. هنديءَ ڪم آڻيندي بہ مسلمانن عار

ڪونہ ٿي ڪيو. ڪنڊڙي، تعلقي روهڙيءَ وارن درويشن جي ڪيترن ٻاڻي هنديءَ ۾ آهي، جنهن مان هڪ ٽڪ هي آهي:

”گران جي، مٿن شرڻ تماري آيا“

ڪير جيڪو چوي تہ هيءَ ڪنهن مسلمان جو چيل ڪلام آهي ؟ اهڙيءَ طرح انهن سري جي ستارن، توڙي ٻين، تصوف ۽ ويدانت جون ايتري قدر پلتون پلتيون، جو اڄ جيڪڏهن سنڌي ساهت مان سمورو صوفياڻو ڪلام ۽ ويدانتي واڻي ڪڍي ڇڏجي، تہ سنڌ جو علم ادب بجنسي مڙدي مثل ٿي پوي!

عامل ۽ ڀائيبند

236. سن 19-1718ع ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي وفات ڪئي، ڪانئس پوءِ پٽس ميان نور محمد ڪلهوڙي، اُچ ۽ ملتان مان ديوان گدومل ۽ ٻيا ڪي هندو آندا، جي اول دادوءَ جي پرسان خدا آباد ۾ اچي رهيا. ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي، سن 1768ع ۾ حيدرآباد جو شهر ٻڌايو تہ ڪيترائي اوڏهين وڃي رهيا، پر اڄ تائين سندن اولاد خدا آبادي عامل ۽ ڀائيبند سڏجن ٿا. انهن پاڙي پاڙي ۾ تڪاڻا ڪولايا ۽ گُرن جي ٻاڻي ۽ گُرمکي اکرن جو ڦهلاءُ ٿيو. ڪيترا ديوان لاڙڪاڻي ضلعي ۾ جدا جدا هنڌن ۾ وڃي رهيا، جنهنڪري اوڏهين بہ ديوان آهن. ڪي ڀائيبند جيسلمير، گجرات ۽ ٻين هنڌان آيا، جن مان ڪي ديويءَ جا پوڄاري تہ ڪي ويشنو هئا. ائين پرڳڻو ويو وڌندو ۽ ٻولي بہ وڌي وسيع ٿيندي. ڀائيبند جدا جدا هنڌن مان آيا، تنهنڪري هندو سنڌي اکرن ۾ ٿورو ڦير هو جو اڄ تائين آهي.

سنڌ جو پرڳڻو قنڌار جي تابعي

”جڏهن ڪڏهن سنڌڙي توکي قنڌاران جوکو.“

237. سن 1739ع ۾ ايران جي بادشاهہ نادر شاهہ مغلن جو زور ڀڃي، پنجاب ۽ سنڌ پنهنجي تابعي ڪيا. ميان نور محمد سندس آڻ مڃڻ کان نٽايو تہ نادر شاهہ سنڌ تي ڪاهي آيو. پناڻن ڏاڍا ڦر ڪيا. ميان نور محمد وٽ هڪ ڪروڙ رپيا ڌرتيءَ ۾ پوريل هئا، سي جڏهن ڏنائين، تڏهن وري حڪومت ڪرڻ مليس، پر انهيءَ لاءِ بہ ويهہ لک رپيا ساليانو ڍل ڀرڻ جو بوجو نادر شاهہ مٿس رکيو. نادر شاهہ جا ”نادري حڪم“ اڄ تائين سنڌ ۾ مشهور آهن.

سنڌ ۾ وري ڦرلٽ ۽ باهيون

238. نادر شاهہ کان پوءِ احمد شاهہ دوراني توڙي سندس پٽ تيمور شاهہ ساليانيءَ ڍل طلبڻ لڳا. پر ايترو ڏکو اچي ڪٿان؟ پوءِ تہ قنڌار ڪان ڪٽڪ ڪمي، اها ڍل زوريءَ اڳاڙڻ ايندا هئا. ھڪڙي ٽيندي هئي ڦرلٽ ۽ ٻيون لڳنديون هيون باهيون ! بيٺل فصل بہ پناڻ چٽ ڪري ويندا هئا ! ميان عبدالنبي ڪلهوڙي کي ميرن مان خطرو هو تنهن قنڌار جي حاڪم جي مدد گهري . انهيءَ گهمري مدد خان پناڻ آيو تنهن تہ هيڪاري وڏيڪ ڦرلٽ ڪرائي ۽ شهرن جا شهر باهيون ڏياري ناس ڪرائي ڇڏيائين ! انهيءَ سبب "مدد" معنيٰ ٿي "مصيبت". انهيءَ ميان عبدالنبيءَ جي وقت ۾ جوڌپور جي راجا بہ راجپوت ايلچي ڪري موڪليا. جن مير بجار سان خلاصين ڳالهين ڪندي ڪيس خنجر هٽي ماريو. انهيءَ ڪري اڄ تائين چوٽي آهي تہ "ڪنَ جي ڳالهين مير بجار مارايو".

ميرن جي صاحبي

239. سن 1783ع کان وٺي ميرن جي صاحبي ٿي، تہ قنڌار جي حاڪم مٿن بہ اها ڍل مڙهي. نيٺ 1792ع ۾ مير فتح علي خان اُتي مٿي اٺاويهہ لک رپيا اڳوٽي بقايا جي عوض توڙي آئيندي لاءِ ڏيئي پنهنجي جند ڇڏائي[1].
سن 1793ع ۾ ميرن حڪومت جو ورهاڱو ڪيو. مير سهراب خان خيرپور هٿ ڪئي، تہ ڪي ديوان اوڏهين ويا. جنهنڪري "خيرپوري ديوان" سڏجڻ ۾ آيا، نہ تہ اصل حيدرآباد جي ديوانن جا پائر آهن. مير سهراب خان جي پٽ ٺاري خان شاهہ بندر هٿ ڪيو. تہ ڪي ٺٽي وٽس نوڪريءَ ۾ گهڙيا. جنهنڪري هينئر ٺٽي ۾ بہ ديوان آهن. سن 1843ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي، تہ سيني ميرن جي صاحبي پوري ٿي، باقي رڳو خيرپور ۾ مير علي مراد خان ٽالپر جو راڄ قائم رهيو. حيدرآباد ۾ ميرن جا قبا اڄ تائين آهن.

240. ميرن جي صاحبيءَ ۾ بہ عيسائي امير زادا جارجيا (ڪاڪيزس) کان عجيب حالتن هيٺ سنڌ ۾ آيا. جن کي مير ڪرم علي خان دين اسلام ۾ آندو. سنڌ جا مرزائون انهن جو اولاد آهن. جن مان مرحوم شمس العلماءِ مرزا

---

[1] ميجر جنرل هيگ: "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري"، صفحو 117.

قليچ بيگ نظم توڙي نثر جا جيتري قدر علمي خزانا سنڌ کي ڏيئي ويو آهي، تيتري قدر ٻيو ڪو بہ سنڌي عالم اڃ تائين نہ ڏيئي سگهيو آهي

تعليم جو انتظام

241. سنسڪرت ۽ پراڪرت وارن زمانن ۾ وديا (علم) سيکارڻ لاءِ هڪڙا هوندا هئا "آچاريا"، جي گويا پروفيسر هئا ۽ ٻيا هئا "اُپاڌيايہ"، جي ماستر هئا. اُپاڌيايہ جو اچار بگڙجي "اوجها" ۽ "واجهو" ٿيا آهن. سنڌ ۾ اڃ تائين هڪ آکم وارا "اوجها" سڏجن ٿا. "واجهڪا" يعني هندو ماسترن جا اسڪول تہ انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ بہ گهڻيئي هئا. هندن جي شاسترن ۽ يونانين جي لکيل احوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌي ماٺهو طب مان گهڻو واقف هئا. اڄ تائين ويج (ويديہ) آهن ۽ ڳوٺن ۾ بہ ڏاهيون ۽ ڏاها گهڻيئي آهن. اسان جي ڏسندي بہ ننڍڙن ٻارن جي ڦڪي مُٺي اسان جون ٻڍڙيون مايون ڪنديون هيون.

242. مسلمانن جي صاحبي شروع ٿيڻ سان عربن تعليم جو انتظام رکيو. انهيءَ وقت کان وٺي سيد ۽ مولوي سنڌ ۾ وڌيا، جي اڪثر وعظ ڪندا هئا. ارغونن جي صاحبيءَ ۾ بہ گهڻو زور ديني تعليم تي هو ۽ شريعت جي پابندي گهڻي هئي، جنمنڪري شيخ الاسلام مقرر ٿيندا هئا. جهڙوڪ، شاهہ قطب الدين بن شاهہ محمود، جو اصل خراسان جو ويٺل هو ۽ بکر ۾ اچي رهيو هو. جمعي جمعي تي وعظ ڪندو هو. مرزا شاهہ حسن ارغون کيس بکر جو شيخ الاسلام مقرر ڪيو هو. دهليءَ جي بادشاهن جي ٻاران صوبا مقرر ٿي ايند اهئا، تہ بہ تعليم جو سرشتو اهو ئي هوندو هو. سن 1700ع ۾ مولوي ابوالحسن ديني ڪتاب لکيو ۽ تنهن کان پوءِ ٻيا بہ ديني ڪتاب سنڌيءَ ۾ جڙيا تہ بہ اهو سڀ وقت عربي ۽ پارسيءَ جو واهپو گهڻو هو.

243. ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين ۾ نئو ۽ روهڙي، گويا سنڌ جون يونيورسٽيون هيون ۽ اتي جي سيدن کي حاڪمن لوازما ٻڌي ڏنا هئا ("سنڌ گزيٽيئر"، صفحو 472). هندن توڙي مسلمانن جي ٻارن لاءِ آخوندن جا "ختاب" يا مڪتب هوندا هئا، جن ۾ هاڻوڪن اسڪولن وانگر درجا ڪو

نہ هوندا هئا. ڪريما، گلستان، بوستان، پندنامو ۽ ٻيا پارسي ڪتاب پاڙهيندا هئا. نڪا هئي تاريخ نہ ڪا جاگرافي، نڪو ڪو حسابي ڪمن پٺيان گهڻو مٿو ماريندا هئا. شاگردن کي خط پٽ لکڻ سيکاريندا هئا. خوش نويسيءَ تي گهڻو زور هوندو هو. هيءَ چوڻي عام هئي، تہ "اکر آهن اڌ علم". اها تعليم پنجن، ستن سالن ۾ پوري ڪري، شاگرد وڃي روزگار کي لڳندا هئا. عام چوڻي هئي تہ "پارسي، گهوڙي چاڙهسي". ڪو پارسي خواندو جهڙو تهڙو ڏنڊو ڪندو هو. تہ ٻيا عجب کائيندا هئا.

"پڙهيو پارسي، وڪڻي تيل،
ڏسو يارو قسمت جا کيل!"
(پهاڪو)

پڙهڻ لاءِ ڪي مدرسا يا اسڪول هاڻوڪي وانگر نميل ڪو نہ هوندا هئا. آخوندن جا مڪتب خانگي جاين ۾ يا وقتي ڪن اوطاقن ۾ بلڪ مسجدن ۾ هوندا هئا. جتي هندو شاگرد بہ ويندا هئا. ويجهڙائيءَ ۾ بہ ائين هوندو هو. ڪن مسجدن ۾ رڳو قرآن شريف پاڙهڻ جو بندوبست هوندو هو ۽ اتي رڳو مسلمانن جا ٻار ويند اهئا. ڪي هوند وارا پنهنجن ٻارن جي تعليم لاءِ آخوندن کي پاڻ وٽ گهرائيندا هئا ۽ پاڙي جا غريب ٻار بہ اتي اچي مفت ۾ تعليم وٺندا هئا ("سنڌ گزيٽيئر" صفحو 472).

عام طرح شهرن ۽ ڳوٺن ۾ آخوندن ۽ ملن جي پيدائش "جمعگي" هوندي هئي، يعني جمعي جمعي ڏينهن شاگرد پنهنجن استادن کي ڪجهہ روڪڙ يا اَن داڻا يا ڪائيون ڏيئي ايندا هئا. اَنُ ڏيڻ جو رواج وڌيڪ عام هو. انهيءَ کانسواءِ آخوندن کي ڏڻ وار تي پڻ شاگردن جي مائٽن وٽان ڪجهہ ملندو هو. هيئن بہ هوندو هو تہ ٻارن کي جيڪو ٽول سنڌن کائڻ لاءِ گهران ملندو هو يا پنهنجي خرچيءَ مان ڳنهندا هئا، تہ آخوند کي صلاح ڪندا هئا ۽ آخوند صاحب جو حصو بہ "صلاح" سڏبو هو. انهيءَ ريت اها تعليم اڪثر ڪامورن جا ٻار وٺندا هئا. پائيبندن جا ٻار گهر ۾ ٿي هندو، سنڌي اکر سکي اباڻڪي ڪِرت وڃي ڪندا هئا. ٿورڙيون پاٺشالائون بہ هونديون هيون.

عربيءَ جو پارسيءَ جي معرفت اثر

244. عربن جي ڪاهه وقت عربيءَ جو جيڪو به سڌو اثر ٿيو هوندو سوو راچڙ اپيرنش تي، يعني سنڌي ٻوليءَ جي ماءُ تي. پر وڏي ڳالهه ته عربن نڪي ڪنهن کي عربيءَ سکڻ لاءِ ٻڌل رکيو هو نڪي سنڌ جو سڄو پرڳڻو سندن هٿ ۾ هو. سن 1024ع ۾ محمود غزنويءَ سنڌ مان خليفن جي نائبن کي ڪڍي ڇڏيو. غزنوي گهراڻي وارن جي وقت کان وٺي، پارسيءَ جو واهپو ٿيو. پارسي اڳيئي عربي آميز آهي، تنهنڪري پارسيءَ جي معرفت عربي لفظ آيا. اڳاٽي ۾ اڳاٽو موجود سنڌي شعر معمائي فقيرن جا بيت آهن، جي عيسوي چوڏهين صديءَ جا جُڙيل آهن. انهن ۾ عربي توڙي پارسيءَ جو اثر لکائي ئي ڪو نه ٿو. سن 1521ع کان وٺي ارغونن جي سنڌ ۾ صاحبي ٿي. انهيءَ وقت کان وٺي پارسي تعليم جو سلسلو سنڌ ۾ باقاعدي شروع ٿيو ۽ سنڌي شعر جي تاريخ به انهيءَ وقت کان وٺي شروع ٿئي ٿي. "شاهه ڪريم جي بيتن جي ٻولي اڳوڻي نج سنڌي آهي، جا بلڪل صاف ۽ عربي ۽ پارسي لفظن جي آميزش کان پاڪ آهي. عربيءَ جا فقط اوڻتيهه لفظ ۽ هڪ اصطلاح، ۽ پارسيءَ جا اٺ لفظ ڪم آندا اٿس."[1]

دهليءَ جي بادشاهن جي حڪومت کان وٺي پارسيءَ جو واهپو وڌيو ته به شاهه جي رسالي ۾ ڏسو ته نج سنڌي بلڪ نج سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظ گهڻا آهن ۽ انهن جي ڀيٽ ۾ عربي ۽ پارسي لفظ پنجين پتيءَ جيترا به مس ٿيندا.

ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبين ۾ هندو ڪامورا خانگي خط پٽ به پارسيءَ ۾ لکندا هئا. سنڌيءَ ڏي ماڻهن جو ڌيان اجهو اهڙو هو جو 45_1847ع ۾ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جي چوڻ موجب پنهنجي مادري زبان (سنڌيءَ) کي مسخرن جي ٻولي ڪري سمجهندا هئا!

سن 1872ع ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ جي وقت ۾، اتر هندستان جي ٻين ٻولين کان سنڌيءَ ۾ ڏاريا لفظ گهٽ هئا. سن 1879ع ۾ شرٽ صاحب واري

[1] ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو: "رسالا ڪريمي"، صفحو. 29

ڊڪشنري جُڙي، تنهن ۾ اڍائي هزار عربي ۽ ٻه هزار پارسي لفظ آهن. انهيءَ وقت کان اڄ تائين، ٻيا به ڪيترا عربي ۽ پارسي لفظ عام ٿيا آهن. اهڙيءَ طرح پارسيءَ کان عربي لفظ سنڌيءَ ۾ وڌيڪ آهن، جن مان گهڻا اسم عام، ٿورا اسم ذات ۽ انهن کان گهٽ صفتي لفظ آهن. سنڌيءَ ۾ عربي عدد ۽ ضمير آهن ئي ڪين ۽ حرف ۽ ظرف به ايترا ٿورا آهن، جي آڱرين تي ڳڻي سگهجن ٿا. انهيءَ لاءِ سبب هيٺ ڄاڻائجن ٿا.

ڌارين لفظن جي چالو ٿيڻ جا قاعدا

245. ٻوليءَ ۾ مکيه ڳالهائڻ جا لفظ ٻه آهن: هڪڙو اسم، ٻيو فعل. اهي گويا اڏاوت لاءِ ڪچا يا ڪاڪيل پٿر آهن. جيڪي حرف ۽ ظرف آهن، سي چڻ ته چُن، ريتي ۽ سيمينٽ آهن، جي ڪچڻ جي سنڌن ملائڻ ۽ اڏاوت کي پختي ڪرڻ لاءِ ضروري آهن. ڌارين قومن جا لفظ جي روزمره جي محاوري ۾ اچي ويندا آهن، تن مان سيني کان اڳ اسم چالو ٿيندا آهن. هڪڙي قوم ٻيءَ تي ڪاهي ويندي، ته ٻنهي قومن کي گهٽ ۾ گهٽ هڪٻئي جي ملڪ، قوم ۽ جنگ ڪندڙ مکيه عملدارن جي نالن جي سڌ ضروري پوندي. جنگ بند ٿيڻ کان پوءِ، سياويڪ طرح، اول، روزمره جي ڪم اچڻ جي شين جي خريد فروخت ٿيندي، ائين شين جي نالن جي خبر پوندي: فتح ڪندڙ حاڪمن جا دفتر کلندا، ته سرڪاري لکپڙهه ۾ ڪم ايندڙ لفظ ۽ عهديدارن جي عهدن، لقبن وغيره جي ڄاڻ پوندي. نوان هنر ۽ ڌنڌا کلندا، ته انهن سان لاڳاپو رکندڙ لفظ عام ٿيندا. مڪتب کلندا ۽ ڪتابي علم زور وٺندو، ته پوءِ قسمين قسمين لفظ مروج ٿيندا. اهو آهي ڌارين لفظن جي چالو ٿيڻ ۽ ٻوليءَ تي اثر ٿيڻ جو عام قاعدو. مطلب ته اول اسم چالو ٿين ٿا ۽ صفت به وقتي اسم ٿي ڪم اچن ٿا، تنهنڪري اهي به ٻوليءَ ۾ اچيو وڃن. باقي ٻيا ڳالهائڻ جا لفظ تمام دير سان چالو ٿين ٿا. انگريزيءَ جا به هن وقت تائين رڳو اسم سنڌيءَ ۾ چالو ٿيا آهن ۽ هڪڙو به صفت، ضمير، فعل، ظرف يا حرف چالو ڪو نه ٿيو آهي.

سنڌيءَ ۾ عربي لفظ

246. سنڌيءَ ۾ عربي لفظ هيٺين قسمن جا آهن:

اسم: بصر (بصل)، ٿوم (ثوم_فوم)، ڪلف_ ڪرف (قفل)، قلم، ڪتاب، مدرسو منشي، عامل، حڪيم، طبيب، قاضي، ولي ۽ وظيفو وغيره.

اسم ذات: ادب، ظلم، طاقت ۽ نقصان وغيره.

صفت: حلال، حرام، غافل ۽ ظالم وغيره.

عدد: رڳو "واحد" لفظ عام آهي. سنڌيءَ جا سڀ عدد شماري ۽ قطاري سنسڪرت بنياد جا آهن.

ضمير: هڪڙو بہ ڪونهي.

فعل: هڪڙو بہ عربي ڪونهي.

ظرف ۽ حرف: بلڪل (بالڪل)، فقط ضرور (ظرف) عام آهن. انهن ڪانسواءِ ڪاتر (خاطر)، بگر (بغير)، مقابل، موجب، واسطي (اسم_ واسطو) ۽ ٻيا اهڙا عربي لفظ اڪثر حرف جر تي ڪم اچن ٿا. بغير، فقط ۽ واسطي، بدران سواءِ، رڳو ۽ لاءِ لفظ ڪم آڻي سگهجن ٿا، جنمنڪري انهن لفظن جو جيڪر ڪپ ڪو نہ پوي، پر تڏهن بہ اچي ويا آهن ۽ اها وڏي ڳالهہ آهي.

حرف ندا: الا (الله) شال_شل (شاءَ الله)، معنيٰ ڏٺي ڪري تہ!

هن پوئين لفظ جي صورت گهڻي قدر بگڙيل آهي. اهڙيءَ طرح ٻيا بہ ڪي عربي لفظ ڪن ايامن کان ڪم پيا اچن، تہ انهن مان ڪن جي صورت گهڻي قدر ڦري ويئي آهي. جهڙوڪ "تعويذ" جو اچار بگڙجي (تائٿ) ٿيو آهي، "مسجد" جو اچار بگڙجي "مسيد" "مسيت" ۽ "ممت" ٿيو آهي. "بدره' بدران "بدڙي" چئون ٿا.

سنڌيءَ ۾ پارسي لفظ

247. جيڪي پارسي لفظ سنڌيءَ ۾ عام ٿي ويا آهن تن جا ٿورا مثال هي آهن:

اسم: آب، آبادي، آبرو آتشبازي، بادشاهہ، بازيگر، تنگي، پروانو پرواهہ، پهراڻ (پيرهن)، پانجيب (پازيب)، پيشگير، جام يعني پيالو يا گلاس، جليبي (زلابيہ)، دامن، ديگ، رستو زيور ۽ گجر (گزر) وغيره.

صفت: آباد، برباد، بيزار، پاڪ، تازو، چالاڪ، روشن ۽ هوشيار وغيره.

ضمير: رڳو "خود" لفظ عام آهي.

عدد: دو-دستو معنيٰ چسو يا چٽ ۽ دو- آتشہ ۽ سه – آتشہ= شراب، اهڙن مرڪب لفظن ۾ پارسي عدد دو(ٻه) ۽ سه (ٽي) ڪم اچن ٿا. باقي عام طرح اسين پنهنجا سنڌي عدد، هڪ، ٻہ، ٽي، وغيره ڪم آڻيون ٿا. جي سڀ سنسڪرت بنياد جا آهن.

ظرف: هر دم ۽ هر گز.

حرف جر: "روبرو" لفظ ظرف توڙي حرف جر ٽي ڪم اچي ٿو.

حرف جملو: اگرچہ، مگر، بلڪ ۽ باوجود يڪ (اڌ عربي ۽ اڌ پارسي).

حرف ندا: افسوس! يا خدا!

سنڌيءَ ۾ ٻہ-ٻوليا يا گڏيا لفظ (Hybrids)

248. ٻوليءَ جو اثر ٻن قسمن جو ٿئي ٿو: هڪڙو ٻاهريون، ٻيون اندريون يا جگري عربي، پارسي، ترڪي، انگريزي ۽ ٻين ٻولين جا لفظ سنڌيءَ ۾ اچي ويا آهن تہ اهو ٻوليءَ تي ٻاهريون اثر چئبو. اڄ تائين اهي ڏاريا لفظ ليکجن ٿا. اندريون يا جگري اثر اهو آهي، جنهن ۾ ڏاريا لفظ ڳنڍجي ڳُتجي ٻيءَ ٻوليءَ جو پاڳو ٿي پون. جهڙوڪ، ڪن عربي اسمن ۽ صفتن سان، سنڌيءَ جي مصدر واري پڇاڙي "آڻ" گڏيءِ فعل جوڙيا اٿئون: نظر-نظرڻ، قطار-قطارڻ، دفن، دفنائڻ، قبول-قبولڻو ۽ قرار، قرارجڻ.

"مون کي ڏنءِ ڏيئي، وڃي ڍوليو ڍٽ قراريو." (شاهہ)

پارسي فعلن "آزمودن" ۽ "رسانيدن" مان امر واحد آهن "آزماي" ۽ "رساي". انهن مان "آزمائڻ" ۽ "رسائڻ" لفظ جوڙيا اٿئون. ساڳيءَ طرح عربي لفظ "شان" ۽ پارسي لفظن "آب" ۽ "ننگ" مان "شانائتو"، "آبائتو" ۽ ننگائتو" لفظ "آئتو" پڇاڙي گڏڻ سان) جوڙيا اٿئون. انگريزي لفظن کي اجا تائين ايتري قدر سنڌي لفظن سان ڳنڍجڻ ڳتجڻ نہ ڏنو ا ٿئون. "آگبوٽ" لفظ ۾ "آگ" هندي ۽ "بوٽ" انگريزي لفظ آهي، انگريزي لفظ "ڪاليج" مان سنڌي

صفت "ڪاليجي" (جوان). اهڙي حالت ماڻهن جي نالن ۾ بہ نظر اچي ٿي، جهڙوڪ حشمتراءِ، قيمتراءِ، نعمتراءِ ۽ سخاوتراءِ خانچند نالي ۾ "خان" ترڪي ۽ "چند" سنسڪرت چندر). محمد آچار ولد سومار خان. هتي "محمد" عربي ۽ "خان" ترڪي لفظ آهن. آچار ۽ سومار (آدتيہ وار ۽ سوم وار) سنسڪرت بنياد جا لفظ آهن. اهڙيءَ طرح عربي ۽ پارسيءَ جي اثر ڪري ڪيترا بہ ٻوليا لفظ سنڌيءَ ۾ نميا آهن، جن ۾ ڏڙ ريڊو تہ سسي ٻاڪري ! هڪ ڪري، عربيءَ ۽ پارسيءَ جو اهو وڏو اثر ڇئبو: پر اهڙا لفظ سنڌيءَ ۾ ڪي گهٽا ڪينهن.

عربي ۽ پارسي اڳياڙيون (Prefixes)

249. عربي ۽ پارسي اڳياڙيون، رڳو عربي پارسي لفظن سان گڏبيون آهن. جهڙوڪ الغرض، في الحال، غير حاضر ۽ لاجواب لفظن ۾ "ال"، "في"، "غير" ۽ "لا" عربي اڳياڙيون آهن. باقاعدي، بيقاعدي، ناپسند ۽ هر روز لفظن ۾ "با"، "بي"، "نا" ۽ "هر" پارسي اڳياڙيون آهن. انهن پارسي اڳياڙين مان "بي" ۽ "هر" اسين ڪن سنڌي لفظن سان بہ گڏيون ٿا.
جهڙوڪ: بي ڳڻو بي نڪو (بيشرم) ۽ هر گهڙي. انهيءَ سبب بہ ڪي لفظ "ٻِ ٻوليا ٿي پيا آهن.

ڪوڙي مناسبت (False Analogy)

250. عربي ۽ پارسيءَ ۾ خ، غ ۽ ٻيا اهڙا اکر ڏسي، اسان جا ڪيترا ماڻهو نج سنڌي لفظن ۾ "ڪ"، "گ" وغيره جا اچار بہ ڦيرائي ائين ڪن ٿا. جهڙوڪ پکال (پاڻيءَ پرڻ لاءِ کل) ۽ ملاکڙو (ملہ وڙهڻ لاءِ آکاڙو يا جاءِ) جا اُچار ڦيرائي پخال ۽ ملاخڙو چون ٿا. "گڦا" بدران "غفا" چوڻ جو رواج تہ هندستانيءَ ۾ بہ آهي. هيءَ ڪوڙي مناسبت جا مثال آهن. اهو بہ عربيءَ ۽ پارسيءَ جو اثر ڪري ليکبو جيتوڻيڪ اهڙيون ڦير ڦاريون رڳو غلط فهميءَ سببان ٿين ٿيون[1].

[1] آمرڪوٽ ۽ سلام ڪوٽ بدران عمرڪوٽ ۽ اسلام ڪوٽ چوڻ جو رواج غلط فهميءَ سببان پيو آهي

عربيءَ ۽ پارسي جو ڪتابي ٻوليءَ تي اثر

251. سنڌيءَ ۾ پارسيءَ جا ڪي اصطلاح ته عام ٿي ويا آهن. جهڙوڪ باز اچڻ (باز آمدن)، دادي نه استادي (نه داده نه ستانده) ۽ سير پياز پڌرو ڪرڻ، اکري معنيٰ ٿوم ۽ بصر پڌرو ڪرڻ (سير = ٿوم ۽ پياز = بصر). ڪي عربي ۽ پارسي پهاڪا به ترجمو ڪري چالو ڪيا اٿن. شاهه جي رسالي ۾ مولانا جلال الدين روميءَ جي مثنويءَ جا ڪي بيت ترجمو ٿيل آهن. مثنويءَ جو پهريون بيت هيءُ آهي:

"بشنو ازني چون حڪايت ميڪند.
از جدائيها شڪايت ميڪند."

شاهه صاحب ان جو ترجمو ڪيو آهي:

"وڍيل ٿي وايون ڪري، ڪُنل ڪُوڪاري،
هن پڻ پنهنجا سارڀا، هو هنجون هڙن لئه هاري"

اهڙيءَ طرح مثنويءَ جا ٻيا بيت به ترجمو ڪيا اٿس. "ديوان گل" ۽ ٻين ڪن ڪتابن ۾ عربي ۽ پارسي ڪتابن وارا خيال ترجمو ٿيل آهن. ڪيترا ڪتاب ته اکر به اکر پارسيءَ مان ترجمو ٿيل آهن، جهڙوڪ: "چچ نامو"، "تاريخ معصومي"، "تاريخ طاهري"، "رباعيات عمر خيام" وغيره. ساهت جي واڌاري جي اها به هڪ وات آهي جو ٻين ٻولين جا ڪتاب ترجمو ڪجن.

سرائڪيءَ جو اثر

252. سرائڪي ٻولي جاٽي نيٽي سنڌ ۾، تنهنڪري سنڌيءَ تي ان جو اثر گهڻو ٿي آهي. سرائڪيءَ ۾ "ڄُل" معنيٰ "هل" ۽ "گهن" معنيٰ "وٺ". اهي لفظ شاهه ڪريم ۽ ٻين گهڻن شاعرن ڪم آندا آهن.

"آٿ ٿي پهر اندر ۾ نانءُ سائين دا گهن." (سامي)

سرحد سنڌ وارو پاسو ٻروچڪو ملڪ آهي، جتي اڄ به سرائڪي عام آهي. ڪلهوڙا ۽ مير به رواجي طرح سرائڪي ڳالهائيندا هئا.

جنهنڪري، هندو ڪامورا به اها ٻولي ڳالهائيندا هئا. سرائڪي پهاڪا به سنڌيءَ ۾ عام ٿي ويا آهن، جهڙوڪ:

1. اپڻي گهوٽ تہ نشا ٿيويئي.

2. آپ نہ پالي، پالي ڏون.

3. پؤنڪ مئڏي ڪتي، مئن نندر نال ستي.

4. شينهن نہ ڏيکيا، ڏيک ٻلڙا، چور نہ ڏيکيا، ڏيک سونارا.

5. ٻلي شير پڙهايا، ڦير ٻلي نون کاوڻ آيا.

6. تون آکيسين، مئن تہ منيسان، مئن بازي کٽي.

انگريزن جي صاحبي

باب تيرهون

سنڌ ۾ عيسائي تعليم جو انتظام

253. سن 1843ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي. ٽالپرن جي وقت ۾ روهڙيءَ جي سيدن کي جيڪي لوازما ميرن وٽان ملندا هئا، سي انگريز سرڪار بند ڪيا، ته پارسيءَ جي واڌاري کي ڌڪ اچي ويو. ملن ۽ آخوندن جا ڇهه سئو کن مڪتب سڄيءَ سنڌ ۾ هئا (سنڌ گزيٽيئر"، صفحو 472)، تن تي سرڪار نڪو ڪو پنهنجو ضابطو رکيو، نڪا ڪا انهن لاءِ گرانٽ منظور ڪيائين. سن 1845ع ۾ حيدرآباد جو ڪليڪٽر ڪئپٽن راٿبورن هو جنهن انگريزي اسڪولن کولڻ لاءِ سرڪار کان ٽي هزار رپيا ساليانا گرانٽ گهري، مگر ڪو لائق ماسٽر ڪو نه ملي سگهيو، تنهنڪري ڳالهه اتي ئي رهجي ويئي. تن ڏينهن ۾ ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر ڪئپٽن پريڊي هو جنهن جي نالي پٺيان ڪراچيءَ ۾ هڪ رستو "پريڊي اسٽريٽ" سڏجي ٿو. هن صاحب ڪيترو خرچ پنهنجي ڳنڍيان ڪري، ڪراچيءَ ۾ هڪ اسڪول کوليو جنهن ۾ عيسائي مذهب جي تعليم مفت ڏيڻ ۾ ايندي هئي. سن 1846ع کان وٺي 1852ع تائين اهو اسڪول هڪ لوڪل ڪاميٽيءَ جي هٿ ۾ هو ۽ سن 1853ع ۾ اهو "چرچ مشن سوسائٽيءَ" جي حوالي هن شرط تي ٿيو ته عيسائين جو انجيل (بائبل) ضرور پاڙهڻ ۾ ايندو. "متيءَ" Gospel of St. Matthew جو سنڌي ۾ ترجمو سيرامپور جي پادرين، سن 1825ع ۾ ڪيو هو ان جو نئون سنئون ترجمو ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ڪيو جو ديوناگري اکرن ۾ 1850ع ۾ ڇپيو. انهيءَ کان پوءِ "يوحن" Gospel of St. Jhon جو ترجمو برنس صاحب 1852ع ۾ عربي، سنڌي اکرن ۾ ڪيو هئي سال اهو گرمکي اکرن ۾ به ڇپيو. اهي خرچ بمبئيءَ جي "آگزيليئري بائبل سوسائٽيءَ" Bible Society Bombay Auxiliary ڪيا هئا. پوءِ ته ڪئين عيسائي مذهب جا ڪتاب، "برٽش ۽ فارين بائبل سوسائٽي، لنڊن" جي خرچ تي ڇپجي پڌرا ٿيا. ڪراچيءَ واري مشن اسڪول کلڻ کان گهڻو پوءِ حيدرآباد ۽ سکر ۾ مشن اسڪول کليا. انهن ۾ هندو توڙي مسلمان شاگرد پڙهندا هئا. شاگرد ڪلاسن ۾ ويهڻ کان اڳ

وچين وڏي صفحي (هال) ۾ گڏ ٿيندا هئا. اسڪول جو پادري اول بائبل مان ڪجهه ٽڪر پڙهي ٻڌائيندو هو. پوءِ پادري توڙي ماستر ۽ شاگرد سڀئي گڏجي ڏٽي کان دعا گهرندا هئا:

"اي اسان جا بابا! تون جو آسمان ۾ آهين، تنهنجو نالو پاڪ هجي وغيره".

انهيءَ دعا گهرڻ کان پوءِ شاگرد ڪلاسن ۾ ويندا هئا. اوائل وارا پادري نهايت لائق انسان هوندا هئا، جهڙوڪ: شرٽ صاحب، جنهن جي سنڌي ڊڪشنري اڄ تائين مشهور آهي. هو صاحب سنسڪرت جو ڄاڻو هو: "اکر ڌاتو" نالي هڪ ننڍو ڪتاب جوڙيو هئائين، جنهن ۾ سنڌي لفظن جا سنسڪرت بنياد ڄاڻايل هئا. ڪانئس پوءِ ڪن هندن توڙي مسلمانن کي ڪن پادرين عيسائي مذهب ۾ آندو ته رفتي رفتي مشن اسڪول ڏڪائجڻ لڳا.

سنڌي آئيوينا (لپي) ۽ سنڌي اسڪولن جي ضرورت

254. انگريزن جڏهن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪا هڪڙي مقرر ٿيل آئيوينا ڪا نه هئي. سنڌ جي هندن مان برهمڻ ۽ ٺورا پيا ديوناگري (شاستري) اکر ڪم آڻيندا هئا، جن جو اڳي پيو نمونو هو ۽ هاڻ ڪجهه قدر ڦريل آهي. سنڌ جا پائيبند هندو سنڌي يا واڻڪا اکر ڪم آڻيندا هئا، جن ۾ لاڪنائون يا ماترائون ڪينهن ۽ پنجاب جي "لُنڊا" يا ٻُٽن اکرن وانگر آهن. ڪيترا خواجا ۽ ميمڻ واپاري ٻه اهي اکر ڪم آڻيندا هئا. اهي اڄ تائين ٻه پنهنجو حساب ڪتاب، هندو سنڌي اکرن ۾ رکندا آهن: هندن کان ٻه خواجن جي لکڻ جو نمونو وڌيڪ پسنديءَ جهڙو آهي، جو هو چار لاڪنائون يا ماترائو ڪم آڻين ٿا[1].

سنڌ جا ٻاوا، عاملن توڙي پائيبندن جون زالون، بلڪ ڪيترا پائيبند، گرمکي اکر ڪم آڻيندا هئا، جي سکن جي ٻي پاتشاهي گرو انگد صاحب 1537ع ۽ 1552ع جي وچ ڌاري جوڙيا هئا. سنڌ جا مسلمان توڙي هندو ڪامورا عربيءَ ۽ پارسيءَ جي نموني سنڌي مضمون لکندا هئا ۽ سڀ ڪنهن

[1] سن 1890ع ڌاري، سنڌ جي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جيڪب صاحب ٺورا هندو-سنڌي اسڪول کولايا ۽ هندو سنڌي آئيوينا ۾ ماترائون گڏايائين. اهو ڪم سرگواسي راءِ بهادر ديوان ڪوڙي مل ڪيو هو. انهيءَ نئين آئيوينا ۾ ڪي هندو سنڌي ڪتاب ٻه ڇپجي پڌرا ٿيا هئا.

جي لکڻ جو نمونو پنهنجو پنهنجو هوندو هو. جهڙوڪ. ڪنٺ يا نڙيءَ جي اچار وارن اکرن مان اڪثر رڳو عربي ۽ پارسيءَ وارو "ک" (ڪ) اکر ڪم آڻيندا هئا. اهو هڪڙو ئي اکر ڪٿي ڪ يا ک. تہ ڪٿي گ. ڳ يا گهہ ڪري پڙهندا هئا. "گ" بدران عام طرح "نک" لکندا هئا. "شاهہ جو رسالو"، "ابو الحسن جي سنڌي"، "ديوان گل" ۽ ٻيا جهونا سنڌي ڪتاب انهيءَ آڳاٽي نموني لکيل آهن. انگريزن جي صاحبيءَ جا پهريان ٿورا ورهيہ سڀ سرڪاري لکپڙهہ پارسيءَ ۾ هلندي هئي ۽ انگريزي ڄاڻندڙن کان ترجمو ڪرائي، انگريزي عملدار ڪم پيا ٺپائيندا هئا.

سر بارٽل فريئر، جنهن جي نالي پٺيان ڪراچيءَ وارو فريئر هال سڏجي ٿو سو 1851ع ۾ سنڌ جو چيف ڪمشنر هو. سندس وقت ۾ اها ڪوشش ٿي تہ:

1. آئيندي سڀ سرڪاري لکپڙهہ سنڌيءَ ۾ هلي.

2. يوروپي ۽ ٻيا غير ڏيهي عملدار سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن. تہ سنڌي ماڻهن کان پنهنجي سر حال احوال وٺي سگهن ۽ سنڌي لکپڙهہ بہ سمجهي نيڪال ڪن.

3. سنڌي اسڪول کلن. جو اڳي رڳو پارسيءَ جو واهپو گهڻو هو.

پر سنڌيءَ لاءِ ڪا خاص مقرر ٿيل آئيوٽا هئي ڪا نہ. تہ پوءِ اهي ٺيٺي مرادون ڪيئن حاصل ٿين؟

ڪئپٽن برٽن. جو پوءِ سر رچرڊ برٽن سڏجڻ ۾ آيو. تنهن رٿ وڌي تہ عربي اکرن ۾ ضروري ڦير ڦاريون ڪري، سنڌيءَ لاءِ آئيوٽا ٺاهجي. تن ڏينهن ۾ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ڊپيوٽي ڪليڪٽر هو جو سنسڪرت توڙي سنڌي چڱي ڄاڻندو هو. هن صاحب سر رچرڊ برٽن جي رٿ تي اعتراض اٿاري چيو تہ هندو- سنڌي اکر جڏهن اڳيئي چالو آهن. تڏهن انهن ۾ گهربل ڦير ڦاريون ڪري اهي ڪم آڻجن يا ديوناگري اکر ڪم آڻجن. سر رچرڊ هڪڙيءَ ڳالهہ تي ۽ ڪئپٽن اسٽئڪ ٻيءَ ڳالهہ تي ٿي بيٺو تہ سر بارٽل فريئر وڏي ويچار ۾ پئجي ويو چي: جيڪڏهن عربي سنڌي اکر ٺاهيا تہ هندو اهي اکر سکندائي ڪين ۽ جي هندو سنڌي آئيوٽا چالو ڪبي، تہ مسلمانن کي اها ڳالهہ ڪين آڙندي. ائين هن علمي ڳالهہ کي گويا فرقيوار رنگ اچي ويو ۽ هيءَ هڪ هندو مسلم سوال ٿي

هيءُ ڪتاب، ٻوليءَ جي تاريخ جي حوالي سان بنيادي ماخذن ۾ شمار ٿئي ٿو. هي تفصيلي ڪتاب ڀيرومل ان وقت لکيو، جڏهن سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان پرڏيهي محقق گهڻو ڪجهه لکي چڪا هئا. ڀيرومل لڳ ڀڳ انهن سڀني جي مطالعي کان پوءِ هيءُ ڪتاب حوالن سان تيار ڪيو. هن ڪتاب ۾ لکيل 'منڍ' ۾ هو ڄاڻائي ٿو ته ٻولين جي تاريخن جوڙڻ جو رواج ويجهڙائيءَ ۾ يورپي لوڪن وڌو. ڀيرومل اڳتي لکي ٿو ته "مون اُهي ڪتاب پڙهيا ته پنهنجي سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جوڙڻ جو خيال آيم." جيتوڻيڪ هن يورپي محققن جي انهيءَ نظريي جي حمايت ڪندي لکيو آهي ته سنڌي ٻولي اُها سنسڪرت مان ڦٽي نڪتي آهي، پر هو سنسڪرت جا ٻه دور ڄاڻائي ٿو. سندس لکڻ موجب اول جنهن مان ٻيون پراڪرت ٻوليون ڦٽي نڪتيون، ٻي اها سنسڪرت جيڪا چنڊيل ڇاڻيل هئي ۽ ان جو سنسڪرت نالو به انهيءَ ڪري پيو. اِها ڳالهه ويچار جوڳي آهي ۽ هو انهيءَ آڳاٽي سنسڪرت کي آرين جي ان نسل جي ٻولي چوي ٿو، جيڪي هندستان کان ايران ۽ آئرلينڊ تائين پکڙيل ۽ آباد هئا. ان حوالي سان سنڌي ٻوليءَ جو سامي سٽ سان سبنڌ ويچار جوڳو آهي. هن سلسلي ۾ تحقيق جا در جيتوڻيڪ بند نه ٿيا آهن، پر اهو ضرور چئي سگهجي ٿو ته ان پاسي واري کوجنا ۾ وڏي مانار آهي.

12 ڊسمبر 2021ع

حيدرآباد، سنڌ

ڊاڪٽر محمد علي مانجهي

چيئرمئن

ISBN: 978-969-625-194-1

PKR Rs. 600/-